

**ЧЕРКАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМЕНІ ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ  
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

**Факультет цивільного захисту**

**кафедра соціально-гуманітарних дисциплін**

**Косяк С. М.**

# **ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

**Черкаси 2024**

УДК 94  
ББК 63.3  
К 71

Косяк С. М. Історія та культура України: курс лекцій.  
Навчальний посібник / Укладач Косяк С. М. Черкаси: ЧІПБ ім.  
Героїв Чорнобиля НУЦЗ У, 2024. – 202 с.

Рецензенти:

Чубіна Т. Д., доктор історичних наук, професор, завідувачка  
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету  
цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки  
імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного  
захисту України;

Горенко Л. М., кандидат історичних наук, доцент, доцент  
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету  
цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки  
імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного  
захисту України.

У навчальному посібнику розглянуто найважливіші віхи української  
історії та культури з найдавніших часів до сьогодення. До кожного розділу  
подано перелік основних термінів, понять, імен та дат. Наприкінці  
посібника розміщено список рекомендованої літератури.

Курс лекцій розроблено відповідно до навчальної програми з  
дисципліни «Історія та культура України».

Для курсантів та студентів першого курсу всіх спеціальностей.

Курс лекцій розглянуто та затверджено на засіданні  
кафедри суспільних наук  
(Протокол №25 від «18» червня 2024 року)

Рекомендовано до друку Методичною радою  
Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля  
Національного університету цивільного захисту України  
(Протокол № 1 від «10» вересня 2024 року)

©Світлана КОСЯК, 2024 р.

## ПЕРЕДМОВА

«Історія та культура України» – дисципліна, яка займає важливе місце в системі освіти. Вона не тільки підвищує інтелектуальний потенціал курсантів і студентів, який базується на глибоких знаннях, а й формує у здобувачів вищої освіти високі громадянські та національно-патріотичні цінності. Історія та культура України є важливою частиною національного світогляду, складовою культури суспільства та людини.

Метою курсу є формування у курсантів та студентів системного уявлення про провідні, визначальні тенденції української історії та культури, розвиток гуманістичного світогляду, історичного мислення, толерантності, віротерпимості, патріотизму, виховання національної самосвідомості та гідності. Досягнення мети здійснюється шляхом викладення історії України за проблемно-хронологічним принципом.

У запропонованому курсі лекцій розглянуто актуальні проблеми історії та культури України від її початків до сучасності. Висвітлено розвиток української державності, етнодержавотворчі процеси, становлення української нації у контексті загальноєвропейських історичних процесів.

Курс лекцій підготовлено відповідно до навчальної програми, за якою автор викладає курс «Історія та культура України» здобувачам вищої освіти першого курсу Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чонобиля Національного університету цивільного захисту України.

## **ЛЕКЦІЯ 1.**

### **Стародавня історія та культура України**

1.1. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія та культура України».

1.2. Хронологічні рамки давньої історії. Особливості залюднення українських земель.

1.3. Найдавніше населення території сучасної України.

#### **1.1. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія та культура України»**

Історія України відіграє особливо важливу роль у навчально-виховному процесі кожного навчального закладу. «Історія» – це не лише навчальна дисципліна, але й частина національного світогляду, важлива складова загальної культури суспільства. З грецької мови буквально значення цього слова – розпитування, розвідування.

Предметом курсу історія та культура України є вивчення і розвиток людського суспільства на українських землях. Складним і водночас славним був історичний шлях народів на нашій землі. Протягом багатьох віків українському народові доводилось відстоювати своє право на історичне існування, на свою національну і державну незалежність. За словами М.Грушевського: «У наших сторонах письменство почалося ширитися тоді, коли почалося ширитися християнство. Найдавніші звістки про наші сторони починаються приблизно 2 500 років тому. Але це відомості про чорноморське узбережжя, де ще тоді нашого народу не було, а про наш народ письменні звісти у чужих народів починаються тисячу літ пізніше – 1 500 років тому. Це зветься початок історичних часів – доки сягають писані звістки людські. Для нашого народу це значить півтори тисячі літ назад, або 50 людських поколінь, рахуючи коло 30 літ на людське покоління».

Предметом курсу «Історія та культура України» є культура як система цінностей, їхній зміст та призначення, основні концепції в їхньому історичному розвитку.

У сучасній українській історіографії проблема періодизації українського етногенезу є дискусійною – досі ще не вироблено єдиних критеріїв її поділу. Запропонована нижче періодизація є домінантною в історіографії історії України.

1. Стародавній розвиток історії та культури – до VIст.

2. Середньовіччя – Київська Русь, Галицько-Волинська держава. Русько-Литовське князівство. VII–XVст.

3. Розвиток ранньоновітньої історії та культури – Українська козацька держава. XVI–XVIII ст.

4. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій. Кінець XVIII початок XIX ст.

5. Історія та культура Української революції 1917–1921рр.

6. Радянська Україна 1922–1991 рр.

7. Україна незалежна (з 1991 р.).

Дослідженням історичних джерел з історії України займається спеціальна наукова дисципліна – джерелознавство. Під історичними джерелами мають на увазі всі пам'ятки минулого, які свідчать про історію людського суспільства. Розрізняють п'ять типів історичних джерел:

1) речові – пам'ятки матеріальної культури: археологічні знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети тощо), архітектурні споруди;

2) етнографічні – пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу;

3) лінгвістичні джерела, тобто дані з історії розвитку мови;

4) усні джерела – народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я, приказки та ін.;

5) писемні джерела, які є основою історичних знань. Писемні джерела, в свою чергу, можна поділити на дві основні групи:

а) актові матеріали – джерела, що є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб: грамоти, угоди, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми тощо;

б) оповідні пам'ятки – літописи, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні та інші твори.

Підґрунттям до вивчення історії та культури України стала виняткова живучість українського етносу, який зберіг свою мову, духовність, культурні надбання в умовах іноземних гноблень, спроб духовного та фізичного нищення. Про останнє свідчить той факт, що коли Україна належала до складу російської імперії та Радянського Союзу, історичну науку використовували як ідеологічну зброю, адже панівна влада постійно вимагала викорінення рис самобутності українського народу, його культури, щою були забуті його традиції, звичаї, які допомагали зберігати власну автентичність. І це, в свою чергу, підсилювало прагнення до автономії чи незалежності. В радянську добу історики за вказівкою зверху повинні були підганяти наукову об'єктивність до партійності, ці два поняття мали збігатися. Історію України, а відтак і її культуру, не розглядали як самостійний курс, а завжди досліджували й викладали у школах і вузах як частину радянської історії.

Зовсім іншою була історична наука в діаспорі. В літературі діаспори завжди наскрізно проходить ідея національного відродження. Переважна частина праць представників діаспори були наступально

антитоталітарними. Дещо вони змінилися в пострадянські часи. Видання, що виходили друком усім своїм змістом були спрямовані на виховання національної самоповаги.

Із здобуттям незалежності історична наука отримала можливість об'єктивно і правдиво відтворити українську історію. Нині все менше залишається «білих плям» в нашому минулому, хоча роботи тут, мабуть, вистачить не одному поколінню дослідників.

Етногенез східних слов'ян повністю не досліджений і сьогодні, адже ототожнення протягом тривалого часу Давньої Русі з «колискою» трьох «братніх» народів аж ніяк не сприяло науковим дослідженням у цьому напрямі. Тому, особливо в період російсько-української війни ми маємо по-новому глянути на історичне минуле України, а під час вивчення праць вчених минулих років критично оцінювати їхні погляди.

Зі всього розмаїття соціальних процесів, відносин і фактів, які існували у минулому й існують нині, ми виділяємо певну особливу сферу, яку називають культурою. Більшість людей переконана, що саме культура – те головне, основне, що відрізняє людське і соціальне буття від існування дикої природи. Пояснення і докази цієї тези найрізноманітніші, залежно від того, що вважають культурою. Слово «культура» – латинського походження, яке буквально означало обробку, догляд, поліпшення, обробіток.

Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю. Тому у сучасній науці нараховують декілька сотень визначень культури. Деякі з них широко відомі: культура – це сукупність досягнень людства; все багатство матеріальних і духовних цінностей; це інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, життєвий устрій за визначальної ролі світогляду. У таких визначеннях міститься вказівка і перелік елементів культури. Суть соціального призначення культури розкрито в цілій низці дефініцій. Наприклад, культура це:

1) надбіологічний спосіб адаптації (пристосування) людства до природного середовища, яке змінюється;

2) форми і способи комунікації людей;

3) соціальна пам'ять людства;

4) нормативно-спадкове програмування суспільної поведінки людей;

5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку;

6) єдність людських дій, відносин і установ, які забезпечують соціальну стабільність.

Сучасне розуміння культури у контексті соціальної історії розглядає її як систему життєвих орієнтирів людини. Культура – це

сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством в процесі його розвитку.

Культуру вивчає багато наук: як точні і прикладні, так і філософські. Кожна з наук відтворює образ культури відповідно до своїх завдань і методів. Провідна роль тут належить історико-філологічній групі наук. Тому вчення про культуру, якщо це необхідно, виступає як комплексне міждисциплінарне дослідження, яке використовує результати багатьох гуманітарних наук як свої джерела.

**Основними завданнями і рівнями цього дослідження є:**

- 1) опис фактів культури (прикладне культурознавство);
- 2) виявлення закономірностей розвитку культури (історія культури);
- 3) теоретичне пояснення культурних процесів (культурологія, теорія культури);
- 4) побудова універсальних моделей і науковий прогноз перспектив культури (філософія культури, футурологія);
- 5) вироблення рекомендацій для практичної діяльності;
- 6) виховання шанобливого і дбайливого ставлення до національної і світової культури тощо.

Вирішення загальних проблем історії та культури України вимагає залучення понятійного і методологічного апарату, який створює соціологія, філософія, етика, естетика, інформатика та інші. Завдяки цьому можна досягати об'єднання емпіричного і теоретичного рівнів вивчення історії та культури України. Власне використовують загальнонауковий, філософські і спеціальні методи дослідження. Серед останніх особливе значення мають:

- 1) порівняльно-історичний метод (послідовне вивчення історичного процесу та культурного об'єкта, які змінюються);
- 2) типологічний метод (порівняння різних історичних процесів, подій історико-культурних періодів, культурних об'єктів з метою виявлення конкретних, типових чи загальних для них властивостей);
- 3) герменевтичний метод (тлумачення історико-культурних значень).

## **1.2. Хронологічні межі давньої історії.**

### **Особливості залюднення українських земель**

Стародавню історію людства традиційно ділять на періоди відповідно до матеріалу, з якого було виготовлено більшість знарядь: кам'яний вік, міднокам'яний вік (енеоліт), бронзовий вік, залізний вік.

Кам'яний вік, який розпочався близько 1 млн. років тому і тривав до IV тис. до н. е. Цей період вчені ділять безпосередньо на палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік). Наступний період – мідно-кам'яний (IV до

III тис. до н. е.), наступний – бронзовий (з II до I тис. до н. е.) і ранній залізний – з I тис. до н. е. до IV ст. н. е.

Перші люди на території України з'явилися в період раннього палеоліту (близько 1 млн років тому). Археологами знайдено рештки десятків найдавніших стоянок, де проживали первісні люди на території сучасної України. З кінця раннього та за часів середнього палеоліту (близько від 150 до 40–35 тис. років тому), за радикальної зміни природно-кліматичних умов, продовжувалося подальше розселення людей, розширення території їхнього проживання. Суворі обставини та часи середнього палеоліту змусили людей виготовляти одяг із шкур тварин, рятуючись від холоду і диких звірів заселяти печери, будувати житло, добувати вогонь. Це дало можливість людині бути менш залежною від жорстких природних умов.

У часи пізнього палеоліту (від 40–35 до 10 тис. років тому) процес заселення території сучасної України набуває більш динамічного характеру. Вченими-дослідниками знайдено майже 800 стоянок цього періоду. Найвідоміші з них виявлені під час археологічних розкопок на Житомирщині, Чернігівщині, біля села Межиріч поблизу Канева (Черкащина) та багато інших. Характерні риси життєдіяльності людей пізньо-палеолітичних часів – більш осілий спосіб життя, помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці.

Близько 10 – 8 тис. років тому період палеоліту змінює мезоліт (середній кам'яний вік), який хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду і пом'якшення клімату. Потепління сприяло зростанню чисельності населення та активізації його життєдіяльності.

Переломним етапом в історії людства став неоліт (новий кам'яний вік), який належить до VI – III тис. до н. е. В цей період відбувається перехід людини до нових форм господарювання – від традиційного привласнювального господарства (полювання на звірів, збиральництво, рибальство) до відтворювального (ведення землеробства і скотарства). Землеробство і розведення тварин сприяли переходу первісних людей до осілого способу життя, а також широкого використання свійських тварин як тяглової сили.

Найяскравішою землеробською культурою періоду енеоліту була Трипільська культура, яка тривала протягом IV–III тис. до н. е. Названа від села Трипілля на Київщині, біля якого український археолог Вікентій Хвойко у 90-их роках XIX ст. відкрив перші пам'ятки цієї культури. Згодом місця трипільських поселень були виявлені не тільки на території Правобережної України, Підкарпаття (найбільші поселення виявлені у межиріччі Південного Бугу і Дніпра), але й Молдови та Румунії.

Трипільці селилися в основному по берегах річок, проживали у

дерев'яно-глинобитних будинках з двосхилою солом'яною покрівлею. Будинки були одно- і двоповерховими, з кількома кімнатами. Виявлені археологами поселення свідчать про їхні досить великі розміри. Вони іноді займали 200–450 гектарів, в яких проживало до 15–20 тис. осіб. Такі поселення в науці отримали назву протоміст, тобто найдавніших міст.

Майже тисячу років (II – початок I тис. до н. е.) тривав бронзовий вік. Ця доба в історії людства дістала назву від штучного металу – бронзи (сплав міді й олова). Вироби з бронзи витіснили з ужитку кам'яні та мідні вироби. В цей період зароджується металургія. Завершується процес відокремлення скотарських племен від землеробських, відбувається перехід до орного землеробства. Починають формуватися етнічні спільноти людей. В добу бронзи остаточно утверджується патріархат. На розвиток історичного процесу все помітніше почала впливати майнова та соціальна диференціація суспільства. В цілому бронзова епоха на території України стала завершальною стадією первісного ладу.

### **1.3. Найдавніше населення території сучасної України**

На початку I тисячоліття до н. е. на території України настав залізний вік. Відкриття та поширення заліза започаткувало нову еру в історії людства, стало потужним кроком на шляху його розвитку. Виготовлені із заліза знаряддя праці та зброя відіграли у цивілізаційному процесі революційну роль.

Першими на території України освоїли виплавку заліза кіммерійці – давньоіранські кочові племена, які у II тис. до н. е. прийшли зі сходу й поселилися у Північному Причорномор'ї, Криму і Тамані. Вони винайшли горно та навчилися виготовляти з високоякісної сталі зброю й знаряддя праці. Кіммерійці були войовничим народом, здійснювали походи в Малу Азію, успішно воювали з такими відомими й високорозвиненими державами як Урарту, Ассирією та ін.

Перша рабовласницька держава Кіммерія, що існувала на території України майже вісім століть, припинила своє існування під натиском більш організованих і чисельніших племен скіфів. У другій половині VII століття до н. е. вони витіснили кіммерійців з Причорноморського краю, а частково їх асимілювали. Більшість дослідників вважають скіфів іраномовним народом, хоча в родовідних легендах скіфи називали себе борисфенітами (Борисфен – стародавня грецька назва Дніпра), тобто такими, що походили з Наддніпрянщини.

У VI ст. до н. е. скіфські племена створили державу, що мала назву Велика Скіфія. У складі цього державного утворення, крім власне скіфів (племен царських скіфів та скіфів-кочовиків, які займали степи Наддніпрянщини, Приазов'я та Криму), проживали скіфи-орачі

(Правобережний лісостеп), скіфи-землероби (Лівобережжя) та інші племена. Скіфія була могутньою державою з розвиненими ремеслами та землеробством і скотарством, з високим рівнем культури. Скіфи вірили у потойбічне життя і шанобливо ставилися до могил пращурів. Символом їхньої колишньої могутності постають так звані скіфські кургани–могили скіфських царів, які вражають своїм багатством.

Найбільшого розвитку Скіфія досягла у IVст. до н. е. за часів царя Атея. У III ст. скіфська держава занепадає. Зазнавши невдач у війнах спочатку з Македонією, а згодом – з прийшлими зі сходу сусідніми сарматськими племенами, під потужними ударами яких скіфським племенам довелося відступити. У Нижньому Подніпров'ї та Криму вони створили нову державу – Малу Скіфію, яка існувала до III ст. н. е.

Після цього у Північному Причорномор'ї панували сармати, які створили великий союз племен – суспільство, яке перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових. Особливістю сарматського ладу було існування пережитків матріархату. Зі стародавніх джерел античних авторів відомо про сарматських цариць –Томирис, Амагу та ін. Жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи на конях, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили у військові походи, не вступали в шлюб доки не вб'ють першого ворога. Тобто своєю поведінкою сарматські жінки нагадували міфічних амазонок. За переказами Геродота, сармати начебто й походили саме від амазонок і скіфів. Проте, незважаючи на свою войовничість, в середині III ст. н. е. під натиском готів і гунів сармати також зазнали поразки і їхнє панування в Причорноморських степах скінчилося.

З середини VII ст. до н. е. і до IV ст. н. е., паралельно з скіфо-сарматськими часами, на узбережжі Північного Причорномор'я та Криму існували античні міста-держави, які виникли в процесі Великої грецької колонізації – освоєння стародавніми греками Середземноморського узбережжя та берегів Чорного моря, що тривала у VIII – VI ст. до н. е. Найбільші з них: Ольвія (в районі Очакова), Тіра (Білгород-Дністровський), Пантікапей (Керч), Херсонес (поблизу Севастополя), Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія), Танаїс у дельті Дону та ін. Грецькі міста-поліси з сільськогосподарськими околицями у V–IV ст. до н. е. були важливими центрами землеробства, виноградарства й рибальства, з високим рівнем ювелірних та гончарних ремесел, античної культури, торгівлі, зокрема хлібом й вином тощо.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Автохтони** – корінні, споконвічні або давніші жителі країни чи місцевості.

**Археологічна культура** – спільні риси матеріальної культури, виявлені під час археологічних розкопок, які дозволяють

стверджувати про приналежність первісного населення до єдиного культурного типу й одного етносу.

**Відтворювальне господарство** – спосіб життя, за якого необхідне для життя людина виробляє самостійно. Передбачає наявність землеробства або тваринництва чи скотарства.

**Вікентій Хвойка** – археолог, який відкрив трипільську культуру, досліджував пам'ятки бронзового віку, городища і кургани скіфів.

**Духовна культура** – досягнення в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва.

**Експлуатація** – привласнення результатів чужої праці власниками засобів виробництва (до засобів виробництва належить земля, знаряддя праці, корисні копалини тощо).

**Історичні джерела** – залишки минулого, які пов'язані із життям людини і містять для нас певну інформацію про життя давніх людей.

**Култ** – сукупність релігійних обрядів: жертвоприношення, заклинання, молитви.

**Людське стадо** – колектив найдавніших людей, який утворився з метою спільного добування їжі та захисту від зовнішньої небезпеки.

**Магія** – обряди і дії, засновані на вірі в здатність людини надприродним шляхом впливати на інших людей, тварин, явища природи, а також богів і духів.

**Матеріальна культура** – матеріальні цінності (одяг, їжа, житло тощо).

**Матріархат** – ранній період у розвитку первіснообщинного ладу (від палеоліту до розвинутого неоліту), якому характерні існування материнського роду і рівноправне з чоловіком, а пізніше провідне, становище жінки у суспільстві.

**Мезоліт** – середній кам'яний вік, перехідна доба від палеоліту до неоліту. У цей час поширюються вкладишеві (набірні) знаряддя – макроліти та мікроліти, з'являються лук та стріли, човни й плоту тощо.

**Народність** – спільність людей, сформована в процесі злиття різних племен, якій притаманні спільна територія, мова, культура.

**Натуральне господарство** – господарство, в якому виробляють все необхідне для життя самотужки. Практично відсутня торгівля.

**Неандерталець** – людина середнього палеоліту, яку також називають палеоантроп. Перші залишки були знайдені в 1856 р. в печері в долині Неандерталь, біля міста Дюссельдорф в Німеччині (звідки й назва). Низькорослі або середнього зросту люди (в середньому зріст був 165 сантиметрів), сильні, масивної статури, з великими головами. Займалися збиранням і полюванням. Вперше починають ховати своїх померлих.

**Неолітична революція** – перехід від привласнювального

(збирання, мисливство) до відтворювального господарства (землеробство, скотарство).

**Нуклеус** – ядрище, кусок кремня або каменя іншої породи, від якого відбивали або віджимали відщепи або ножеподібні пластини для виготовлення кам'яних знарядь праці.

**Палеоліт** – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства, який тривав від 1 млн років тому до 10 тис. р. до н. е. Основним матеріалом цього періоду був камінь. В Україні завершення П. співпало із відступом останнього льодовика.

**Патріархат** – останній період в історії первісного суспільства, якому характерне панування чоловіка в суспільстві.

**Пектораль** – дорогоцінна металева нагрудна прикраса.

**Піктограма** – найдавніше письмо, в якому зміст передавався за допомогою образів і символів.

**Племінний союз** – об'єднання декількох племен, які проживають на спільній території, мають мовну і світоглядну спорідненість.

**Плем'я** – спільність людей, яка базується на єдиному походженні кількох родин, проживає в одній місцевості, має єдину мову і звичаї.

**Привласнювальне господарство** – господарство, за якого людина все необхідне для життя брала в природі у готовому вигляді (збирання, мисливство, рибальство).

**Релігія** – віра в існування надприродних сил: богів, духів, душ, в їхнє панування над світом.

**Тотемізм** – одна з первісних форм релігійних вірувань, відповідно до якої поклонялися певному виду тварин чи рослин, які вважали охоронцями роду.

**Фетишизм** – поклоніння предметам неживої природи, які нібито наділені надприродною силою.

### **Основні дати**

1 млн років тому – поява першої людини на території сучасної України (архантроп).

1 млн – бл. V тис. років тому – Кам'яний вік.

1 млн – бл. X тис. років тому – палеоліт, або давній кам'яний вік.

40/35–10 тис. років тому – з'явилися люди сучасного фізичного типу – неоантропи або кроманьйонці, або *homo sapiens*.

X–VIII тис. років тому – мезоліт, або середній кам'яний вік.

VII–IV тис. до н. е. – неоліт.

IV–III тис. до н. е. – енеоліт, який був складовою частиною неоліту. Для нього характерна поява частини виробів з міді.

IV – середина III тис. до н. е. – трипільська культура.

II – початок I тис. до н. е. – бронзовий вік.

I тис. до н. е. – початок залізної доби.

IX–VII ст. до н. е. – доба кіммерійців.

VI–IV ст. до н. е. – панування скіфів у Північному Причорномор'ї.

514–513 р. до н. е. – похід перського царя Дарія I проти скіфів.

339 р. до н. е. – поразка скіфів від македонського царя Філіпа II (батька Олександра Македонського).

III ст. до н. е. – III ст. н. е. – панування сарматів у Північному Причорномор'ї.

III ст. н. е. – вторгнення готів у Північне Причорномор'я.

VIII – початок VI ст. до н. е. – Велика грецька колонізація.

480 р. до н. е. – утворення Боспорського царства.

III ст. до н. е. – IV ст. н. е. – римський період у грецьких містах-держав Північного Причорномор'я.

107 р. до н. е. – повстання рабів на чолі з Савмаком у Боспорському царстві.

I ст. до н. е. – Ольвія й Тіра спалені гетами.

III–IV ст. – знищення грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї навалою гунів.

## **ЛЕКЦІЯ 2.**

### **Утворення та розвиток Київської Держави. Політична роздробленість Київської держави. Галицько-Волинська держава**

2.1. Східні слов'яни в VI–IX ст.

2.2. Утворення держави з центром у Києві. Політика перших князів.

2.3. Піднесення та розквіт Русі (кінець X – середина XI ст.).

2.4. Політична роздрібненість Давньоруської держави. Причини та наслідки. Культура Русі.

1. Галицько-Волинська держава.

#### **2.1. Східні слов'яни в VI–IX ст.**

Важливим питанням цієї теми є з'ясування проблеми походження українського етносу. Історичною наукою доведено, що предками нинішнього населення України були східнослов'янські племена венедів, антів та склавинів. Про походження слов'ян, у тому числі безпосередніх пращурів українців, існує багато наукових концепцій. Наприклад, літописець Нестор у «Повісті минулих літ» започаткував дунайську теорію походження слов'ян. Існує скіфо-сарматська або азіатська версія, згідно з якою предками слов'ян були скіфи і сармати, що прибули зі сходу. Ще одна гіпотеза (на ній наполягають західноєвропейські історики) доводить, що слов'яни переселились на східноєвропейські землі із заходу, з Піренейського півострова, тощо. Проте більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців вважає, що слов'янські народи взагалі, українці зокрема, мають автохтонне походження. Їхні предки праслов'яни нізвідки не приходили, а зародились і розвинулись на правічних слов'янських землях межиріччя Дніпра і Дунаю, чи Дніпра і Вісли з центром на Волині.

Найімовірніше, становлення праслов'ян починається в середині II тис. до н. е. Саме тоді формується низка археологічних культур, які пізніше стали притаманні слов'янам. А в другій половині I тис. н. е. відбулося формування трьох гілок слов'янства: східної, західної та південної.

Центром східного слов'янства було Середнє Подніпров'я. Тут жили поляни. Північно-східними сусідами полян були сіверяни, за ними – радимичі і в'ятичі. На північний захід від полян жили древляни, на захід від древлян – волиняни. На Поділлі жили дуліби, а в Прикарпатті – білі хорвати. Межиріччя Дністра і Дунаю (північно-західне Причорномор'я) займали тиверці. На схід від тиверців, в пониззі Бугу і Дніпра, осідали уличі. До північної групи слов'янських племен належали також половчани, кривичі і словени.

Упродовж VII–VIII століть праукраїнські племена, мігруючи, колонізували нові землі. Об'єднуючись, вони утворювали нові політичні союзи державного зразка для спільної боротьби з ворогами й військових походів тощо. Ці східнослов'янські племінні союзи згодом і стали основою формування власне українського народу й послужили етнічним підґрунтям для утворення на рубежі IX–X століть першої могутньої давньоруської держави – Русі.

Отже, процес становлення людської цивілізації на території України відбувався традиційним, притаманним багатьом народам світу шляхом.

Особливе значення для історичного прогресу на наших землях мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я, яка справила великий вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток не лише сусідніх з ними скіфів, сарматів та ін., а й більш віддалених племен, зокрема слов'янських.

У процесі поступального соціально-економічного розвитку – від первісної общини до великих племінних союзів (княжінь) і зародження феодальних відносин – східні слов'яни досягли своєї державності.

На думку дослідників, джерела слов'янської культури сягають зарубинецької культури (яку датують умовно II ст. до н. е. – II ст. н. е., верхів'я Придніпров'я) та багатоетнічної черняхівської (близько II–IV/V ст. н. е., за деякими джерелами – до VII ст. до н. е.). Її особливістю було формування ранньокласового суспільства, ієрархічної влади та укладання воєнних союзів між етносами-племенами. Це дає підстави говорити про державу антів як один із перших зразків тубільного державотворення.

Наприкінці IV–V ст. черняхівська культура занепала під навалом гунів. А вже у VI–VII століттях формується власне слов'янська культура. Усний характер культури слов'ян значно ускладнює реконструкцію їх релігійних уявлень (в їх фіксації не була зацікавлена й сакральна письмова християнська культура Київської Русі). Дослідники вважають основою релігійного світогляду давніх слов'ян пантеїзм – обожнення природи.

Особливо шанованими були природні стихії: вода як джерело життя та вогонь – символ сонця, блискавки, сили, що очищує. Це зумовлювало специфіку поховальних обрядів – за уявленнями слов'ян, спалення небіжчика та подальше поховання залишків було засобом захисту від злих сил, очищення і торування шляху до царства світла та вічного спокою. Слов'яни розуміли людське життя як повторюваний природний цикл, вважали збереження душі запорукою його одвічності. Душа доброї людини перевтілювалася в добрих духів

дерева, птаха, заслуговувала на прилучення до світу природи, на вічне життя, душа злої – ставала рабом.

У землеробському культі закріплювалися сакралізація землі (що стало підґрунтям антеїзму українців), ідеї родючості, захисту людини, врожаю та їжі від «злих» сил природи, розуміння природного круговороту. Їхнім художнім втіленням була багата символіка керамічних виробів: солярний знак, хрест із чотирьох променів, коло, зигзаг, хвиля, зіркові розетки, концентричні кола, оточені зубцями і пунктирними лініями, – символами життєдайних променів. Залежність від природи, нестача знань та водночас прагнення змінити перебіг подій на більш позитивний для людини зумовили велике значення магії. З магічними діями були пов'язані ритуальні вироби з глини, сакральні камені зі знаками – символи міцності та вічного існування. З вірою в можливість захисту від ворожих сил були пов'язані обереги – різноманітні підвіски, прикрашені візерунками, шумливі підвіски-амулети, які відганяли злих духів.

У давніх слов'ян були свої боги. Головним божеством був Перун – бог неба, грому, блискавки, покровитель князя та князівської влади. Велес захищав худобу, протегував торгівлі та достатку. Бог вогню Сварог і його син, бог сонця Дажбог, виконували й функції героїв – вони створили плуг, навчили людей вирощувати пшеницю, молоти зерно та пекти хліб. Дажбог протегував також світській владі. Богиня Мокош була покровителькою жінок, врожаю, плодючості. Певні залишки зооморфізму зберігалися в образі бога Симаргла – охоронця посівів і землеробства в цілому. Повітрям, бурями керував Стрибог, місяцем – Хоре.

З іншим рівнем міфологічної ієрархії були пов'язані сімейно-родові та сезонні культу. Їхні яскраві зразки – культу землеробського бога Рода, уособлення єдності спільноти, творця Всесвіту, Лада, жіночих божеств-рожаниць – покровительок плодючості та жіночого начала, культу Ярила та Купали. Ще один рівень міфології представляли напівбожественні істоти – Домовик, Громовик, Лісовик, Водяник, Мара, Пальовик, Гайовик, Перелесник, полудниці, упирі, русалки, мавки. Як наочні втілення слов'янського пантеїзму вони мали антропоморфні або зооморфні риси. Власного імені, на відміну від богів, вони не мали і могли як допомагати, так і заважати людині – залежно від того, як вона до них ставилася.

Утіленням структури Всесвіту для слов'ян були образ світового яйця та світового дерева – Вирію (берези, явора, яблуні тощо). Його крона символізувала небо – простір Сонця, Місяця і птахів. Стовбур, заселений бджолами, ототожнювався із землею, корені – з підземним світом, населеним зміями та бобрами. Яскравим свідченням міфологічних уявлень давніх слов'ян є Збруцький ідол або Святovid.

Міфологічна єдність людини та природи була відображена в сакральній архітектурі слов'ян. Їй були притаманні відкритість священного простору, відсутність закритих форм. Капища – ізольовані від поселень, оточені ровом або валом з вогнищами святилища – були невеликими округлими або овальними майданчиками з ідолом у центрі. Ритуальні споруди, де відбувалися жертвоприношення, були нечисленними.

Особливо вагомим є те, що культурогенез та державотворення на заселених східними слов'янами землях відбувалися тоді одночасно. Вони зумовлювались внутрішніми причинами, відбувалися без примусу і обмежень із зовні та йшли природним шляхом. Розвиток культури Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями у різних сферах суспільного життя – розвитком феодальних відносин, становленням давньоруської державності, відокремлення ремесла від сільського господарства, виникнення міст, пожвавлення торгівлі, активізацією та розширенням міжнародних контактів, запровадження християнства та ін.

## **2.2. Утворення держави з центром у Києві.**

### **Політика перших князів**

У IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен утворилась одна з найбільших держав середньовічної Європи – Русь. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, де найраніше зародилися нові соціальні явища, характерні для класового суспільства. Давня Русь відіграла видатну роль в історії слов'янських народів. Зміцнення феодальних відносин і завершення процесів формування єдиної давньоруської держави позитивно позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племен.

Об'єднання східнослов'янських племен в єдиній державі сприяло їхньому суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, значно посилювало їх у боротьбі з ворогами Русі. Культурні цінності, створені генієм давньоруського народу, витримали випробування часом, а кращі з них увійшли в скарбницю світової культури.

Велике історичне значення мала Давня Русь і для багатьох неслов'янських народів, які входили до її складу або ж взаємодіяли з нею. Передові досягнення Русі в галузі суспільного, економічного і культурного розвитку ставали надбанням сусідніх племен: литвинів, естів, корелів, весів, мерів, муромів, мордви та тюркських кочових племен південноруських степів. Значною мірою під впливом Русі у них зароджувалися феодальні відносини, що, безперечно, було прогресивним на той час явищем.

Військова могутність Русі стала тим щитом, об який розбивалися численні орди кочових племен Степу, що просувалися до кордонів Візантії і нападали на країни Центральної Європи. За визнанням візантійського історика Нікіти Хоніата (кінець XII – поч. XIII ст.), саме давньоруський народ урятував Візантію від навали половецьких орд.

Існування Давньої Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. до 30-их років XII ст. Політична форма цієї держави – ранньофеодальна монархія, територіальні межі – від Балтики до Чорного («Руського») моря і від Закарпаття до Волги.

Приблизно у 30-ті роки XII ст. Русь вступила в період феодальної роздробленості, якому характерний подальший розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, а також кристалізація напівсамостійних державних утворень менших розмірів. Спочатку феодальні князівства були більш монолітними порівняно з усією Руссю політичні об'єднання, але згодом процес дроблення захопив і їх.

Виникнення Русі є одним із важливих і актуальних питань української історіографії. Вже літописець Нестор у «Повісті временних літ», відповідаючи на питання «Откуда есть пошла руская земля», подає картину розселення східнослов'янських племен на стадії зародження у них державності. Також перелічує окремі групи слов'ян і називає їх поіменно – поляни, древляни, сіверяни, в'ятичі, словени та ін., а там, де намагається дати їм соціальну характеристику, – князівствами.

Після смерті полянського князя Кия, зауважує літописець, «почаша родъ ихъ княженъе в поляхъ, а деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новігородѣ, а другое в Полоті, иже полочані». «Род» тут виступає в розумінні династії. Названі в літописі князівства, або союзи східнослов'янських племен, належить до VI–VIII ст.

Провідну роль у становленні давньоруської держави відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия, який разом з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю заснував місто Київ.

Приблизно із середини IX ст. у літописі починається послідовний виклад династичної історії Давньої Русії. Під 862 р. літопис київськими князями називає Аскольда і Діра. На думку вчених, вони були останніми князями з слов'янської династії, початок якій поклав Кий.

Зовнішньополітична ситуація, що сформувалася у другій половині I тисячоліття н. е., прискорювала процеси об'єднання окремих слов'янських князівств в єдину політичну організацію. Тривало переселення народів, і численні кочовики періодично хвилями накочувалися на землі східних слов'ян. Великого лиха останні зазнали від аварів, про що збереглися відомості у літописах. У

VII ст. у пониззі Волги та на Дону з'явилися хозари, які заснували так званий Хозарський каганат з центром у м. Ітилі в гирлі Волги. Експансія каганату поширилася і на слов'янські землі; поляни, сіверяни й в'ятичі, за літописом, сплачували хозарам данину.

З півночі слов'янам загрожували норманни. Вони з-за моря, зі Скандинавії, нападали на слов'ян та інші племена, грабували їх. За літописом, варяги збирали данину з новгородських словен, кривичів, чуді та мері. На відміну від прибережних районів Західної Європи, куди норманни проникали у великій кількості, Русь не знала значної варязької експансії. Географічні умови Північно-Західної Русі не давали змоги норманнам зненацька напасти на жодне місто й захопити його. Норманни більше приїздили на Русь як купці або в складі найманих військових дружин. Вони не здобували силою руські міста і ніколи не володіли ними. Взагалі на Русь могло потрапити стільки варягів, скільки дозволяли князі Русі. Не випадково, щоб оволодіти Києвом 882 р., варязький конунг Олег і його дружина змушені були прикинутися варязькими купцями. Отже, легенда про закликання варягів на князювання у слов'ян є цілковитим вимислом, спростованим історичною реальністю.

У результаті політичної, етнічної й культурної консолідації східнослов'янських племен у кінці IX ст. завершився тривалий процес формування давньоруської держави.

Водночас з утворенням і розвитком держави відбувалось і формування давньоруської народності, яка стала новою, вищою формою етнічної спільності порівняно з родом і племенем. Процеси ці тісно пов'язані між собою і мають глибоку історичну взаємообумовленість. Створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен і сформована в умовах єдиної держави, давньоруська мова значно пережила Київську Русь.

Консолідація давньоруської народності супроводжувалась і стимулювалась спільністю економічного розвитку Русі, яка виявлялась у поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, складанні місцевих ринків, розширенні мережі торговельних шляхів, широкому обміні ремісничою продукцією і зростанні товарного виробництва. В умовах існування Давньої Русі формується єдина матеріальна і духовна культура давньоруського народу. Зауважимо, що ця єдність спостерігається не тільки в широкому асортименті виробів міського й сільського ремесла, а й у домобудівництві, монументальній архітектурі, прикладному й образотворчому мистецтві, побуті, ідеології, усій народній творчості.

Русь пройшла у своєму розвитку кілька етапів. Змістом першого етапу (друга половина IX – кінець X ст.) було утворення і становлення

Давньоруської держави династії Рюриковичів, активне розширення її кордонів, формування системи васально-ієрархічних відносин, протистояння з Візантією, Хозарським каганатом, печенігами. У 879 р. помер володар Новгородської землі князь Рюрик, і владу передали Олегу – регенту малолітнього сина Рюрика – Ігоря. Літописний документ свідчить, що у 882 р. Олег здійснив похід на Київ, вбив Аскольда і захопив владу. Київ став столицею об'єднаного князівства.

Олег (882–912 рр.). За час свого князювання Олег приєднав до Русі сіверян, древлян, уличів, тиверців, племена кривичів, радимичів та новгородських слов'ян. Олег ходив походами на Візантію, уклав з нею вигідні договори (907 р., 911 р.). Так, за умовами першого договору руські купці вели торгівлю без сплати мита і безкоштовно могли перебували в Константинополі протягом шести місяців. Другий договір передбачав і регулював відносини між обома державами в різних випадках і сферах. Під час здійснення одного із численних походів на сусідні території князь Олег загинув.

Ігор (912–945 рр.). В 914 році Ігор здійснив похід на древлян, які намагалися відокремитись від Києва. У 941 році він організував похід на Візантію, щоб забезпечити інтереси торгівлі. В 944 р. відбувся другий похід Ігоря на Візантію, який вводив обмеження купцям з Київської держави, але забезпечував їх основні інтереси. Численні і широкомасштабні воєнні походи вимагали значних витрат і ресурсів, що підштовхувало князя збільшувати данину із підкорених земель. Одне із таких збирань данини в 945 р. призвело до повстання древлян, під час якого було вбито Ігоря.

Ольга (945–964 рр.). Княгиня Ольга провела реформу, якою ввела норми розміри повинностей з феодално залежного населення. В зовнішній політиці Ольга керувалася виключно дипломатією. У 946 р. та 957 р. вона відвідала Константинополь, була прийнята візантійським імператором, прийняла християнську віру, провела переговори про відносини двох держав. В часи правління княгині Ольги зріс міжнародний авторитет Київської держави.

Святослав (964–972 рр.). У 964–966 рр. Святослав здійснив походи до Оки і Волги, де підкорив в'ятичів та фінські племена, знищив Хозарський каганат, хоча цим самим відкрив кочівникам Азії (печенігам) шлях на Русь. В 968 р. Святослав вирушив у Болгарію, маючи на меті поширити свою владу на Дунаї та Балканах. Він втрутився у війну Болгарії та Візантії. Під час другого походу Святослава на Балкани відбулась вирішальна битва під Доро-столом. Наслідком битви стали переговори Русі та Візантії. В 972 р., повертаючись додому після одного з походів, Святослав зіткнувся з печенігами і загинув у бою. За часів Святослава значно зростає територія та роль Київської держави у вирішенні міжнародних питань.

Характерними ознаками цього етапу історії Русі були: розширення території країни; вихід на міжнародну арену; зосередження уваги на зовнішій, а не на внутрішній політиці; активність князя і військової дружини у військовій сфері. Негативними факторами влади на той час ще була недостатня консолідованість території держави, слабкість великокнязівської влади, несформованість системи васально-ієрархічних відносин.

### **2.3. Піднесення та розквіт Русі (кінець X – середина XI ст.)**

Князювання Володимира Великого (980–1015 рр.) стало початком нового етапу в історії Русі, етапу піднесення та розквіту. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Продовживши політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської держави. Саме в цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, на півдні – до Дону, Росі, Сули та Південного Бугу, на сході – до межиріччя Оки і Волги, на Заході – до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни. Простягнувшись майже на 800 тис. км<sup>2</sup>, Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі.

Наявність величезної підвладної території диктувала суттєву зміну зовнішньої політики: далекі походи, захоплення нових земель стають менш актуальними, а перевагу надають захисту власних кордонів. Наприкінці X ст. Володимир розпочинає тривалу та запеклу боротьбу з печенізькими ханами, які загрожували Русі з півдня. Оберігаючи власні кордони, Володимир не покладався лише на ефект потужних ударів воєнних походів, а ґрунтовно готувався до тривалої боротьби, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодалських замків на південноруському порубіжжі, побудувавши могутні земляні вали і рови, які тягнулися вздовж лівого берега Росі, між нею і Роставицею, а також уздовж лівого берега Стугни.

Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ.

Входження до Давньої Русі, за часів Володимира, основних союзів давньоруських земель не означало ліквідації їх автономізму. Величезні простори держави, слабкість князівського адміністративного апарату робили владу племінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську

владу, Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що землі князівства, де правила залежні від нього місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя, великокнязівським посадникам та наблизеним боярам.

Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні кордони від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову або молодшу знать-дружину, цілком залежну від великого князя, яка стала своєрідною протиположністю місцевому боярству.

Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Чудово розуміючи, що в централізованій державі в релігійній сфері має панувати монотеїзм, великий князь спочатку намагався протиставити культ верховного божества Перуна цілому пантеону богів підкорених племен. Проте стара язичницька віра не сприяла процесу формування нових суспільних відносин, її державотворчий потенціал був звичайно недостатнім для такої великої та поліетнічної держави, як Київська Русь. Саме тому наприкінці 80-их років X ст. Володимир вирішує запровадити християнство як державну релігію.

Незважаючи на те, що Володимир був сильним і войовничим правителем, у відносинах із сусідніми державами він спирався не лише на силу зброї, а й на активні дипломатичні контакти з багатьма державами, постійно застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа Скотконунга. Останні роки правління Володимира не були безхмарними: Під час чотирирічного кривавого братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, і 1019 р. у Києві вокняжився Ярослав. Його влада над руськими землями була не повною, з братом Мстиславом вони утворили дуумвірат, поділили Русь по Дніпру і з двох центрів – Києва та Чернігова – управляли величезною державою. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав став, за словами Нестора, «самовладцем Руської землі».

Державотворча діяльність Ярослава Мудрого. Роки князювання Ярослава (1019–1054 рр.) – час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію.

Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. Ще у 1030–1031 рр. він у союзі з Мстиславом відвоював Червенські землі, внаслідок чого до Русі відійшли Перемишль, Червен, Белз та інші

міста. Князь насамперед піклувався про безпеку південних рубежів Русі: на багато сотень верст тягнулися зведені при ньому «змійові вали» з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст і фортець. Глибока ешелонована оборона дала змогу київському князю 1036 р. отримати вирішальну перемогу над печенігами.

У цілому становище Давньоруської держави на міжнародній арені можна охарактеризувати стабільністю, її авторитет зростає. Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася насамперед на слово дипломата, а не на меч воїна. Важливе місце в міжнародній політиці київського князя відігравала своєрідна «сімейна дипломатія», тобто укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, Ізяслав – із сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна – за французького Генріха I, Анастасія – за угорського Андрія, а Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого. Династичні шлюби були характерною рисою міжнародної політики середньовіччя, але масштаби, різновекторність і значимість укладених у межах «сімейної дипломатії» союзів дали змогу Ярославу стати впливовим європейським політиком, якого історики часто називають «тестем Європи».

За княжіння Ярослава активізувалася внутрішня розбудова держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого писаного зведення законів Русі – «Руської правди», що регламентувала внутрішньодержавні феодальні відносини. Ярослав не тільки будує численні монастирі та храми, а й без відома константинопольського патріарха 1051 р. призначає главою руської церкви Іларіона, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії.

У цей час суттєво змінилася столиця держави – Київ. Площа міста порівняно з добою Володимира збільшилась у сім разів. Один за одним зводилися монастирі та церкви, що стали осередками розвитку культури та поширення наукових знань. В останні роки життя Ярослав зробив спробу розв'язати болючу проблему престолонаслідування. В основу запропонованого ним механізму спадкоємності князівської влади було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді. Намагаючись убезпечити своїх нащадків від кривавих міжусобиць, Ярослав незадовго до смерті поділив Давньоруську державу між синами: у разі смерті київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого за віком сина, що, на думку Ярослава, давало можливість уникнути сімейних чвар, оскільки кожен з нащадків мав шанс правити в Києві.

Отже, визначальними рисами цього етапу історії Русі були: завершення формування території держави, перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їхнього освоєння та втримання під контролем; злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади; заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним; активна реформаторська діяльність великих князів; запровадження та поширення державної ідеології для консолідації – християнства; поява писаного кодифікованого права; ширше використання дипломатичних методів розв'язання міжнародних проблем; зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

## **2.4. Політична роздрібненість Давньої Русі.**

### **Причини та наслідки**

Серед причин, які призвели до політичної роздрібненості Русі, можна виділити такі:

1. Прагнення окремих князівств до самостійності. Вони були зумовлені еволюцією економіки, подальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодалного землеволодіння в центрі й на місцях, зростанням кількості міст, пануванням натурального, а отже, замкнутого характеру господарства. Князівства почали самі себе забезпечувати необхідними товарами.

2. Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення. За часів Володимира Русь простягалася майже на 800 тис. км<sup>2</sup>, що, залежно від обставин, могло бути або свідченням державної могутності, або ж джерелом слабкості. Великий князь у цей час не мав достатньо міцного, структурованого і розгалуженого апарату влади, фактично не мав розвинутої інфраструктури для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території.

3. Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємництва князівської влади. Здавна у Русі панував «горизонтальний» принцип престолонаслідування, коли влада переходила від старшого брата до молодшого, а після смерті представників старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком. Однак уже наприкінці XI ст. було проголошено про «вотчинний», або «вертикальний» принцип, за яким престолонаслідування відбувалося від батька до сина. Змішування цих двох принципів, що продовжували співіснувати, спричиняло до міжусобиці, підривало основи Давньоруської держави.

4. Занепад торгівлі. Важливу роль у піднесенні Київської держави відіграла міжнародна торгівля, яка здійснювалася через торговельні шляхи, що проходили через Русь (Грецький, Соляний, Залізний) і зв'язували Азію з Європою, Чорне море з Балтійським. Однак з кінця XI ст. транзитна торгівля Русі починає занепадати. Це

було викликано насамперед появою нового середземноморського торговельного шляху, що безпосередньо поєднав Західну Європу з Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом. Також торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були блоковані половецькими ордами, що захопили південні степи у XII–XIII ст. Усе це мало згубні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва як столиці держави, насамперед вело до подальшої її дезінтеграції.

5. Геополітичне розташування Київської Русі, яка знаходилась на межі зі степовими кочовниками. Віками на українські землі здійснювали спустошливі набіги гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці. З останніми точилася запекла боротьба протягом майже двох століть, до монгольської навали. Вона вимагали спільних дій князівств, насамперед Київського, Переяславського, Чернігівського, але в умовах зростаючої ворожнечі між князями це ставало дедалі проблематичнішим. Ситуація ускладнювалася й тим, що самі князі родичалися з половецькими ханами, щоб використовувати кочовників у міжусобних війнах. Не було й року, щоб половці не напали на Русь. Після себе вони залишали не тільки попелища, а й трупи багатьох тисяч людей, молодь забирали в полон. Занепадали міста і села, ремесла, торгівля, сільське господарство, культура.

Отже, до основних причин феодалної роздробленості Давньої Русі можна зарахувати такі:

- перетворення великого землеволодіння на спадкове, а господарства – на натуральне, що зменшувало потребу в торгових контактах і об'єднанні земель;
- воєнно-політичне посилення бояр та удільних князів, які ставили власні інтереси вище за державні, влада великого князя стала зайвою;
- поява нових міст як економічних і воєнно-політичних центрів, наростання суперництва між ними і Києвом;
- зміна торгових шляхів у зв'язку з пануванням у степу кочових племен, які перекрили шляхи до Чорного і Каспійського морів; Київ залишився поза основними торговими шляхами;
- різний етнічний склад руських територій, виокремлення українців, білорусів і росіян.

У результаті роздробленості у XII ст. утворюються 12 князівств, на початку XIII ст. їхня кількість досягла 50, а у XIV ст. – 250.

**Культура Русі.** Культура Русі є результатом тривалого процесу як внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства, так і зовнішнього впливу світової цивілізації.

З глибокої давнини бере початок усна народна творчість – казки, легенди, пісні. Найдавнішими і значними у культурному відношенні є билини Володимирового циклу, які створювалися в X–XI ст. і

оспівували хоробрість богатирів, які захищали рідну землю. Тут фіксувалися пам'ять про історичні події та ставлення до них.

Першими письмовими творами у Давній Русі були літописи – збірки записів про історичні події, викладені у хронологічній послідовності. Найдавнішим літописом, який дійшов до наших днів, є «Повість минулих літ» створена на початку XII ст. Вона збереглась у Лаврентіївському (1377 р.) та Іпатіївському (початок XV ст.) списках. Відомі також «Київський літопис» XII ст., «Галицько-волинський літопис» XIII ст.

Літописи є основним джерелом з історії Русі IX–XIII ст. Але, окрім них, із письмової спадщини можна згадати філософську проповідь митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», «Повчання дітям» Володимира Мономаха та ін. Особливе місце у давньоруській літературі посідає «Слово про Ігорів похід», написане на основі конкретного історичного факту. Невідомий автор цього твору закликав князів забути міжусобиці й об'єднатися в ім'я захисту рідної землі.

Розвиток літератури Русі був безпосередньо пов'язаний із поширенням освіти, створенням бібліотек. Уже за Володимира Святославича існували державна школа і школа при Софійському соборі. Ярослав Мудрий створює першу відому в Русі бібліотеку.

Значного розвитку набула архітектура. За Володимира Святославича будується храм Богородиці, який потім назвали Десятинною церквою (на його утримання князь брав десяту частину доходів своїх підданців). Вона була прикрашена фресками, мозаїкою. В 1037 р. зведено найбільший храм Київської Русі – Софійський собор. За його зразком у Чернігові побудовано Спаський собор, у Новгороді та Полоцьку – Софійські собори. Ярослав Мудрий споруджує у Києві Золоту браму.

Центрами культури у Русі були монастирі. Одним з них був Києво-Печерський монастир, заснований за Ярослава Мудрого преподобним Антонієм, на взірець того, який він же започаткував у Чернігові.

В усіх великих містах існували іконописні майстерні. Розвивається книжкова мініатюра: «Остромирове Євангеліє», написане у середині XI ст., прикрашене чудовими заставками і мініатюрами.

Розквітає ювелірне мистецтво. Київські майстри володіли різними способами обробки коштовних металів – зерню, сканню, перегородчастою емаллю.

Зростання економічних і культурних зв'язків Русі, піднесення суспільного життя зумовили наступний розвій її культури.

## **2.5. Утворення та піднесення Галицько-Волинського князівства**

У XII ст. Русь остаточно розпалася на самостійні князівства. і землі. Серед князівств, що утворилися на місці Давньої Русі, найбільшими були Галицько-Волинське, Чернігівське та Переяславське. Русь остаточно стає федерацією князівств. Київ перетворився зі столиці Русі на головне місто Київської землі, яка займала територію середнього Подніпров'я.

Одним із найсильніших князівств південно-західної групи було Галицьке, розташоване на території, що межувала з Польщею і Угорщиною на заході, литовськими племенами — на півночі, Волинським, Київським князівствами – на півночі і сході, а на півдні межі Галицької землі доходили до Чорного моря і Дунаю. Західна частина князівства між головним хребтом Карпат і річками Сяном та Дністром.

Географічне положення Галичини, розташованої на крайньому заході Русі, було вигідним, отже, вона не зазнавала нападів кочових племен. Незначними були й князівські усобиці. Тому сюди переселялася багато людей з місць, що були під загрозою нападів кочівників, особливо з Подніпров'я. Сприяло розвитку цього краю і перенесення торгових шляхів з європейських країн у Візантію та країни Сходу у зв'язку із занепадом торгових зв'язків по Дніпру («із варяг у греки»). Тепер велика кількість товарів транспортувалася із західної та південної Європи до Галича, а звідти по Дністру у Візантію та інші країни. Визначну роль у швидкому піднесенні економіки відігравала торгівля сіллю, великі поклади якої знаходилися поблизу Коломиї. Сіль продавалася у всі руські землі та за кордон. У долинах рік мешкало сільське населення, яке займалося орним землеробством (сіяли жито, овес, ячмінь, пшеницю), тваринництвом, рибальством, мисливством та бджільництвом. Значного розвитку досягли обробка хутра і шкіри, гончарство, ливарне та ювелірне виробництво.

У 1097 р. Галицька земля відокремилася від Києва. Першими у незалежній Галичині правили нащадки онука Ярослава Мудрого Ростиславичі – Василько, Володар і Рюрик. Після їхньої смерті син Володаря Володимирко (1145–1152 рр.) об'єднав усі галицькі землі і переніс свою столицю до Галича. На думку багатьох учених, виняткову сильну владу галицьких бояр можна пояснити їхнім походженням. Свої маєтки вони дістали не від князя, а узурпувавши частину общинних земель. Вони вимагали розширення своєї влади і обмеження повноважень князя. Та Володимирко зумів придушити на деякий час боярську опозицію.

У галузі зовнішньої політики Володимирко домігся значних успіхів, хоча доводилось боротися на три фронти – проти Угорщини,

Польщі та київських князів. Особливість його зовнішньої політики полягала у тому, що Володимирко уміло використовував суперечності між сусідніми державами, спирався на союз з Візантією. Завдяки цьому він не лише зберіг галицькі землі, а й розширив їх, найбільше на південь – по Дністру, Пруту, Серету до Чорного моря.

Волинське князівство – одне із найстаріших на Русі. З середини XII ст. воно стало незалежним, швидко зміцнювалося і зростало. Воно було розташоване на важливому торговому шляху, що пролягав з Києва в Західну Європу. На заході межувало з Польщею, на півночі – з литовськими племенами ятвягів, на сході – з Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні – з Галичиною. На чолі князівства стояли потомки Володимира Мономаха – князі Мстиславичі. У 1170 р. на престол зійшов син Мстислава Роман (1170–1205 рр.), який зміцнив володіння.

Роман, маючи підтримку галицьких дружинників, середніх і дрібних бояр, міщан, незадоволених свавіллям великого боярства, у 1199 р. оволодів Галичем і об'єднав Волинське і Галицьке князівства, між якими давно вже існували тісні економічні зв'язки. Перед ними стояли спільні завдання – боротьба з агресивними зазіханнями Польщі та Угорщини. Об'єднання мало прогресивний характер і могло стати початком реставрації Русі. Невдовзі Роман приєднав і Київ. Тепер у державі були об'єднані землі Давньої Русі від Карпат до Дніпра.

Після загибелі Романа залишилося два його малолітні сини – Данило і Василько. В країні розпочалася боротьба за владу.

Лише рішуча перемога Данила у 1245 р. під Ярославом, де були повністю розгромлені угорські війська, дружини бояр і чернігівського князя, поклала кінець 40-літній війні Романовичів за спадщину і звільнення Галичини та Волині від іноземних загарбників та засилля галицьких бояр.

Данило дотримувався досить гнучкої внутрішньої політики. Багатьох «коромольних» бояр стратив, конфіскував їхні землі і роздав служилому боярству. Для противаги боярам він намагався заручитися підтримкою селян та міщан, яких вони жорстоко гнобили і принижували. Ці соціальні групи, у свою чергу, шукали підтримки і захисту у князя. Особливо Данило сприяв будівництву і зростанню міст. Він заложив Львів, Холм та інші міста, які незабаром стали центрами торгівлі та ремісництва. Міста і міське населення були князям опорою в боротьбі з боярством. Для зміцнення і збільшення міського населення Данило будував нові храми, замки, башти, розширював і зміцнював старі міста, заселяючи їх ремісниками, у тому числі й іноземцями.

Зовнішня політика Данила була спрямована на розгром

зовнішніх ворогів, які робили напади на князівство і були загрозою для його існування. У 30-х роках XIII ст. виникає і посилюється німецька феодално-католицька агресія. У 1237 р. Тевтонський орден почав наступ проти народів Прибалтики і Русі. У 1238 р. військо Данила розгромило хрестоносців біля Дорогочина. Данило продовжував започатковану батьком, князем Романом, політику об'єднання земель Русі і в 1240 р. приєднав Київ, де посадив свого тисяцького Дмитра. Формувалася держава, спроможна відродити єдність Русі. Однак у цей час татарська орда наносить смертельний удар єдності руських князівств.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Асиміляція** – злиття одного народу з іншим.

**Васал** – феодал, залежний від іншого, могутнішого феодала.

**Верв** – сільська громада на Русі.

**Віче** – народні збори дорослого чоловічого населення у давніх слов'ян, де вирішувалися громадські та державні справи.

**Володимир Великий** – великий князь київський (978–1015 рр.), син князя Святослава Ігоровича. Провів релігійну, адміністративну та військову реформи. Перетворив Русь в одну з найпотужніших держав Європи.

**Вотчина** – земельне володіння феодала, що передається у спадщину.

**Грецький вогонь** – набой з горючою сумішшю, які за допомогою катапульт перекидалися на кораблі ворога.

**Дипломатія** – діяльність щодо реалізації завдань зовнішньої політики держави і захисту її прав та інтересів.

**Дитинець** – укріплена частина городища, в якій проживав князь із сім'єю та його оточення. Аналог замку.

**Дружина** – постійний військовий загін давньоруського князя.

**Єпископ** – вища духовна особа, керівник церковно-адміністративної територіальної одиниці – єпархії.

**Єрархія** – підпорядкування нижчого рівня вищому.

**Клір** – сукупність служителів церкви, те саме, що й духовництво.

**Митрополит Іларіон** – перший Київський митрополит слов'янського походження, обраний за часів князя Ярослава Мудрого, автор «Слова про закон і благодать».

**Митрополія** – церковно-територіальна одиниця християнської церкви, яку очолює митрополит.

**Мозаїка** – зображення з використанням різноколірних камінців чи шматочків непрозорого кольорового скла.

**Монотеїзм** – єдинобожжя, поклоніння одному богові.

**Паства** – сукупність вірян певної релігійної конфесії.

**Патріарх** – глава церкви, найвищий церковний титул, здебільшого, у православ'ї.

**Полюддя** – круговий об'їзд підвладних князеві земель, з яких він збирав данину власноруч. Розмір данини не був визначений конкретно, що давало простір для зловживань, які спричиняли повстання.

**Псалтир** – одна із книг Біблії, що містить пісні-псалми на похвалу та поклоніння Богу та його ділам.

**Руська правда** – перший систематизований звід звичаєвого права (законів) Київської Русі, як єдине джерело права для усіх земель.

**Регент** – тимчасовий правитель держави на час неповноліття монарха.

**Сепаратизм** – прагнення до відокремлення частини держави і створення нового державного утворення.

**Роздробленість** – розчленування держави на окремі самостійні утворення (землі, князівства тощо).

**Удільне князівство** – адміністративно-територіальна одиниця, яка, хоч і має свого правителя, підлягає єдиному володареві держави.

**Усобиці** – суперечки чи війни між окремими володарями за право загальнодержавного лідерства.

**Фреска** – живописний твір, виконаний водяними фарбами на свіжій вогкій штукатурці.

**Християнство** – світова релігія, яку запровадив у Давній Русі князь Володимир Великий у 988 р.

### ***Основні дати***

II–I тис. до н. е. – поява слов'ян на історичній арені.

I–II ст. н. е. – перші письмові згадки про слов'ян в творах римських авторів Плінія Старшого, Тацита, Птоломея.

II–IV ст. – експансія готів і поділ венедів на антів і склавинів (східних і західних слов'ян).

Кінець IV – середина V ст. – занепад черняхівських племен, пов'язаний з навалою кочовиків-гунів.

IV–VI ст. – Велике переселення народів.

V–VII ст. – велике розселення слов'ян.

VI ст. – проникнення слов'ян на південний берег Дунаю у володіння Візантії. Балканські війни слов'ян.

602 р. – остання згадка про антів.

VIII–IX ст. – відокремлення у слов'ян ремесла від землеробства

860 р. – перша невдала спроба запровадження християнства на Русі.

882 р. – захоплення князем Олегом Києва та об'єднання Новгородської та Київської земель у єдину державу – Русь.

907 р. та 911 р. – успішні походи князя Олега на Константинополь, які закінчились підписанням вигідних торгівельних договорів.

945 р. – повстання древлян та вбивство князя Ігоря.

964–965 рр. – знищення князем Святославом Хазарського каганату.

980 р. – прихід до влади князя Володимира Великого.

988 р. – хрещення Русі.

989–996 рр. – спорудження Десятинної церкви.

1015 р. – смерть Володимира Великого.

1019 р. – прихід до влади Ярослава Мудрого.

1036 р. – розгром печенігів Ярославом Мудрим.

1054 р. – смерть Ярослава Мудрого.

1055 р. – початок регулярних нападів половців на Київську, Чернігівську, Переяславську землі.

1068 р. – поразка Ярославовичів від половців в битві на р. Альті.

1068 р. – повстання киян проти Ізяслава за відмову озброїти ополчення проти половців.

1072 р. – внесення Ярославичами змін до Руської правди. Правда Ярославичів.

1072 р. – запровадження князівської власності на землю.

1073 р. – виступ Святослава та Всеволода проти Ізяслава, розпад тріумвірату Ярославичів.

1097 р. – з'їзд князів у Любечі, який визнав спадкове володіння князями своїми вотчинами. Визнання факту роздробленості Русі.

1113–1125 рр. – княжіння в Києві Володимира Мономаха.

1115 р. – спорудження Володимиром Мономахом під Вишгородом моста через Дніпро.

1032 р. – початок доби роздробленості Київської Русі після смерті Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха, який був останнім князем, що контролював більшість земель Русі.

1144 р. – утворення Галицького князівства.

1187 р. – похід Ігоря Новгород-сіверського проти половців.

1187 р. – перша згадка терміну «Україна».

1037 р. – завершення будівництва Софійського собору у Києві.

1056–1057 рр. – створення Остромирового Євангелія.

1073–1089 рр. – споруджено Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

1113 р. – укладення «Повісті минулих літ» Нестором Літописцем.

1187 р. – створення «Слова о полку Ігоревім».

## ЛЕКЦІЯ 3

### Українські землі у складі Литви та Польщі

- 3.1. Україна у складі Великого князівства Литовського.
- 3.2. Суспільно-політичне становище українських земель під владою Польщі.
- 3.3. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств.
- 3.4. Люблінська та Берестейська унії.

#### **3.1. Україна у складі Великого князівства Литовського**

На кінець XIII і першій пол. XIV ст. Галицько-Волинське князівство поступово втрачає свою могутність, в той час, як сусідні держави долали роздробленість і міцніли. Посилювалось і Литовське князівство. Воно утворилось у 1230 р. князем Міндовгом. За часів Данила Литовське князівство перебувало під впливом Галицько-Волинської держави, і навіть деякий час литовським князем був син Данила Шварно. Коли Галицько-Волинська держава втратила всю могутність, Литва цим скористалася і поступово захопила спочатку білоруські, а потім українські землі.

З 1340 р. розпочто експансію на землі Галицько-Волинського князівства сусідніх держав. Галичина декілька раз переходила з рук в руки. 1387 р. вона остаточно була захоплена Польщею. Угорщина приєднала Закарпаття, Молдавське князівство – Буковину. Решту українських земель (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Новгород-Сіверщина, Поділля) захопило Велике князівство Литовське. Золота Орда, яка пірнула у міжусобні чвари, не чинила опору. А 1363 р. литовський князь Ольгерд (1269–1377) на Синій Воді (річка Синюха на Кіровоградщині) розгромив татарських воєвод. Внаслідок цього Україна позбулася золотоординської опіки за 120 р. до Великого Стояння російських військ на річці Угрі (1480 р.), коли Московська держава звільнилася від татаро-монгольського ярма.

З 1360 р. майже всі українські землі, крім Галичини і Закарпаття, увійшли до складу Великого князівства Литовського. Галичина входить до складу Польщі.

Захоплення Литвою українських земель відбувалося без особливої боротьби. У складі Великого Князівства Литовського Україна мала рівноправне становище. Литовська держава не порушувала звичаї та систему управління, що існували на той час. Місцеві бояри та князі були залишені на своїх місцях, нові князі, яких поставив Ольгерд, швидко асимілювалися і перетворювалися на українських князів литовської династії (так, князь Дмитро Вишневецький, засновник Запорозької Січі, був одним з нащадків Великого князя Ольгерда). Зберегла свої позиції православна церква. Руська мова отримала статус державної.

Внаслідок активної «чорноморської політики» Великого князя Литовського Вітовта (1350–1430 рр.) була поширена влада Литви на Північне Причорномор'я та Крим. Були збудовані фортеці для утвердження литовського панування в південних степах. Зокрема, 1415 р. датується перша літописна згадка про фортецю Качибей на місці сучасної Одеси (тобто польський король Владислав II відправив з Качибей хліб в Константинополь). Але наприкінці XIV ст. литовські війська зазнали поразки від татар, «чорноморську політику» довелося згорнути, а освоєні території були втрачені.

У 1380 р. Польща відокремилась від Угорщини. Королевою Польщі була обрана малолітня принцеса (10 років) Ядвіґа. Тут же польська шляхта заходилися шукати для Ядвіґи жениха і знайшли Литовського великого князя Ягайла.

І влітку 1385 р. у Литві у м. Креві між польськими панами і литовським князем Ягайлом був підписаний договір, який одержав назву Кревська Унія.

За цим договором Ягайло повинен був одружитися на Ядвізі, а після цього стати королем. За таку честь він зобов'язувався:

- хрестити Литву за католицьким обрядом;
- об'єднати Литву і Польщу в одну державу, приєднавши до Польщі Україну і Білорусію;
- відібрати в Угорщини Галичину.

У лютому 1386 року Ягайло одружився з Ядвіґою і згодом був коронований королем Польщі, прийнявши ім'я Владислав. У 1387 році він продовжив відвойовувати Галичину в Угорщини. Однак перспектива приєднання Литви до Польщі не реалізувалася. Це було пов'язано з опозицією з боку литовської та української знаті, яка не бажала втрачати свою окрему державність і віддавала перевагу об'єднанню з Польщею. Їх очолював двоюрідний брат Ягайла Вітовт. Спочатку Ягайло змушений був призначити Вітовта намісником, а у 1392 р. Вітовт проголосив себе великим литовським князем і був ним до 1430 р. Справа йшла до ліквідації Кревської Унії.

У 1413 р. між Литвою і Польщею була заключена нова Городейська Унія. За цією Унією Литва зберігалася як окрема держава, однак Литовський князь визнавав польського короля своїм сюзереном.

Спочатку здавалося, що Литовська держава є українська. Однак, досить швидко стало зрозуміло, що це не так. По-перше, Вітовт у 1390 р. повідбирав в українських князів їхні володіння, на їхні місця розсадив своїх ставлеників. По-друге, у 1413 р. Вітовт видав указ відповідно до якого засідати у князівській раді могли тільки католики. Українська знать була православної віри. Отже, вона втратила право засідати у князівській раді.

Після смерті Вітовта у 1430 р. українська знать починає боротьбу за рівноправність. Спочатку Ягайло спробував знову приєднати Литву з Україною до Польщі. Однак литовська і українська знать виступила проти і обрала нового великого князя – Ягайлового брата Свидригайла. Він зрівняв православних у правах з католиками, але проти рівноправності виступила литовська знать. Почалася міжусобна війна. Влада переходила з рук в руки, врешті великим князем став Каземір, який зрівняв православних з католиками. Але з 1470-их рр. права православних знов починають порушувати.

З 1440-их рр. між Литвою і Польщею існували досить своєрідні відносини. Існувало дві держави: Литва і Польща. У кожної держави був свій сейм (це законодавчий орган), свій уряд, військо, скарбниця, закони, але одночасно литовський князь був і польським королем. Польській шляхті (це дрібне дворянство) не дозволено було мати маєтків у Литві і в Україні, і не дозволено було обіймати важливі державні посади у Литві. А польська шляхта дуже хотіла мати маєтки в Україні. Тому поляки весь час прагнули повного злиття Литви і Польщі в єдину державу.

Але проти такого об'єднання, по-перше, виступала литовська і українська знать, яка не хотіла втрачати свою державу, а, по-друге, проти повного об'єднання виступав і сам король, він же литовський князь. Литовський князь був проти об'єднання тому, що у Литві влада князя передавалася у спадщину від батька до сина, а у Польщі короля обирали. І ось останні 200 років польським королем обирали литовського князя, але гарантії, що оберуть саме литовського князя не було. Тому королі не хотіли повного об'єднання. На початок XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське близьке до занепаду. У 1522 р. Московська держава відібрала у нього Чернігів і Стародуб. У 1549 та 1552 рр. Велике князівство Литовське не змогло протистояти нападам татар. У 1562–1570 рр. Литва була втягнута у війну з Московською державою. Виснажена війною з німецьким Тевтонським орденом та Московською державою Литва готова була звернутися за допомогою до Польщі.

Майже два століття українські землі перебували у складі Великого Литовського князівства. І хоча національно-державна організація не переросла у незалежну українську державність, все ж умови для розвитку економіки та культури були досить сприятливими, не залежно від того, що цьому заважали польські впливи, намагання литовських князів обмежувати українських князів.

З середини XIV до середини XVI ст. основними складовими економіки українських земель були землеробство, промислове виробництво (в зародкових формах), ремесла та торгівля. Виростали нові міста і села, розбудовувалися старі. Значне місце посідали

натуральні форми господарства, але в XV–XVI ст. у ньому відбуваються деякі зміни: поступово прокладають собі шлях товарно-грошові відносини. Основою економіки продовжувало бути сільське господарство. У другій половині XV ст. розпочато виробництво зерна на експорт у Західну Європу. Його вивозили водними шляхами по річках Сян, Буг до Балтійського моря, по якому проходило подальше його транспортування у Нідерланди, Францію та інші країни. В районах цих річок (Галичина, Холмщина, частина Волині) і започатковуються фільваркові господарства, що поступово розширюються. Крім землеробства, розвивалося скотарство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство. Таким чином, фільваркове господарство відрізнялося від звичайного феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де феодальна залежність селянства проявлялася в натуральних податках і повинностях.

Зростання сільського господарства, ремісничого виробництва, розвиток міст та збільшення їхнього населення, поглиблення суспільного поділу праці сприяли значному пожвавленню внутрішньої торгівлі. Поширеними були торги та ярмарки, які відбувалися один-два рази на тиждень у містах, містечках та селах. Там продавалися продукти хліборобської праці і товари з міста, здебільшого ремісничі вироби. Ярмарки були переважно у великих містах, двічі-тричі на рік або тривали по кілька тижнів.

У XV–XVI ст. важливу роль у зовнішній торгівлі України відіграють західноєвропейські країни, звідки все більше експортують товарів, особливо сукно, високих ґатунків полотно, галантерейні товари, металеві вироби, господарське і ремісниче знаряддя. Із Заходу постачали також і харчові продукти: цукор, пиво, вино, оселедці та ін. Завозили канцелярські товари, папір, а також книги, гравюри. Ця торгівля мала особливе значення для піднесення в Україні рівня цивілізації. Водночас Україна була важливим посередником у торгівлі між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем. Найбільшими транзитними центрами міжнародних торгових шляхів були Львів, Київ, Кам'янець та Луцьк.

*Соціальне становище.* Литовська держава (до 1470 р. – Литовсько-Руська) була феодальною. Феодали відбували військову службу великому князю і отримували за це у володіння землю, яка була власністю великого князя. Земля, яка надавалася якомусь феодалові, могла бути частково передана ним іншому, а від того – третьому, і так встановлювалася васальна ієрархія, на вершині якої стояв господар землі – великий князь.

У другій половині XV ст. було ліквідовано удільні князівства, і великий князь Литви перетворився на монарха, не зв'язаного якимись правовими нормами. Але фактично він був змушений ділити свою

владу з дорадчим органом держави Пани-Радю, що якої належали великі магнати, які разом зі знатними боярами становили замкнену соціальну групу. В ній перебували члени литовської династії, нащадки давніх українських династій, представники боярських родів. Саме вони були опорою великого князя і підлягали лише його суду.

Посилення ролі шляхти у Литовській державі, перетворення її у провідну силу суспільства закріпив і юридично оформив кодекс законів, який отримав назву Литовський статут. У його основу було покладено привілеї, жалувані грамоти, що їх надавали великі князі шляхті. Кодекс видавався великим князем у 1529, 1566 та 1588 роках. Це був юридичний документ, яким користувалися в судах України, особливо Правобережної, до XVIII ст.

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. селянство становило основну масу населення українських земель. Частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів, друга, більша – «сиділа» на землях магнатів, шляхти і перебувала під їхньою юрисдикцією. Їхнє становище значною мірою залежало від правового устрою сіл. Існувало кілька груп сіл, що базували своє життя на основі права руського, волоського, німецького та польського.

Селяни сплачували натуральну або грошову ренту (чинш) феодалам, державні податки – «серебщину» (або «подимщину»), віддавали десятину церкві. Поряд з цим виконували державні повинності: зводили і ремонтували замки або двори великого князя, будували мости, прокладали дороги тощо.

У середині XVI ст. під впливом польського законодавства, що забороняло право селян на власну землю, литовський правовий збірник «Устава на волоки» 1557 р. також юридично не визнав селянської земельної власності. Це було найболючішим ударом для селян.

Наступним обмеженням громадсько-політичних прав селян була заборона переселятися. З кінця XIV ст. селяни поділялися на «похожих», що мали право переходу до інших феодалів, і «непохожих», які такого права не мали. Кількість «непохожих» зростала, і в 1565 р. їм заборонили взагалі переселятися без дозволу пана.

Закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Зокрема, у Карпатських районах, степових краях, де населення було мало і робочі руки цінувалися, спочатку пани мусили давати пільги селянам для поселення на своїх землях, а потім поступово посилювали гніт. У західних густонаселених районах шляхта все жорстокіше експлуатувала закріпачене селянство.

З кінця XIV – у першій половині XVI ст. розширюються старі міста, виникають нові, збільшується їхнє населення. Залежно від того, на чийй землі стояло місто: державній (короля або великого князя) чи

приватновласницькій, – міста були великокнязівські (королівські) або приватновласницькі. Відповідно сплачували і податки. Міське населення намагалося уникнути цієї залежності, прагнуло до самоврядування, щоб створити кращі умови для розвитку торгівлі та ремісництва. У цьому була зацікавлена й держава, яка прагнула збільшити прибутки від міст. З цією метою уряди надавали містам так зване німецьке, або магдебурзьке, право (за назвою німецького міста Магдебург). Іще галицько-волинські князі у XIV ст. почали надавати такі права окремим містам цієї землі: у XIV ст. – Львову, у XV – Луцьку, та Києву.

Суть магдебурзького права полягала у звільненні населення міст від юрисдикції урядової адміністрації чи влади сусіднього феодала і надання місту самоуправління. В українських містах магдебурзьке право сприяло посиленню позицій іноземців – німців, поляків та ін. Цьому процесу сприяв уряд і заохочував їхнє переселення. До того ж до статутів магдебурзького права в багатьох містах було внесено положення про те, що керівні посади у місті мають посідати лише приналежні до римської церкви. Тому від участі у міських магістратах українці, як прихильники православної церкви, були усунені.

Усі ці соціальні суперечності призводили до соціально-політичного напруження, яке іноді переростало у повстання. Так, у 1536 р. черкаські міщани вигнали з міста старосту, який грабував населення. Їх підтримали міщани Канева, і уряд змушений був призначити іншого старосту. У 1541 р. відбулися виступи міщан у Брацлаві та деяких інших містах.

### **3.2. Суспільно-політичне становище українських земель під владою Польщі**

Досить тривалий і всеохоплювальний вплив на долю українців мала експансія Польщі. Початок їй поклав Казимир Великий.

У 1349 р. землі Галичини й частини Волині були захоплені Польщею. У договорі з Людовіком Угорським Казимир погоджується на перехід до Людовіка польської корони та українських земель у випадку, якщо Казимир помре, не лишивши спадкоємця. У 1370 р. Казимир помирає, лишивши тільки чотири доньки. Угорці займають Галичину. Однак, те що було втрачено внаслідок династичних угод, поляки повернули шляхом тих самих династичних угод. У 1385 р. королевою Польщі стала дочка Людовіка Угорського Ядвіга, яка остаточно приєднала Галичину до володінь Польської корони.

На завойованих землях провадилась політика, спрямована на утвердження привілеїв польської шляхти, римо-католицької церкви і польської культури. Ще у 1341 р. Казимир звернувся до папи Бенедикта XII, щоб той звільнив його від узятих перед православними

зобов'язань зберігати їхні давні обряди й традиції. У 1375 р. у Львові було засновано католицьке архієпископство. Багато галицьких бояр перейняли віру польської шляхти і стали активно полонізуватися, щоб отримати рівний з поляками статус. Таким чином, Галицька земля була приєднана до Польського королівства спочатку на правах автономної області, а потім, у середині XV ст., була перетворена на польську провінцію під назвою «воєводство Руське».

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку утвердження в цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму, що викликало опір та протидію місцевого населення.

Селянство на захоплених землях перебувало під необмеженою владою феодалів. Не лише селянське майно, а й сам селянин належав феодалові. Це забезпечувало необхідні робочі руки для поміщицького господарства.

Становище селянства погіршувалося внаслідок передавання феодалами своїх маєтків в оренду. Орендарі – купці, шляхтичі, лихварі-євреї примушували кріпаків працювати у фільварку до п'яти шести днів на тиждень. Селян та міщан жорстоко визискував і уряд, коли стягували великі податки, особливо під час війн.

Врегулювавши суперечки між Польщею й Литвою після захоплення Галичини, польські й литовські володарі зрозуміли, що вони мають спільні інтереси. Обидві держави перебували під загрозою агресивних планів Тевтонського ордену. Виснажена своєю експансією на сході, Литва була нездатна чинити опір німцям на півночі. Ситуація погіршувалася із зростанням могутності Московського князівства, що загрожувало зі сходу. Поляки, водночас, хотіли, укріпивши свої позиції, далі просуватися на схід. У 1385 р. в м. Креві було підписано Кревську унію. за якою великий князь литовський Ягайло після одруження з королевою Польщі Ядвігою отримував титул короля, за це був зобов'язаний повернути литовців у католицизм, а землі Литви та України приєднати до Польської корони.

### **3.3. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств**

Важливе значення для українських земель мало підписання договорів між Литвою й Польщею – так званих уній. Кожну таку унію слід розглядати як певний етап змови польських і литовських феодалів з метою загарбання українських земель. Такими етапами стали: Кревська унія, яка була підписана у серпні 1385 р. Передумовою її стало те, що польських магнатів і шляхту дуже приваблювали українські землі. Владні кола Польщі внаслідок переговорів з Великим

князем литовським Ягайлом запропонували йому польський престол і руку королеви Ядвиги. Так з'являється Кревська унія, відповідно до якої Ягайло став королем польським і за це мусив поширити в землях Великого князівства Литовського латинь, звільнити полонених поляків, приєднати литовські й руські землі до польської корони, а також повернути всі раніше втрачені Польщею та Литвою землі.

Литовці не хотіли пускати поляків безпосередньо на литовські землі, і вже 1389 року Кревська унія була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського. Більше того, після перемоги під Грюнвальдом у 1410 р., де Литва зіграла провідну роль у перемозі над німецькими лицарями, до Литви від Польщі відійшло Поділля.

Другим етапом зближення Литви й Польщі можна вважати Городельську унію 1413 р. В цьому документі було закріплено литовську автономію, але закріплювалися права лише для католиків. Це призвело до загострення відносин між православними та католиками. Серед православних поширився рух до Москви, яка оголосила себе «третім Римом» і почала збирати землі Давньої Русі. Скрутне становище українських земель було ускладнене тим, що тероризували український народ і кримські татари. Вони були одночасно в союзі з Москвою і Литвою.

Відомо, що 1482 року кримський хан Менглі-Гірей зруйнував і жорстоко пограбував Київ. Цар Іван III подякував йому за київський погром, а великий князь Литовський Казимир написав ханові, що розгром Києва — це «кара за гріхи». Цей факт яскраво свідчить про реальне становище українських земель у II пол. XV ст., коли чужинецькі держави, маючи власні інтереси, вирішували долю України.

На початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському відчувалася поляризація інтересів різних верств населення. Польські магнати, які мали землі і багатства у Великому князівстві Литовському, тиснули на уряд щодо об'єднання Польщі і Литви в єдину державу. Литовська верхівка прагнула політичної незалежності Великого князівства і пропонувала укласти унію з Польщею. Українське і білоруське православне панство мало промосковську орієнтацію. В цей час на політичну арену в Литві та Польщі виходить шляхта – нова сила, яка висуває свої вимоги й претензії в політичній та економічній сферах. Шляхта домагалася привілеїв, якими користувалися магнати в Польщі й Литві. 1565 року в Польщі шляхта була урівнена в правах з магнатами, в інших землях – згідно з положеннями Люблінської унії.

1 липня 1569 р. було підписано акт Люблінської унії. Відповідно до нього Корона (Польща) й Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту. Тепер обирався

єдиний спільний король, якого одночасно проголошували Великим князем. Створювався об'єднаний польсько-литовський сейм. Спільною була монета і проводилася спільна зовнішня політика, передбачалося зближення польської і литовської систем права. Роздільними залишалися: державний герб, печатка, фінанси, адміністрація, військо. Українська шляхта одержувала спеціальні привілеї. Зокрема, за Волинським привілеєм, стани волинської землі зрівнювалися в правах з коронними. В адміністрації і судах збереглася українська мова. Світські та духовні посади могла обіймати лише місцева волинська шляхта. Київщина також одержала подібний привілей.

Потрібно зазначити, що в XVI ст. українські землі опинилися у складі різних держав. Так, Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя входили до складу Польщі; Берестейщина і Пінщина – до складу Литви. Землі по Десні, Сейму і навіть у верхів'ях Псла, Ворскли і Дінця відійшли до Москви. Буковина з середини XVI ст. перебувала в складі Молдавії, а з 1564 р. – у складі Туреччини. Закарпаття відійшло спочатку до Угорщини, а з 1526 р. – до Австрії.

Четвертим етапом зближення польської і литовської частин Речі Посполитої стала Берестейська церковна унія. Слід зазначити, що в умовах польсько-католицької експансії, що розпочалася після Люблінської унії, українська знать, яка одержала привілеї і не хотіла розлучатися зі своїм високим соціальним статусом, стала зрікатися православної віри. Тільки лічені магнатські роди залишалися в православ'ї. Таким чином, відхід українського панства-верстви, яка могла впливати на політику Речі Посполитої, від боротьби за збереження православної віри призвів до інтенсивніших полонізації та покатоличення українських земель.

### **3.4. Люблінська та Берестейська унії**

У другій половині XV – на початку XVI ст. розгортаються процеси централізації, посилюється вплив Польщі та прогресує занепад Литви. Тривале протистояння з Московським царством, спустошливі напади татар, постійна боротьба за великокнязівський престол поставили Велике князівство Литовське на межу катастрофи. Намагаючись її уникнути, литовці звернулися по допомогу до Польщі. Драматичні й гострі польсько-литовські переговори закінчилися 1569 р. компромісом – укладенням Люблінської унії, яка об'єднала Польську державу і Велике князівство Литовське в єдине ціле – Річ Посполиту. Отже, польське проникнення в українські землі наприкінці XIV – в середині XVI ст. суттєво відрізнялося від литовського, оскільки в основу свого курсу поляки одразу поклали тотальне окатоличення, полонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин.

З кінця XV ст. Московська держава, правителі якої вважали себе наступниками Давньої Русі, посилює боротьбу за приєднання до свого складу усіх східнослов'янських земель, які раніше входили до складу Русі, але потім, після татаро-монгольської навали, були захоплені литовськими та польськими феодалами. Боротьба за розширення західних та східних кордонів стала генеральною зовнішньополітичною метою Московської держави на багато століть вперед. Московія включила у свій склад Слобідську Україну (теперішня територія Харківської, Сумської, Курської та Воронежської областей), яка була населена змішаним українсько-російським населенням, вела боротьбу за білоруські землі, Прибалтику, за вихід у Балтійське море.

**Люблінська унія.** Під цим кутом треба розглядати наступні події у Литві та Польщі. Для збереження свого панування на українських та білоруських землях та протистояння наступу Московії на захід.

У 1568 р. Сигизмунд II скликав у Люблені одночасно два сейми і Литовський і польський, і почав готувати об'єднання Литви і Польщі. Він наказав об'єднатися цим сеймам. Литовська і українська знать вирішили зірвати сейм і у ніч на 1 березня 1569р. таємно залишила Люблін. Але це не допомогло. У відповідь король відібрав у Литви українські землі і передав їх Польщі. Тоді литовська знать повернулася на сейм, і в результаті політичних торгів була укладена у червні 1569 Люблінська унія. За цією Унією Литва і Польща об'єднувалися в єдину державу під назвою Річ Посполита. У цій державі Литва зберігала широку автономію.

1. Литва могла мати свій сейм, уряд, військо, гетьмана, скарбницю, але не могла мати свого князя.

2. Територія Литви обмежувалась Литовськими і Білоруськими землями, а землі України були передані безпосередньо Польщі.

3. На території України державна мова буде руська мова.

Насправді ж після Люблінської унії на територію України сунула величезна кількість польської шляхти і державною мовою стали польська і латинська мови. Українська шляхта почала ополячуватись (полонізуватись). Український народ втрачав свій панівний клас, а в політиці це – небезпечне явище.

У Речі Посполитій вся влада належала шляхті, а саме:

- шляхта обирала короля,
- тільки шляхта засідала в сеймі і видавала закони;
- суддями були шляхтичі;
- шляхта була звільнена від обов'язкової військової служби;
- шляхта не платила податків.

Люблінська унія надала певної автономії Литві. Натомість українські території Волині, Поділля, Брацлавщини, Київщини з

частиною Лівобережжя, а також частина Білорусії були «на законних засадах» анексовані Польщею. Незважаючи на королівські гарантії про рівність прав з католиками, рівноправність мов тощо, розпочалася інтенсивна експансія польської шляхти та магнатів на українських землях проти українського народу, а також його дискримінації та поневолення. За Литовським статутом 1588 р. селяни остаточно були закріпачені, та був визначений 20-річний термін розшуку селян-втікачів.

Після Люблінської унії польські магнати захопили величезні українські території з сотнями сіл, містечок та міст. Українські феодалі для утримання свого панівного соціального та політичного стану в нових умовах зраджують свій народ, віру, мову, полонізуються, переходять у католицизм і, врешті решт, нічим не відрізняються від польських магнатів. Встановлення панування польських магнатів та шляхти призвело до різкого погіршення становища українського селянства і міського населення. Багато міст і містечок стали власністю магнатів та шляхти. Український народ стає об'єктом жорстокого національного, соціального та релігійного гніту.

У другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. православна релігія і українська національна культура стають надзвичайно важливим об'єктом наступу польських урядових кіл, магнатства і шляхти та католицької церкви. Проти цих ідеологічних основ української народності ведеться боротьба, скоординована з державним та економічним наступом, який ставив українську народність на межу виживання. Малося на меті колонізувати українську еліту, позбавити народ власної мови, денаціоналізувати його, знищити українську православну релігію і культуру, окатоличити Україну і в кінцевому результаті перетворити її в одну з покірних провінцій Речі Посполитої.

Криза православної церкви у XV, другій половині XVI та на початку XVII ст. продовжувалася. Вона була значною мірою результатом бездержавності українського народу і відсутності її захисту з боку держави. Проявами кризи у православній церкві, як і раніше, були призначення великим князем або магнатами – «на подання» – єпископів.

Великий вплив мав, так званий, «патронат» (тих світських діячів, які опікали релігійні заклади). Урядові чиновники-воєводи, намісники, старости присвоювали «патронат» над церквами й монастирями в межах своїх територій і таким чином збагачувались, використовуючи призначення на духовні посади, визначення церковних, монастирських земель та маєтків. Було немало випадків, коли «патронами» ставали ті, хто перейшов у католицизм або якусь із протестантських сект. Ці «патрони» переслідували й утискували православних священиків та мирян.

Становище нижчого духовенства, особливо сільських священиків, ставало все нестерпнішим. Тому авторитет сану священика падав. Перебуваючи в стані занепаду і дезорганізації, православна церква не могла підтримувати духовні традиції, освіти й письменство, виконувати роль духовної основи українського народу. Водночас вона була національним лідером українського народу в боротьбі проти польсько-католицької експансії.

У другій половині XVI ст. протестантські течії, незважаючи на репресії в Польщі, активізувалися, що сприяло пожвавленню у Речі Посполитій культурних процесів. Безперервні дискусії церковних діячів започатковують досить значний пласт художньої літератури, переважно полемічної. Це відповідно впливає і на Україну – сприяє пожвавленню її церковного та культурного життя.

Серед реформаційних течій в Україні кінця XVI – початку XVII ст. найбільше поширюється соцініанство – одне із вчень антитринітаризму (заперечення догмату про святу трійцю). Ідеологом його був швейцарець Фауст Социн (1539–1604 рр.), який через гоніння втік із Швейцарії і в 1579 р. приїхав до Польщі. В основу свого вчення він поклав раціоналізм, побудову християнської віри на базі розуму.

З 60–70-х років XVI ст. у Польщі посилюють боротьбу проти реформації орден єзуїтів та інші реакційні сили. Однак єзуїти ведуть наступ не лише проти протестантизму, а й православної релігії – «схизми». Вони застосовують досить своєрідну і водночас ефективну тактику: створюють густу мережу шкіл із залученням великої кількості кваліфікованих педагогів. Основна увага була приділена гуманітарним та словесним наукам.

Шукаючи вихід із церковної кризи, українське громадянство відчуває потребу реорганізувати церкву, оздоровити й оновити її, піднести рівень освіти її служителів. У відповідь на посилення польсько-католицького наступу в Україні XVI ст. зростає православна магнатсько-шляхетська опозиція, на чолі якої фактично стояв князь Василь-Костянтин Острозький. Опозиція дотримувалася поміркованих поглядів і не виступала проти влади польської «корони». Вона прагнула лише розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої.

Розгром зусиллями влади і єзуїтів церковної реформації зміцнив католицьку церкву на початку 90-их років XVI ст., і це сприяло впровадженню унії. І в здійсненні цієї ідеї активну роль відігравали єзуїти, вони ж були і в авангарді уніатського руху.

У 1591 р. єпископи виробили умови об'єднання церков і висловили готовність до цього. У жовтні 1596 р. польський король Сигізмунд III і Михайло Рогоза за дорученням папи Климента VIII скликали у Бресті (Бересті) церковний собор, на якому **була прийнята**

**Берестейська унія** про створення уніатської, греко-католицької, церкви, яка напряду була підпорядкована Ватикану. Українська церква розкололася. Православна частина фактично опинилася поза законом. Уніати і католики розпочинають полювання за православним кліром, відбирають у нього землі, маєтності, церкви, монастирі, єпархії.

За умовами Берестейської унії визнавалися основні догмати католицизму, але обряди залишалися православними. Уніатське духовництво нарівні з католицьким звільнялося від податків, українська шляхта отримала право обіймати посади в адміністративному апараті, а уніати-міщани були прирівняні у правах до католиків-міщан. Уніатським єпископам були обіцяні місця в сенаті.

Православний собор відкинув унію і оголосив ієрархів-відступників позбавленими влади, наклавши на них прокляття. Польський король Сигізмунд, незважаючи на протести православного собору, визнав уніатську церкву обов'язковою і поставив православну церкву поза законом. Він насаджував унію шляхом насильства. Фактично відбувався процес розгрому православ'я, віри мільйонів українців, однієї із найбільш блискучих і глибоких релігій світу.

Незважаючи на погрози уряду, православні виступили на захист своєї віри. Ареною боротьби став сейм. Однак дебати з цього питання на кількох сеймах не дали результатів. Лише несприятлива зовнішньополітична ситуація для Речі Посполитої на початку XVII ст. змусила її уряд піти на поступки православним, і постановами сейму в 1607 р. переслідування їх були припинені.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Автономія** – принцип самоуправління, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи свого внутрішнього життя.

**Бахчисарайський палац** був центром політичного, духовного та культурного життя кримських татар.

**Битва на Синіх Водах** – битва у 1362 р. між військом Великого князя Литовського Ольгерда та монголо-татарськими військами за володіння українськими землями. Внаслідок перемоги князя Ольгерда українські землі було звільнено від монголо-татарського іга.

**Воєвода** – у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

**Воєводство** – адміністративна одиниця у Великому князівстві Литовському та Польщі XV–XVIII ст.

**Грюнвальдська битва** – ключова битва між військами Тевтонського ордену та об'єднаною армією Великого князівства Литовського та Королівства Польського, яка відбулася 13 липня 1410

р. поблизу с. Грюнвальд. Союзне військо, у складі якого були також білоруси, росіяни, татари, чехи, розгромило хрестоносців, котрим допомагали 22 держави Західної Європи. Перемога під Грюнвальдом призвела до занепаду Тевтонського ордену.

**Дрогобич Юрій** – український вчений і освітній діяч, перший доктор медицини на Україні, ректор Болонського університету у 1481–1482 рр.

**Експансія** – процес захоплення чужих територій, ринків, джерел сировини; активне проникнення в будь-яку сферу суспільних відносин.

**Люблінська унія** – акт про об'єднання Великого князівства Литовського з Коронаю Польською у федеративну польсько-литовську державу Річ Посполиту, який було оформлено 1 липня 1569 р. на сеймі у Любліні.

**Магдебурзьке право** – право міст на самоврядування. Вперше було оформлено в XIII ст. в Магдебурзі. На території України існувало впродовж XIV – першої половини XIX ст.

**Магнат** – багатий землевласник, аристократ, представник еліти Речі Посполитої.

**Полонізація** - політика Польської держави, спрямована на поширення польської мови, традицій, католицького віросповідання серед підкорених народів.

**Сейм** – найвищий виборний орган законодавчої влади у Речі Посполитій.

**Унія** – форма об'єднання двох держав під владою одного монарха.

**Федоров Іван** – український першодрукар. В 1573 р. у Львові створив власну друкарню, в якій у 1574 р. надрукував «Апостол» і «Буквар» («Граматику»). Згодом перейшов на службу до князя К. Острозького, для якого створив Острозьку друкарню. У 1581 р. видав Острозьку Біблію.

**Фільварок** – велике багатогалузеве господарство, де вирощували, переробляли сільськогосподарську продукцію, яка була призначена виключно для збуту.

**Хотинська фортеця** – укріплення XIII–XVIII ст. у м. Хотині на Дністрі. Бере свій початок від Хотинського форту, створеного у X ст. князем Володимиром Великим.

**Цех** – професійне об'єднання ремісників для захисту своїх інтересів.

**Шляхта** – привілейована частина суспільства, військово-службовий стан у польській державі.

**Ягайло** – Великий князь Литовський, який одружився з польською королевою Ядвігою та уклав у 1385 р. з Польщею Кревську унію про об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського. За його правління у 1387 р. до Польщі було остаточно приєднано Галичину, укладено Острівську угоду 1392 р., Польща та Велике князівство Литовське перемогло у Грюнвальдській битві 1410 р.

Тевтонський орден, укладено Городельську унію 1413 р. Його вважають одним із найвизначніших королів польських під іменем Владислав II Ягайло.

**Яничари** – відбірне, привілейоване турецьке піше військо у 1356–1826 рр. сформоване також і з хлопців християн, яких виховували у фанатичній відданості ісламу.

### ***Основні дати***

1356 р. – надання Магдебурзького права Львову.

1362 р. – битва українсько-литовських військ проти монголо-татар на р. Сині Води і приєднання до Великого князівства литовського Київської і Подільської земель.

1385 р. – укладення Кревської унії між Польським королівством та Великим князівством литовським, почато об'єднання держав.

1387 р. – Галичина остаточно відійшла до Польщі.

1410 р. – 13 липня – перемога об'єднаних військ Польського королівства та Великого князівства литовського над Тевтонським орденом біля Грюнвальду.

1434 р. – скасоване автономне становище Галичини.

1449 р. – проголошення Хаджи Гірея ханом та створення Кримського ханства.

1462 р. – утворене Белзьке воєводство.

1471 р. – остаточна ліквідація Київського князівства.

1475 р. – захоплення турецькими військами в Криму генуезьких міст та знищення князівства Феодоро.

1478 р. – Менглі Гірей визнає васальну залежність від Османів, Кримське ханство стає васалом Османської Порти (турків).

1482 р. – 1 вересня – заохочуваний великим московським князем Іваном III, Менглі Гірей напав на Київ і розгромив його.

1489 р. – перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

1458 р. – остаточний поділ Київської митрополії на Київську та Московську.

1489 р. – перша писемна згадка про українських козаків у хроніці М. Бельського.

1490 р. – селянське повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи.

1491 р. – видання в Кракові Швайпольтом Фіолем перших українських друкованих книжок.

1494 р. – надання Магдебурзького права Києву.

1556–1561 р. – створення Пересопницького Євангелія.

1557 р. – видання «Уставу на волоки», який фактично призвів до закріпачення селян.

1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.

**ЛЕКЦІЯ 4**  
**Українські землі у складі Речі Посполитої.**  
**Національно-визвольна війна середини XVII ст.**  
**Українські землі у роки Руїни**

- 4.1. Виникнення українського козацтва.
- 4.2. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.
- 4.3. Велика Руїна. Причини та наслідки.

**4.1. Виникнення українського козацтва**

З метою опору нападам турків і татар, а також боротьби проти феодалного та національного гніту на українських землях утворюються загони озброєних людей – козаків з числа селян та городян (козак – від тюркського слова, яке означає «вільна людина»).

Причини появи козацтва, цього феноменального явища у світовій історії:

- а) постійна загроза нападів з боку Кримського ханства;
- б) соціальний, релігійний та національний гніт польських феодалів;
- в) незаселені землі Дикого поля, Придністров'я.

Перші згадки про українських козаків у літописах належать до 1489 та 1492 років, тобто кінець XV ст. Загони козаків поселялися в південно-східних районах Київщини (Черкащина) та східного Поділля (Брацлавщина), які тоді ще були вільні від феодалного гніту.

У XVI ст. польські феодали на чолі власних озброєних загонів шляхти просувалися далі на південний схід, захоплювали землі та поневолювали вільних українських селян, які оселилися тут. Під натиском шляхти далі на південь просувалися і загони українських козаків, які освоювали нові землі Степу. На Дніпрі, нижче дніпрових порогів українські козаки створюють озброєний табір, який отримав назву Запорозька Січ. Головна мета її полягала в об'єднанні сил розпорошеного козацтва для надання відсічі ворогам українського народу. Перші згадки про Запорозьку Січ у документах припадають на 1554–56 рр. Таким чином час утворення Запорозької Січі – середина XVI ст. Заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця пов'язане з ім'ям князя Дмитра Вишневецького (Байди), оспіваного в українських народних думах.

За різних причин Січ декілька разів змінювала своє розташування. Ми знаємо 8 таких місць:

- 1) Хортицька (середина XVI ст., зруйнована татарами 1557 р.);
- 2) Томаківська (80-ті рр. XVI ст., на острові на р. Томаківка, поблизу м. Марганець на Дніпропетровщині, тут починалося повстання К. Косинського, зруйнована 80-ти тисячним татарським військом 1593 р., довгий час перебувала під водами Каховського моря);

3) Базавлуцька (з 90-ті рр. XVI ст., заснована на о. Базавлук у рукаві Дніпра, уславилася найбільш успішними морськими походами проти турків, зокрема під проводом П. Сагайдачного, існувала понад чотири десятиліття, була центром козацько-селянських повстань М. Жмайла, І. Сулими, Д. Гуні, Я. Остряниці, влітку 1638 р. захоплена польськими військами);

4) Микитинська (існувала 14 років між 1638–52 рр., заснована у плавнях на виступі Микитин Ріг або Микитин Перевіз, між двома гирлами правих приток Дніпра біля сучасного Нікополя, звідси Хмельницький вийшов Микитинським шляхом назустріч Потоцькому у 1648 р., перенесена на Чортомлик через незахищеність від нападу зі степу, була затоплена водами Каховського моря);

5) Чортомлицька (існувала більше півстоліття у 1652–1709 рр., на цей час припадає діяльність кошового отамана І. Сірка, якого обирали 15 разів, який провів понад 60 битв проти турків, татар, ногайців і ні разу не зазнав поразки, зруйнована О. Меншиковим після Полтави);

6) Кам'янська (1710 р. заснована на річці Кам'янка на межі запорозьких і татарських володінь, в 1711 р. козаки були витіснені російськими військами, поновлена у 1728 р.);

7) Олешківська (1711–1728 рр., на території підвладній кримському хану, в районі сучасного Цюрупинська на Херсонщині, існувала 17 років, кошовим отаманом неодноразово обирався К. Гордієнко);

8) Нова або Підпільненська Січ (1734–1775 рр.).

Землі вольностей запорозьких ніколи не мали чітких кордонів, але охоплювали велику територію: на заході по річці Синюха, на півдні від Переволочної по річці Самара, на сході – по річці Лугань. Напередодні ліквідації Січі в другій половині XVIII ст. запорозькі землі охоплювали всю Катеринославську губернію з 9 повітами (Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Олександрівський, Павлоградський, Бахмутський, Слово́носербський, Ростовський, Маріупольський), частину Херсонської губернії з 3 повітами (Херсонський, Олександрійський, Єлисаветградський), Дніпровський повіт Таврійської губернії та Ізюмський повіт Харківської губернії.

Кількість запорозьких козаків коливалася від 2 до 40 тис. чоловік. Їх соціальний, національний та віковий склад був дуже строкатий. У самій фортеці-Січі мали право жити тільки чоловіки. Одружені запорожці жили з сім'ями в зимівниках разом з дружинами, дітьми і вели господарство.

Члени Січового братства мали право користуватися землями та угіддями на території вольностей Війська Запорозького, брати участь у Січовій Раді, яка вирішувала всі питання самоврядування та обирала Січове керівництво – кошового отамана і старшину.

За своїм політичним устроєм Запорозька Січ була козацькою республікою. Вищою законодавчою владою виступала загальновійськова рада, в якій мали брати право всі козаки. Керував Січчю уряд на чолі з кошовим отаманом, якого щорічно переобирали. Обирали також всю старшину – писаря, суддю, осавула (на них покладали поліцейські функції, військову підготовку козаків, озброєння та постачання, відправлення козаків для воєнних дій, козацькі списки), обозного (керівництво обозом та артилерією), хорунжого (охоронець прапора – «корогви»), бунчужного, курінних отаманів та ін.

У другій половині XVI ст. з метою придушення народних рухів та протистояння турецько-татарським набігам польський уряд створює загони реєстрового козацтва, яке стояло на службі у польського короля і утримувалося на казенний кошт. Окремі магнати створюють і утримують власні загони козаків, яких використовують для захисту своїх маєтків, придушення заворушень серед селян, протистояння татарським набігам.

Козаки, які були на службі у короля та магнатів, також були незадоволені своїм станом і загальними політичними та економічними порядками в Україні. Їхні права часто порушували та обмежували магнати та шляхта. Через це реєстрові часто підтримували нереєстрових та запорозьких козаків і селян. Разом з тим, багаті козаки з реєстрового козацтва більше дбали про свої привілеї, ніж про загальноукраїнські та станові козацькі інтереси і в багатьох випадках зраджували повсталих і входили у порозуміння з поляками.

Таким чином, існували три типи козаків:

- 1) городові (вільні),
- 2) запорозькі,
- 3) реєстрові.

Найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького був Петро Конашевич Сагайдачний (1570–1622 рр.). Народився на Львівщині, навчався в Острозькому колегіумі, потрапив на Запорожжя, був обраний гетьманом Війська Запорозького. Проявив себе як знатний полководець, державний діяч і дипломат. Використовуючи потребу Польщі у козацькому війську, прагнув його збільшення і зміцнення. Під його керівництвом козацтво перетворилося на окремий стан, його збройні сили були реформовані в регулярну армію. Особливої слави добув морськими походами проти турок, зокрема 1616 р. на Кафу. Зумів підтримувати добрі стосунки з польським королем, бути йому потрібним і використовував це для захисту українського населення. Поєднав інтереси козацтва та міщансько-духовного станів, що разом з селянами починають виступати як український народ. Києву повертає значення політичного, культурного та релігійного центру України. Сприяв розвитку освіти,

записався з усім Військом Запорозьким у Київське братство, підтримував його матеріально і духовно. Був організатором відновлення православної ієрархії в Україні, яка припинила існування після Брестської унії. Домігся висвячення єрусалимським патріархом шести православних єпископів та галичанина Іова Борецького на київського митрополита. Поставив козацтво на оборону православної церкви від католиків та єзуїтів.

Отже, українські козаки і Запорозька Січ зіграли важливу роль у національно-визвольному русі, захисті населення від гноблення польськими магнатами та шляхтою, від нападів татар і турок, обороні православної церкви, у розвитку культури та способу життя українського народу. Вони забезпечили розселення етнічних українців у регіоні нижньої течії Дніпра. Одночасно із запорозькими козаками на Дону та його притоках виникають поселення російських козаків. Українські козаки утворили міцний воєнний бар'єр проти турків і татар, захищали від їхніх набігів українські землі.

#### **4.2. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького**

Напередодні національно-визвольної війни в Україні не було своєї держави. Більша частина українських земель входила до складу Речі Посполитої, феодальне право якої відрізнялося особливою жорстокістю, а державні закони обмежувалися всевладдям магнатів і місцевої адміністрації. В українського народу фактично не було перспектив на повноцінний політичний розвиток за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої.

Однією з причин війни стала невідповідність між набуттям козацтвом фактичного політичного лідерства в українському суспільстві та погіршенням його становища за «Ординацією 1638 р.», яку польський сейм ухвалив у січні 1639 р. Згідно з «Ординацією» реєстр зменшувався на 6 тис. і містив козаків, які не брали участь у повстаннях. Водночас було ліквідовано виборність козацької старшини, козацьке судочинство. Замість гетьмана призначався польський комісар.

На посади полковників та осавулів призначали представників польської або полонізованої шляхти. Селянам і міщанам було заборонено вступати до козацтва. Козаки мали право оселятися тільки в прикордонних містах. Були обмеження у правах національно-релігійного характеру, у випадку обіймання урядових посад і роботі в органах самоврядування міст. Спостерігалась нерівність у правовому та політичному становищі української православної шляхти, обмеження її інтересів з боку польських магнатів і шляхти.

Польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови та культури. Після укладання

Берестейської церковної унії 1596 р. польська шляхта цілеспрямовано насаджувала серед українського населення католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та навчальних закладах. Стрімко зростав наступ католицизму й уніатства на права та свободи Української православної церкви: було конфісковане її церковне майно і земелі, впроваджено обов'язковий податок для населення на утримання католицької й уніатської церков.

Були обмеження і соціального характеру: знищення природних багатств на українських землях (наприклад, спалення лісів заради виробництва і продажу на європейських ринках поташу); зростання панщини (5–6 днів на тиждень), натуральної та грошової ренти; збільшення податків і відпрацювань селян на користь держави; посилення особистої залежності селянина від польської шляхти та магнатів; розгул магнатсько-шляхетської сваволі, посилення експлуатації з боку орендарів, які намагалися під час оренди землі отримати максимальний прибуток. Більшість міст на українських землях перебували в приватній власності. Розвитку ремесла і торгівлі перешкоджав весь суспільно-політичний устрій Речі Посполитої з її анархією і сваволею, системою оренд і застав, постійними військ на утриманні міщан, митною системою. Українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом поза цехами суворо переслідувалося.

Однією з важливих передумов Національно-визвольної війни в соціально-економічній царині стало загострення суперечностей між двома протилежними типами господарювання: козацьким, який був фактично фермерським за своєю суттю, і фільварковим, що базувався на підневільній праці кріпаків-селян.

За своїм характером цей всенародний рух був національно-визвольним, релігійним, антифеодальним. Рушійними силами Національно-визвольної війни стали козаки, селяни, міщани, православне духовенство, частина дрібної української шляхти.

Найважливішу роль у Національно-визвольній війні відіграло козацтво, яке винесло на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно створило кістяк армії, основу нової політичної еліти. Козацтво відіграло провідну роль у руйнуванні польських і становленні українських державних інституцій – центральних і місцевих органів влади, судових установ, армії, адміністративно-територіального устрою. Активну участь у повстанні взяло селянство. У більшості своїй покозачившись у 1648 р., воно в наступні роки відчайдушно боролось за збереження «козацьких прав і вольностей». Активну участь у війні взяли також міщанство, частина дрібної шляхти і нижче православне духовенство.

Мета Національно-визвольної війни:

- усунення польського політичного, національно-релігійного та соціального панування на українських землях;
- утворення та розбудова Української національної держави;
- ліквідація кріпосництва, завоювання селянами особистої свободи;
- прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;
- ліквідація середньої та великої феодалльної власності на землю;
- утвердження нового типу господарювання на основі дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;
- визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства.

Очолив народне повстання чигиринський сотник Богдан (Зіновій) Хмельницьким, що на собі відчув сваволлю польської шляхти й труднощі безправного становища. Не знайшовши справедливості, він із невеликим загonom одnodумців виїхав па Січ, де в січні 1648 р. був обраний гетьманом Війська Запорозького.

Перші перемоги повсталі здобули в битвах на Жовтих Водах 5–6 травня 1648 р. і під Корсунем 16 травня 1648 р. Протягом літа 1648 р. повстання охопило території Київщини, Поділля, Волині та Лівобережної України.

На початку війни Богдан Хмельницький і козацька старшина прагнули лише до відновлення втрачених прав і вільностей, надання рівних прав православній і католицькій церквам, і тому після перших перемог розпочали мирні переговори з поляками. Але останні не пішли на поступки, а тільки тягли час, щоб зібрати військо для подальшої боротьби з повсталими.

13 вересня 1648 р. козацьке військо здобуло перемогу над поляками в битві під Пилявцями. Протягом жовтня – листопада 1648 р. тривала облога Львова. Козаки, діставши викуп, залишили місто й рушили далі до польської фортеці Замостя і дійшли до р. Вісли, але, дізнавшись про вибори нового польського короля, Б. Хмельницький дав згоду на перемир'я з ним і повернув козацьку армію до України.

23 грудня 1648 р. козацьке військо урочисто вступило до Києва. Тут, як стверджують історики, у Б. Хмельницького відбувся перелом у поглядах на основну ціль боротьби. Досі він не піднімався вище інтересів свого стану – козацтва. Тепер же він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу. Під час переговорів із поляками він заявив про свій намір звільнити всю Україну й український народ від польської влади. Гетьман переосмислив уроки попередньої боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни в самосвідомості українців: пришвидшувався розвиток ідеї Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільної мети й національної ідентичності.

Польська влада не йшла на компроміс, і продовження війни було неминучим. 5–6 серпня 1649 р. Б. Хмельницький за підтримки кримського хана здобув переконливу перемогу над польськими військами у битві під Зборовим.

У липні–серпні цього ж року трималася облога Збараської фортеці. Проте, хан Іслам-Гірей III не дозволив завершити розгром польської армії. Він вирішив проводити політику «рівноваги сил», що вела б до взаємного виснаження України й Польщі й надавала б можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

8 серпня 1649 р. Б. Хмельницький і польський король Ян Казимир підписали Зборівський мирний договір. Його зміст фактично означав, що польський уряд вперше визнав автономію (самоврядування) української козацької держави в межах Речі Посполитої на території трьох воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського. На визволених землях почалось формування нової військово-адміністративної та політичної системи, а отже формувалась Українська національна держава – Гетьманщина.

На визволених територіях було запроваджено традиційний військовий і громадський устрій козацтва. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта.

Згідно з умовами договору чисельність козаків Війська Запорозького була обмежена реєстром у 40 000 осіб. Усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до маєтків польської шляхти.

Було проголошено амністію всім учасникам національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти польських урядових сил. Православна Київська митрополія була відновлена у своїх правах, а київський митрополит мав увійти до сенату Речі Посполитої. Питання про унію було передане на розгляд сейму. Підписаний мирний договір не задовольняв а ні козаків, а ні уряд Речі Посполитої. Обидві сторони продовжували підготовку до нового етапу війни.

### ***Українська гетьманська держава Б. Хмельницького.***

#### ***Адміністративно-політичний устрій***

На звільнених територіях від польської шляхти, Б. Хмельницький розпочинає будівництво Української національної держави козацького типу.

Українська козацька держава з початку її створення була де-юре автономною у межах Речі Посполитої. За Б. Хмельницького, де-факто, вона була незалежною.

Столицею держави Б. Хмельницького був Чигирин. Називалась вона спочатку Військо запорозьке, а згодом – Гетьманщина.

Найвищим законодавчим органом держави стала Генеральна рада – загальна рада всього війська, але оскільки такі ради відбувались дуже бурхливо, то поступово їхню роль перебрали старшинські ради, до складу яких належали полковники і Генеральна старшина. Виконавча й судова влада була зосереджена в руках гетьмана, який скликав Генеральну та старшинські ради, видавав універсали, керував дипломатичними відносинами. Керувати всіма справами внутрішнього управління було завданням генеральної старшини – уряду, що фактично виконував функції кабінету міністрів.

Щодо адміністративно-територіального устрою, то було ліквідовано воеводства, повіти, замість них створювались полки та сотні. На 1649 р. налічувалось 16 полків. Кожен полк очолював полковник, який обирався або призначався гетьманом. Запорозька Січ була окремою одиницею адміністративно-територіального поділу. Містами, що мали магдебурзьке право керували магістрати на чолі з війтами. У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків – обрані ними отамани.

Організація державного апарату, утримання війська та дипломатична діяльність потребували значних коштів. Грошовими справами керував гетьман. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, і передусім – земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли та плата за їхню оренду. Існували і загальні податки, за одиницю оподаткування брався двір. Із грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, згодом московські й турецькі гроші. З часом розпочалось карбування власної монети.

Щодо соціальної політики гетьманського уряду то:

- було обмежено феодальне землеволодіння, кріпосне право ліквідовано;

- частина земельних угідь, захоплених козаками і селянами, перейшла у власність держави («військового скарбу»);

- козаки і селяни стали вільними дрібними землевласниками, міщани могли вільно займатися ремеслами, промислами та торгівлею;

- козацтво остаточно оформилося в окремий стан суспільства;

- головним джерелом прибутків казни став загальний податок, яким обкладалося все населення;

- православ'я стало державною релігією.

Під натиском народних повстань і бойових дій польські магнати та католицьке духовенство змушені були залишити свої маєтки і втікати. У результаті феодальне землеволодіння було суттєво обмежене. Зменшення розмірів поборів і повинностей сприяло

зростанню економічної спроможності селянських господарств. У містах відкрилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців. Зміцнилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.

Військові успіхи козацько-селянської армії підняли міжнародний престиж України. Багато європейських та східних держав надіслали своїх послів до Чигириня.

### ***Військово-політичні події 1650–1657 рр.***

Під час укладання Зборівського договору 1649 р., кожна зі сторін розуміла, що це ще далеко не розв'язання конфлікту, тобто підписання Зборівського миру не призвело до ліквідації основних суспільних протиріч, тому в 1651 р. воєнні дії відновилися. Почалося протистояння з Поділля, куди вирушило військо польського гетьмана М. Калиновського, що зав'язав бій із Д. Нечаєм, який загинув у сутичці. Дорогу шляхетському війську заступив І. Богун, Калиновський з боями відступив до Кам'янця-Подільського, а потім далі на захід. В травні М. Калиновський прибув до королівського табору. Цей похід і розпочав новий період війни.

Вирішальна битва відбулась впродовж 18(28)–30.06.(10.07) 1651 р. поблизу м. Берестечка. Татарські війська під проводом хана Іслам-Гірея, не витримавши сильного гарматного вогню, покинули поле бою. Хмельницький поїхав за ними, щоб повернути хана. Українські війська залившись без керівництва були оточені королівською армією. В такому складному становищі, якому опинились козаки після втечі татар, вони зуміли не лише відбивати атаки ворога, але й атакувати. Проте панічні настрої, відсутність Хмельницького та інженерні роботи шляхти змусили козаків відступати. У цій складній ситуації І. Богун прикривав відступ козаків. Втрати становили до 8 тисяч, причому більшість загинули не від рук ворога, а внаслідок сум'яття на переправах. Загін з 300 козаків мужньо захищався на одному з островів, вони відхилили пропозицію коронного командування здатися.

Поразка у битві під Берестечком (червень 1651 р.) негативно вплинула на бойовий дух армії. Хоч бої під Білою Церквою у вересні 1651 р. показали, що польська армія не в змозі подолати козаків, але й Б. Хмельницький мав замало сил для наступу, а також не був певен у надійності кримського хана, який міг стати на бік Польщі. Усе це змусило обидві сторони до переговорів, які закінчилися укладенням 18 вересня 1651 р. не вигідної для України Білоцерківської угоди. За її умовами більш як удвічі був скорочений козацький реєстр (до 20 тис.

козаків), утричі зменшена підвладна Гетьманщині територія – козацькими землями визнавалось лише Київське воєводство. До Брацлавського та Чернігівського поверталася польська адміністрація, магнати й шляхта отримували свої довоєнні маєтки.

22–23 травня 1652 р. Б. Хмельницький у битві під Батогом вщент розгромив 30-ти тисячне польське військо. Фактично було відновлено дію Зборівського договору. Боротьба продовжилася у молдовських походах і битві під Жванцем (Жванецька облога у жовтні–грудні 1653 р.).

Однак чим далі тривала війна, тим більше Б. Хмельницький і старшина переконувалися, що одними своїми силами без допомоги ззовні Україна подолати Польщу не зможе. Одним із можливих союзників України був турецький султан. Але реальна допомога султана обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднуватися до операцій Війська Запорозького. Татари ж були ненадійними союзниками, а своїми грабунками вони дратували українське населення. Б. Хмельницький все більше схилявся до переконання, що надійним союзником міг стати тільки російський «єдиновірний» цар.

Нова спроба домогтися визволення й об'єднання усіх українських земель в межах національної держави була зроблена зі спробою обпертися на допомогу Московії. 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві вирішив взяти Військо Запорозьке «під високу государеву руку». Для юридичного оформлення цього акту в Україну виїхало посольство В. Бутурліна. 8 січня 1654 р. в Переяславі спочатку відбулася старшинська рада, а згодом Генеральна військова рада. Було вирішено, що Гетьманщина перейде під протекторат Московії зі збереженням основних прав і вольностей Війська Запорозького. Усні домовленості в Переяславі і затверджені в березні цього ж року в Москві документи утворили систему норм відносин між Гетьманщиною і Московією, відомі в літературі як Переяславський договір 1654 р.

Умови, ухвалені Радою, були викладені в так званих «Березневих статтях» (проект складався з 23 статей), які козацька делегація повезла до Москви на підпис царю. Проте, прийняті вони були далеко не всі й у значно скороченому вигляді. Ніяких обов'язків перед козаками самодержавний цар брати не став. Ні про який рівноправний договір і мови бути не могло. Єдине, чого добилася Україна, це визнання автономії у складі Московської держави та оголошення ними війни Польщі. Зберігалася адміністративне влаштування України, реєстр збільшено до 60 тис. Гетьман отримував право на зовнішньополітичні зносини з країнами, за винятком Польщі, Туреччини та Криму. Надалі «Березневі статті» неодноразово переглядалися і Україна поступово з року в рік втрачала виборену автономію. В історичну літературу договір України з Росією увійшов

під назвою Переяславського договору.

Союз з Московською державою мав неоднозначний характер. З одного боку, Україна, що увійшла під протекторат Московії, була врятована від поневолення католицькою Польщею та мусульманською Туреччиною. З другого боку, український народ, який виборов волю зі зброєю в руках, знову потрапив у залежність до нових поневолювачів.

Після укладення союзу Гетьманщини з Московською державою, Польща не відмовилася від своїх планів повного реваншу. Війна тривала. Наприкінці 1654 р. російсько-українські сили звільнили смоленські землі та частину Білорусії. В Україні було звільнено Поділля, Брацлавщина, частина Східної Галичини.

Навесні 1654 р. московська армія розпочала воєнні дії проти польської армії в Білорусі. Їй допомагав 20-тисячний козацький корпус І. Золотаренка. Союзники здобули Смоленськ, Мінськ, Вільно, І. Золотаренко захопив південну Білорусь. Але його заходи із запровадження в Білорусі козацького ладу викликали перший конфлікт з московськими воєводами, які всі здобуті козаками землі вважали «царськими».

Восени 1654 р. поляки, заручившись підтримкою кримського хана, вирушили в похід в Україну. У січні 1655 р. проти них виступив Б. Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна битва, що відбулася біля Охматова (на Київщині) в останні дні січня і коштувала великих втрат обом сторонам, але не принесла успіху жодній. Це значно послабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, всіляко намагався через своїх воєвод підкорити Гетьманщину, а козацьке військо використати для завоювання Литви й Білорусі.

З 1655 р. Б. Хмельницький активізував дипломатичну діяльність, намагаючись іншими зовнішньополітичними зусиллями забезпечити незалежність Української держави. Зокрема налагоджувалися союзницькі відносини зі Швецією. Навесні 1655 р. шведський король Карл X Густав почав війну проти Польщі. Користуючись цим, Б. Хмельницький з українським військом і корпусом Ф. Бутурліна восени вирушив до Галичини, розгромив польську армію під Городком і почав облогу Львова. Оскільки Ф. Бутурлін від імені царя вимагав, щоб усі здобуті міста належали царю, тому Б. Хмельницький не став штурмувати Львів.

З кінця 1655 р. Московська держава, занепокоєна успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою, щоб вступити в боротьбу зі Швецією. Розпочалася московсько-шведська війна. А у Вільно була підписана угода про перемир'я між Росією і Польщею (1656 р.). На польсько-російські переговори українська

делегация не була запрошена. В Україні це було сприйнято як зраду.

Головною турботою Богдана Хмельницького в останній рік його життя було завершення визволення українських земель. З метою створення антипольської коаліції він уклав угоди зі шведським королем Карлом X Густавом і семиградським князем Юрієм Ракоці II. На початку 1657 р. Україна й Семиграддя (Трансільванія) почали воєнні дії проти Польщі. Козацькі війська оволоділи Волинню, Турово-Пінщиною і Берестейщиною.

Шведи захопили більшу частину Польщі. Але незабаром почалися невдачі, і антипольська коаліція розпалася. Ці події були останнім ударом для хворого гетьмана, і 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. Його смерть значно ускладнила справу визволення України: вирвалися назовні внутрішні суперечності українського суспільства; загострилися протиріччя між старшиною, яка прагнула одержати феодалні привілеї, і рядовим козацтвом; розгорнулася боротьба старшинських груп за владу, яка призвела до Руїни.

#### **4.3. Велика Руїна. Причини та наслідки**

Доба Руїни – надзвичайно складний для України період, коли після смерті Б. Хмельницького здобутки часів визвольної війни були значною мірою втрачені. Слід звернути увагу на те, що у вітчизняній історіографії немає одностайності щодо її хронологічних меж. Як правило, її датують 60–80-ми роками XVII ст. Питання залишається відкритим, особливо щодо початку цього періоду. Закінчення Руїни пов'язують з гетьмануванням І. Мазепи.

Характерні ознаки Руїни:

- загострення соціальних конфліктів як наслідку соціального егоїзму старшини, її зловживань, намагання реанімувати старі шляхетські порядки, ігнорування соціально-економічних інтересів не лише селян, а й простих козаків;
- початок громадянської війни, що вела до розколу України за територіальною ознакою;
- зміцнення у свідомості політичної еліти небезпечної тенденції до відмови від національної державної ідеї й висунення на перший план регіональних, а то й приватних політичних інтересів; згасання державної ідеї, повернення до ідеї автономізму;
- звернення до урядів іноземних країн для розв'язання внутрішньополітичних проблем України, а ці країни вміло грали на суперечностях, використовуючи їх у власних цілях;
- запекла боротьба за владу, особливо за гетьманську булаву, яка призводила навіть до знищення суперників (Чорна рада 1663 року та ін.). Одночасно в Україні було два, а то й три-чотири гетьмани (згадаймо 1668 рік: П. Дорошенко, П. Суховій, М. Ханенко,

Д. Многогрішний), які ворогували між собою і у своїй політиці орієнтувалися на різні країни;

– поступове зменшення конструктивності і все більш деструктивний характер дій Запорозької Січі (небажання підпорядковуватися гетьманській владі, ігнорування загальноукраїнських інтересів, віддання переваги лише власним інтересам тощо).

Після смерті Б. Хмельницького козацька старшина обрала гетьманом України Івана Виговського (1657–1659 рр.). Юрія Хмельницького, який був призначений гетьманом ще за життя батька, було відправлено до Києва для завершення освіти в Києво-Могилянській академії.

У вересні 1658 р. в місті Гадячі І. Виговський підписує угоду з Польщею, згідно якої Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства мали повернутися до складу Речі Посполитої, вже як окреме державне об'єднання під назвою Велике Князівство Руське, зі своїм гетьманом, адміністрацією, фінансами, військом. Передбачалося, що православна церква буде зрівняна в правах з католицькою, унія скасовувалась. Сейм буде спільним для Польщі, Литви та України. Однак, реалізація такої угоди була малоімовірною, противників її було досить з обох боків. Про-московськи орієнтована старшина примусила Виговського відмовитися від булави у 1659 р.

За підтримки Москви гетьманом України знову було обрано Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.). Він підписав з Московським урядом нові Переяславські статті 1659 р., які істотно обмежували права України у порівнянні з Березневими статтями 1654 р., підписаними його батьком. Старшині заборонялося обирати гетьмана на старшинських радах, гетьману – призначати і знімати генеральну старшину та полковників без дозволу царя, укласти договори з іншими державами.

Продовжувалася війна між Росією та Польщею за українські землі. Коли поляки перемогли московські війська на Волині, Ю. Хмельницький переходить на польський бік і погоджується на мир із Польщею в 1660 р. (Слободищенський договір) на основі Гадяцької угоди, з якої, однак, цього разу було усунено все, що торкалося Великого Князівства Руського та автономії України. Однак, лівобережні полки виступили проти об'єднання з Польщею. Громадянська війна тривала, а московські, польські, татарські загони грабували Україну. На початку 1663 р. Ю. Хмельницький відмовився від гетьманства.

У 1663 р. Українська держава розпалася на дві частини: Правобережну та Лівобережну. Правобережна Україна, яка орієнтувалася на Польщу, обирала своїх гетьманів, Лівобережна –

своїх, які орієнтувалися на Москву. Замість Ю. Хмельницького правобережні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663–1665 рр.), лівобережні на так званій «Чорній Раді» обрали гетьманом Івана Брюховецького (1663–1668 рр.). Продовжувалася боротьба пропольських та промосковських угруповань старшини, руйнівні польські та татарські напади. Українська держава опинилася у скрутному становищі. Народ назвав цей час «Великою Руїною». «Руїна» охоплює майже чверть століття (24 роки) з 1663 до 1687 р.

Причини «Великої Руїни»:

а) Україна, була ареною геополітичних інтересів Польщі, Москви, Туреччини та Кримського ханства;

б) боротьба за владу в Україні, розкол старшини за зовнішньополітичними орієнтаціями, слабкість гетьманської влади;

в) протистояння між різними станами в Україні за відсутності національної еліти.

З обранням гетьманами І. Брюховецького та П. Тетері фактично було завершено розкол українських земель на багато років. Але Польща не хотіла миритися зі втратою Лівобережжя. Наприкінці 1663 р. знову розпочинаються воєнні дії, які не принесли перемоги жодній зі сторін. Через них Україна опинилася у стані повного спустошення.

Дем'ян Многогрішний (1668–1672 рр.) та Іван Самойлович (1672–1687 рр.) – гетьмани Лівобережжя (Гетьманщини). Коли затверджували кожного нового гетьмана, він мав підписувати нові статті договору з царем, які поступово і послідовно обмежували автономію Гетьманщини, посилювали владу та економічний вплив царського уряду та його воєвод в Україні. Вибори проходили в присутності царського посла, обраний гетьман зобов'язаний був їхати в Москву на поклін царю, в Україні збільшувалася кількість московських воєвод, податки стали надходити безпосередньо у царську скарбницю.

Війна між Польщею та Московією за українські землі закінчилася підписанням Андрусівського перемир'я (1667 р.) на тринадцять з половиною років, яке закріпило розділ України між цими двома державами. На Правобережжі відновлювалася влада Речі Посполитої. Лівобережжя, а також на два роки Київ з околицями, залишалися під владою Москви, Запорозжя – під контролем обох держав.

Поділ України між Польщею та Росією остаточно було затверджено у травні 1686 р. так званим «Вічним миром». Таким чином, Москва сама відмовилась від своїх зобов'язань щодо України, за «Березневими статтями», зокрема обіцянку захищати український народ і не віддавати його на поталу полякам. Звичайно, і перемир'я, і мир було укладено без участі української сторони, за спиною українського народу та його керівників.

Саме в цей час найбільшого занепаду з'явився політичний діяч, який намагався вирвати Україну з анархії, знову об'єднати розшматовані частини, утворити незалежну самостійну Українську державу – таку, яка де-факто була за Богдана Хмельницького. Це був Петро Дорошенко (1627–1698 рр.), один з найвизначніших діячів української історії. Ставши гетьманом Правобережжя, він виступив проти умов Андрусівського договору 1667 р. і здійснив спробу долучити до Гетьманщини західні землі України. Наступного року домогся возз'єднання козацької України, гетьманом якої був обраний.

Наслідки війни, грабіжницька та руйнівна політика турецького султана, економічний занепад Правобережжя, масове переселення народу на лівий берег Дніпра примусили розумного та освіченого гетьмана, шукати союзу з Москвою. Але досягти об'єднання України йому не судилося. У розпалі народного обурення, спустошення України турецько-татарською та польською арміями він складає гетьманські повноваження на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича. У 1677 р. Дорошенко був вивезений до Москви, і у 1679–1692 рр. займав посаду в'ятського воєводи. Останні роки життя провів у своєму маєтку у с. Ярополець Волоколамського повіту (тепер Московська обл.), де й був похований (Могила збереглася, доречі, це єдина могила українського гетьмана).

Таким чином, на кінець XVII ст. українські землі були поділені між Московською державою, Річчю Посполитою та Туреччиною. Правобережжя втратило свою політичну та економічну самостійність. Автономія Гетьманщини з року в рік обмежувалася. Московська держава не дотримувалась Березневих статей 1654 р. Руйнуванню державного устрою України сприяла і недержавницька, егоїстична політика козацької старшини та української шляхти, яка вела шалену міжусобну боротьбу за гетьманську булаву.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Апостол Данило** – Миргородський полковник; прихильник І. Мазепи; противник діяльності першої Малоросійської колегії; гетьман упродовж 1727–1734 рр.

**Березневі статті** – збереження самостійності гетьманської внутрішньої політики; регламентація козацької зовнішньополітичної діяльності; встановлення 60-тисячного козацького реєстру.

**Білоцерківський договір** – визначення території гетьманського врядування у межах Київського воєводства; установа 20-тисячного козацького реєстру.

**Богун Іван** – вінницький (кальницький) полковник, завдяки його героїчним діям у Берестецькій битві козацьке військо було врятоване від повного розгрому польською армією.

**Брацлавщина** – східна частина Поділля, що переважно збігається з територією сучасної Вінничини.

**Виговський Іван** – Генеральний писар в канцелярії Б. Хмельницького; укладач Гадяцької угоди; гетьман упродовж 1657–1659 рр.

**Вишневецький Дмитро** – український князь, перший з відомих козацьких гетьманів. У 1556 р. збудував на острові Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорізької Січі. Здійснив низку успішних походів проти татар і звільнив декілька тисяч невільників. У 1563 р. втрутився в боротьбу за молдавський престол, внаслідок якої потрапив у полон і був страчений у Стамбулі.

**Віленське перемир'я** – припинення бойових дій між Річчю Посполитою й Московією; спільність у війсьній кампанії проти Швеції та Бранденбургу, можливе обрання російського царя на польський трон.

**Волинь** – територія в басейні приток р. Прип'ять і верхів'їв Західного Бугу з центром у місті Луцьк.

**Галичина** – обширна територія західноукраїнських і польських земель, українська частина якої збігається з сучасними територіями Львівщини, Тернопільщини та Івано-Франківщини.

**Генеральна рада** – загальна рада, найвищий законодавчий орган Війська Запорозького.

**Генеральна старшина** – генеральний військовий штаб, орган управління і зовнішньої політики, уряд Війська Запорозького.

**Гетьман** – очільник держави Війська Запорозького (Гетьманщини), який обіймав вищу адміністративну, військову і судову владу.

**Гетьманщина** – назва української козацької держави, утвореної внаслідок національно-визвольної війни проти Речі Посполитої середини XVII ст.

**Диба** – поперечина з перекинутою через неї мотузкою, знаряддя для тортур у XIV–XVIII ст.

**Дорошенко Петро** – Прилуцький полковник; нащадок гетьмана М. Дорошенка; гетьман упродовж 1665–1676 рр.

**Зборівський договір** – перехід під владу гетьмана територій Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств; установлення 40-тисячного козацького реєстру.

**Зимівник** – хутірське господарство, де, здебільшого, взимку проживали козаки, які не залишалися на Січі.

**Золотаренко Іван** – ніжинський полковник, командував війсьними діями проти королівського війська під Бобруйськом, Мінськом, Вільно; запроваджував козацькі порядки у Білорусі, що викликало гострий спротив московських союзників.

**Клейноди** – відзнаки та атрибути влади козацького війська і старшини.

**Кодак** – фортеця, заснована польсько-шляхетським урядом на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порогу, щоб перешкоджати селянським втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України.

**Контрибуція** – примусові грошові стягнення, що їх сплачує державі-переможниці переможена сторона.

**Косинський Криштоф** – гетьман українського реєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1591–1593 рр. проти гніту польської шляхти.

**Кривоніс Максим** – черкаський полковник, один із найближчих соратників Б. Хмельницького, відзначився у Корсунській та Пилявецькій битвах; його загін захопив Високий Замок у Львові; помер від чуми.

**Пірнач** – ознака влади курінних отаманів або полковників.

**Поділля** – землі в басейні Південного Бугу і лівобережжя Дністра, що переважно охоплюють межі сучасних територій Хмельниччини та частини Вінничини.

**Реєстр** – спеціальний список козаків, які перебували на службі уряду Речі Посполитої.

**Сагайдачний Петро** – козацький ватажок, державний діяч, дипломат, гетьман реєстрового козацтва. Прославився морськими походами проти турків. Московською кампанією 1618 р. та успішними діями у Хотинській війні 1621 р. За його керівництва, запорожці вступають до Київського братства та починають відігравати активну політичну роль у житті Речі Посполитої.

**Слобожанщина** – територія, що охоплює нинішні Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

**Універсал** – особлива грамота, звернення гетьмана або уряду до народу.

**Чайка** – військовий човен запорозьких козаків у XVI – XVII ст. Завдовжки 18–20 м, завширшки 3–3,5 м, заввишки 3,5–4 м. Для надання більшої стійкості, забезпечення від затоплення та ворожих стріл під час бою до бортів із зовнішнього боку прив'язували ликом із липи або черешні снопи очерету, які поліпшували плавучість, пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна і захищали корпус корабля від пошкоджень вогнепальною зброєю.

**Ясир** – бранець, захоплений в полон татарами або турками у сусідніх християнських країнах впродовж XV–XVIII ст.

### ***Основні дати***

1556 р. – заснування князем Д. Вишневецьким на о. Малій Хортиці першої Січі.

1572 р. – укладення першого реєстру у 300 реєстрових козаків за наказом короля Сигізмунда II Августа.

1577 р. – Молдавський похід Івана Підкови.

1591–1593 рр. – козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.

1595–1596 рр. – козацьке повстання під проводом Матвія Шаули та Северина Наливайка.

1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення уніатської (греко-католицької) церкви.

1616 р. – здобуття запорізькими козаками на чолі з Петром Сагайдачним турецької фортеці Кафи.

1618 р. – похід 20-ти тисячного козацького війська під проводом Петра Сагайдачного на Московію.

1621 р. участь козацького війська під проводом Петра Сагайдачного в Хотинській війні на боці Речі Посполитої.

1625 р. – Куруківська угода.

1630 р. – козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича.

1635 р. – зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою.

1637–1638 рр. – повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

1648–1657 – Національно визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

1648 р. – Жовтоводська, Корсунська та Пилявецька битви.

1649 р. – Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.

1651 р. – Берестецька битва. Укладення Білоцерківського договору.

1652 р. – Батозька битва.

1654 р. – укладення українсько-російського договору.

1656 р. – Віленське російсько-польське перемир'я.

1657 р. – смерть Богдана Хмельницького.

1683 р. – участь козацького загону на чолі Семеном Палієм в складі польської армії в обороні Відня.

1685 р. – польський король Ян Собеський на зруйнованому Правобережжі надав козацтву «прадавні привілеї та вільності», заохочуючи знову заселяти Правобережну Україну.

## ЛЕКЦІЯ 5

### Правобережні та Лівобережні українські землі у XVIII ст.

5.1. Гетьманщина початку XVIII ст. Діяльність гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

5.2. Тимчасове відновлення автономії України. К. Розумовський.

5.3. Українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Гетьманщини і зруйнування Запорозької Січі.

5.4. Особливості розвитку української культури.

#### **5.1. Гетьманщина початку XVIII ст. Діяльність гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика**

Після усунення І. Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі 1687 р. перейшла генеральному осавулові І. Мазепі (1687–1708/1709 рр.). На козацькій раді 25.07.1687 Іван Степанович був обраний гетьманом і тримав булаву найдовше з усіх українських очільників Гетьманщини – майже 22 роки.

Своє правління новий гетьман починав як політик чіткої промосковської орієнтації. Про це свідчать підписані ним «Коломацькі статті», які регламентували українсько-російські відносини. У цьому документі формальна гарантія «прав і вольностей народу малоросійського» була доповнена пунктами, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину; в м. Батурині при гетьманові розташовувався московський стрілецький полк; Військові Запорозькому були заборонені зносини з чужоземними державами; козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

Упродовж тривалих років завдяки особистому авторитету й зв'язкам І. Мазепа зумів зберегти позитивне ставлення до себе Москви та здобути прихильність Петра I (1682–1721 рр.).

Простаршинська політика І. Мазепи викликала незадоволення простолюття та запорожців і призвела до повстання під проводом Петра Іваненка (Петрика), підтриманого кримськими татарами (1692–1696 рр.). Але повстання зазнало поразки.

Однією з головних засад першого етапу політики гетьмана І. Мазепи було підтримування добрих відносин із Москвою. Він активно допомагав Петрові I в Азовській війні проти турків і татар у 1695–1696 рр., був радником царя у польських питаннях.

Під час Північної війни 1700–1721 рр., де головними суперниками виступали Петро I та шведський король Карл XII, наростало невдоволення українців Гетьманщини московською владою. Козацькі полки мали великі втрати в боях у Прибалтиці,

Польщі, Саксонії. Цивільне населення мусило утримувати московські війська та працювати на спорудженні військових укріплень. Реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська від царської армії. Гетьман розумів згубність альянсу з Москвою. За підтримки незадоволеної політикою Москви старшини, І. Мазепа все більше упевнювався у згубності дальшого союзу з Московією. У 1705 р. польський король Станіслав Лещинський (союзник Карла XII) запропонував І. Мазепі розпочати переговори зі шведським королем щодо союзу і включення України в Польсько-Литовську федерацію.

Після відмови московського царя підтримати Україну в разі нападу шведів і поляків, гетьман І. Мазепа ухвалив остаточне рішення – приєднатися до шведської армії короля Карла XII, що наступала на Москву через територію України.

24.10.1708 р. І. Мазепа з м. Батурина вирушив на з'єднання з армією шведського короля. У березні до І. Мазепа долучилася Запорозька Січ на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком. 28.03.1709 р. у Великих Будищах (тепер село Полтавської області) було укладено українсько-шведський договір. Формально союз проіснував до жовтня 1720. Цей договір передбачав:

1. Україна та землі, до неї прилучені, мають бути вільними та незалежними.

2. Король Швеції зобов'язується їх захищати від будь-яких нападників.

3. У разі потреби на терени Гетьманщини можуть бути негайно надіслані шведські війська.

4. Мазепа залишається гетьманом довічно, а після його смерті має бути обраний новий гетьман.

5. Король Швеції немає права на титул та герб «Українського Князівства».

Готуючись до вирішального бою, гетьман намагався підняти народ на повстання. Однак через утаємниченість задумів гетьмана, підтримка була незначною. У помсту І. Мазепі за перехід на бік Карла XII цар Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю м. Батурин. Здійснив це в листопаді 1708 р. російський князь О. Меншиков. Також було зруйновано Чортомлицьку Січ. За розпорядженням Петра I Православна церква проголосила І. Мазепі анафему.

Влітку 1709 р. об'єднані війська шведського короля та І. Мазепа зустрілись з армією Петра I під м. Полтавою. Вирішальна битва відбулась 27.06.1709 р. Після поразки шведсько-українського війська в Полтавській битві 1709 р., І. Мазепа разом із королем, шведським військом та запорожцями відступили до території Молдови, тодішніх володінь Османської імперії, фактично опинившись в еміграції. Разом

з І. Мазепою до м. Бендер пішли близько 50 представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці» були першою українською політичною еміграцією. В ніч на 21.09.1709 р. І. Мазепа помер у молдавському с. Варниця, що неподалік фортеці Бендер, де його поховали. 18.03.1710 перепоховано в монастирі Святого Георгія в м. Галаці (тепер Румунія).

Отже, Мазепа тимчасово реалізував прагнення попередників щодо возз'єднання лівобережних та правобережних земель у складі соборної української держави внаслідок придушення козацького повстання 1702–1704 рр. на чолі з С. Самусем, С. Палієм, З. Іскрою та А. Абазиним. Хоч гетьманові імпонувала ідея відродження козацтва на Правобережжі, він мусив діяти під тиском Петра І, який прагнув задовольнити інтереси свого союзника — польського короля Августа II Сильного. Після відновлення контролю над Правобережжям, Мазепа з 1704 до 1709 титулував себе «гетьманом обох сторін Дніпра». Впродовж періоду гетьманування в різні способи сприяв розвитку економіки держави (насамперед – промислового виробництва та торгівлі).

Великий доробок гетьмана І. Мазепи був у галузі культури. Заснована на початку XVII ст. Київська братська школа, перетворена митрополитом Петром Могилою на колегіум, заходами гетьмана отримала статус академії. 1689 р. долучився до заснування «латинської школи» у м. Харкові та її філії в м. Новгород-Сіверському. Сприяв виданню творів української та перекладної літератури, зокрема текстів А. Заруцького, Дмитра Туптала та ін. Діяльність Мазепи мала суттєвий вплив на розвиток архітектури та образотворчого мистецтва. Коштом Мазепи збудовано, реставровано та оздоблено значну кількість церковних споруд. Зокрема, будівлі в Києво-Печерській лаврі, собори: Миколаївський у Батурині, Спасо-Преображенський у Лубнах, Домницький на Чернігівщині, Троїцький у Чернігові, кафедральні собори в містах Києві, Переяславі, Чернігові. Обдаровував храми іконами, хрестами, чашами, митрами, ризами, дзвонами, срібними домовинами для святих мощей, богослужбовими книгами, опракованими та оздобленими золотом, сріблом, коштовним камінням, парчею, оксамитом і шовком.

Виділяв кошти на милостині та допомогу православним християнам за межами Гетьманщини.

Після смерті І. Мазепи Серед претендентів на гетьманство було декілька: небіж гетьмана Андрій Войнаровський, писар Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко. 05.04.1710 р. у м. Бендерах козацька рада обрала гетьманом генерального писаря П. Орлика. Гетьманом України його визнали також шведський король і турецький султан.

Під час обрання П. Орлика між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду – «Пакти і Конституції прав і вольностей Запорозького Війська». Цей документ пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика 1710 р., або Бендерська Конституція. Вона має преамбули і 16 параграфів. У преамбулі схематично викладено історію руського (українського) народу. У статтях визначався державний статус України, її внутрішній устрій, міжнародне становище:

1. Проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої.

2. Обґрунтовувалась протекція шведського короля та союз із Кримським ханатом.

3. Територія України визначалась за Зборівським трактатом 1649.

4. Запорожцям повинні були повернути їхні давні містечка Трахтемирів, Кодак, Калаберду, землі над р. Ворсклою; фортеці, побудовані І. Мазепою, ліквідовувались.

5. Гетьманська влада мала бути обмежена постійною участю в управлінні Генеральної ради, яка складалась із генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців. Ради збираються тричі на рік – на Різдво Христове, Покрову і Великдень.

6. Справи про кривду гетьманову та провини старшини мав розглядати генеральний суд, до якого гетьман не має права втручатися.

7. Державна скарбниця і майно підпорядковуються генеральному підскарбію; на утримання гетьмана призначаються окремі землі.

8. Установлюється виборність полковників, сотників з наступним їхнім затвердженням гетьманом.

9. Спеціальна комісія має здійснити ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей населення.

10. Скасовуються оренди та податки на утримання гетьманської гвардії.

11. Гетьман має захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагає козацьким вдовам і сиротам.

Отже, документ визнавав непорушність трьох чинників правового суспільства, а саме єдність і взаємодію законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної і контрольованої, однак незалежної від гетьмана. Конституція мала яскраво виражені демократичні тенденції. Про це свідчать: установлення

представницького органу – Генеральної ради; виборність посад; спроба розподілу виконавчої і судової влади. Конституція значно обмежувала гетьманські права в інтересах старшини. Орликівська Конституція діяла (умовно) у Правобережній Україні до 1714 р. (за іншою версією – так і не була впроваджена), у всякому разі вона стала вищим виявом державно-політичної думки в еміграції.

П. Орлик також відомий як автор політичних маніфестів «Вивід прав України» (1712 р.), «Маніфест до європейських урядів» (1712 р.), «Діаріуш» («Щоденник подорожнього», 1720–1732 рр.).

Після обрання гетьманом П. Орлик із прихильниками розгорнув широку дипломатичну діяльність щодо згуртування коаліції держав для боротьби проти Москви і забезпечення незалежності Української держави. Передусім гетьман уклав союзний договір зі Швецією (у травні 1710 р.) та Кримським ханством (у січні 1711 р.). Підтримуючи позицію П. Орлика, в листопаді 1710 р. Туреччина оголосила війну московській державі. Навесні 1711 р. гетьман разом із татарами вирушив у похід на Правобережну Україну. Правобережні полки визнали його владу і перейшли на бік гетьмана. Наприкінці березня війська П. Орлика підійшли до м. Білої Церкви і взяли його в облогу. Назустріч виступили значні сили російської армії і козаки гетьмана Лівобережної України І. Скоропадського. У самій Лівобережній Україні почалися масові народні виступи проти московської адміністрації. Союзники Орлика під проводом хана здійснили похід у Слобідську Україну. Проте під тиском московських військ, а також через зраду союзницьких татарських загонів П. Орлик змушений був відступити. Не справдилися і його сподівання на допомогу турецької армії. У липні 1711 р. поблизу м. Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено Прутський мирний договір, який закріпив належність Лівобережжя до московії.

Упродовж 1711–1714 рр. П. Орлик робив спроби організувати нову антимосковську коаліцію, але безрезультатно. У 1714 р. він із частиною старшини на запрошення Карла XII переїхав до Швеції, 1720 р. – до Німеччини, а згодом – до Франції. З 1722 р. гетьман був змушений перебратись до Османської імперії, де на вимогу турецького уряду оселився у м. Салоніках (Греція). Неодноразово порушував перед європейськими країнами питання про допомогу у відновленні незалежної української держави. Завдяки українському гетьману-емігранту склалася певна традиція українсько-європейських зв'язків. Проблему незалежності України П. Орлик спромігся вписати в коло політичних прагнень великих держав. Протягом багатьох років, проживаючи у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдавії, П. Орлик робив безуспішні спроби організувати нову антимосковську коаліцію.

П. Орлик – український політичний діяч, генерал-поручник французької армії, дипломат.

Але поразка під Полтавою докорінно змінила ситуацію в Україні. Колоніальна політика Російської імперії більш посилилася й проявлялася тепер по всіх напрямках: політичному, економічному, культурному. Вона пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але наступальність цього процесу зберігалася постійно.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії у 18 ст. був тотальний наступ самодержавства на права України. Суть його полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. Офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів.

I етап (1708–1728 рр.) – форсований наступ на українську автономію. Хвиля репресій, розгром м. Батурина були першою реакцією Петра I на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього кроку гетьмана російський цар вирішив остаточно встановити контроль над Україною. Намагаючись створити сприятливі соціальні умови для реалізації свого задуму, він спочатку видав універсал, у якому пообіцяв українському народові всілякі милості та свободи і наказав обрати нового гетьмана. Московський цар потураннями та подачками задобрював старшину, надсилав подарунки та гроші на Запорозжя, намагаючись посіяти незгоду між полковниками і гетьманом.

У 1708 р. під тиском царя гетьманом було обрано (призначено) І. Скоропадського (1708–1722 рр.). Кандидатуру енергійного та молодого П. Полуботка Петро I відхилив. Іван Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з м. Батурина тощо). Натомість почався форсований наступ на українську автономію. Характерними ознаками цього процесу були:

- обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з м. Батурина до м. Глухова, ближче до російського кордону, біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач);

- економічні утиски (значну частину українських товарів було дозволено вивозити лише до російських портів, водночас певні товари забороняли ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках);

- експлуатація демографічного потенціалу (1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30 % з них загинуло; 1725 р. під час Дербентського походу з 6 790 козаків померло чи загинуло 5 183 особи);

- культурні обмеження (1720 р. сенатський указ проголошував: в

Україні «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати», а в тих, які друкуються, «щоб ніякої різниці і осібного нарiччя не було»).

Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних непідконтрольних гетьману територій, на яких їхні власники старанно прищеплювали ввезене з Росії кріпацтво.

Цей етап наступу самодержавства в Україні мав певні особливості: пасивна протидія офіційній російській політиці з боку І. Скоропадського, створення 1722 р. (після смерті гетьмана) Малоросійської колегії, яка приймала від населення скарги на українські суди, контролюючи фінанси, стежила за старшиною та козацтвом, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була дієвим дестабілізуючим чинником, поглибивши розбіжності між українською елітою та народом.

II етап (1728–1734 рр.) – повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра І, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного імператорського фаворита О. Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні – було знову дозволено вибори гетьмана. Ним став Д. Апостол (1727–1734 рр.).

1728 в день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав документ, відповідно до якого гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами почали призначати не одного, а зразу двох підскарбіїв – росіянина та українця; мито за товари, які ввозили до України, мало йти в царську казну.

Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод (право обрання гетьмана; переведення Гетьманщини з імперського Сенату знову під юрисдикцію Міністерства закордонних справ; скорочення російських військ на українській території; скасування податків, накладених Малоросійською колегією тощо) були тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури. Стратегічний наступ не припинявся. У цей період сваволя російського уряду ще обмежувалася певними юридичними нормами, що дало змогу Д. Апостолу досягти позитивних зрушень: Генеральне слідство про маєтності, тобто ревiзiя землеволодіння (1729–1730 рр.),

уможливило поповнення державного земельного фонду; реформа судочинства та заснування скарбниці забезпечили Гетьманщині перший річний бюджет; під владу гетьмана було повернуто м. Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

III етап (1734–1750 рр.) – посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву «Правління гетьманського уряду». Характерними ознаками цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор Таємної канцелярії.

## **5.2. Тимчасове відновлення автономії України.**

### **К. Розумовський**

Російські сановники послідовно здійснювали політику зросійщення українського населення. Імперські чиновники та військові брутально втручалися у всі сфери життя населення і грабували, кривдили навіть старшину, а тисячі українців стали жертвами такої політики. Величезної шкоди й розорення українському населенню завдала російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Україна була у ній головною базою російської армії, задовольняла в основному всі її потреби у комплектуванні обозних частин, а також у провіанті, фуражі, конях та волах. Війна тривала майже п'ять років, за які було зроблено кілька походів у Крим, а також на Азов, Очаків і в Молдавію. І майже всі вони завершилися невдачами.

Край так зубожів, що й за чверть століття Україна не змогла поновити довоєнний рівень життя. Не маючи можливості винести тягар війни, населення залишало рідні землі, зокрема, багато селян перейшли на Правобережжя, що перебувало під владою Польщі.

У 1741–1761 рр. політика щодо України російського царизму була значно пом'якшена, що пояснюється загостренням відносин з Туреччиною і Пруссією та сподівання на допомогу українців.

У 1744 р. російська імператриця приїхала до Києва, і тут представники козацької старшини подали їй прохання про обрання гетьмана в Україні. Цариця погодилася, але кандидатуру підбирала сама. У березні 1750 року, в Глухові гетьманом України був обраний К. Розумовський.

Народився останній гетьман України у селі Лемеші (нині Чернігівщина) в родині козака Григорія Розума. Кирило Розумовський навчався в Німеччині, Франції та Італії. У 1745 р. він повернувся до Петербурга і був призначений президентом Російської академії наук. Йому було тоді всього 18 років, але це була високо освічена людина.

Він швидко засвоїв придворні манери та правила, однак зберіг любов до України.

З самого початку гетьманування Кирило Розумовський домагався для України прав, які існували ще до Мазепи. Йому вдалося відновити традицію, коли справи України передавалися з Сенату до Колегії закордонних справ. Були відкликані російські війська з України. Була здійснена судова реформа, завершенням якої було вироблення Кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Усі козацькі суди були ліквідовані, а натомість були створені нові. Україна була поділена на 20 повітів, і в кожному з них були суди: земський – для громадянських справ, підкоморський – для земельних, гродський – для кримінальних.

Йому також вдалося налагодити добрі відносини з Запорозькою Січчю, що розширювало і зміцнювало його владу. Була проведена реформа українського козацького війська: введено єдину форму і озброєння, значно посилено навчання військовій справі, удосконалена артилерія, зміцнена дисципліна у війську. В загальноосвітніх школах, де вчилися козацькі діти, поряд із загальноосвітніми вводилося вивчення військових дисциплін. За гетьманування Розумовського відбулося подальше розширення прав і ролі козацької старшини. Фактично і в час перебування гетьмана в Глухові, і під час досить довгих його від'їздах країною управляла старшина. Для визначення старшини входить у загальний вжиток назва «українське шляхетство».

За Розумовського були традиційними загальні з'їзди старшин в столиці Гетьманщини для обговорення і обмірковування найважливіших питань життя країни. Ці форуми поступово перетворилися на сейми. Однак йому не вдалося домогтися фінансової автономії, а також вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. Гетьманську державу, як і раніше, змушували брати участь у війнах, далеких від інтересів України. Великих втрат зазнали українські війська, беручи участь у Семилітній війні (1756–1762 рр.).

Соціальну політику Кирило Розумовський проводив в інтересах старшини. Він значно обмежив право переходу селян у козацький стан і тим прикріпив їх до панських маєтків. Це було вже майже кріпосницьке право, що вело до повного знищення соціальних здобутків національно-визвольної революції 1648–1657 рр.

З приходом до влади нової імператриці Катерини II у 1762 р., у результаті державного перевороту, царська політика щодо України змінилася. Продовжуючи традиції абсолютизму і централізму, нова імператриця мала намір найближчим часом скасувати всі автономії в імперії, уніфікувати систему управління. Вона скористалася з того, що старшина почала збирати підписи під петицією про перетворення гетьманства у спадкове в роді Розумовського, викликала у 1764 р.

гетьмана до столиці й запропонувала добровільно зректися своєї посади. К. Розумовський подає у відставку.

В Лівобережній Україні царський уряд створив Малоросійське генералгубернаторство, для управління яким була створена друга Малоросійська Колегія, яка мала чотири російських і чотири українських члена.

Катерина II у секретній директиві наказувала ліквідувати в Україні всі ознаки її автономії. Отже, було знищено залишки її державності, і вона поступово перетворилася на звичайну провінцію Російської імперії.

### **5.3. Українські землі в другій половині XVIII ст.**

#### **Ліквідація Гетьманщини і зруйнування Запорозької Січі**

З другої половини XVIII ст. активізувалася колонізаторська політика Росії в Україні. Наступ на автономію гетьманської держави у межах Російської імперії слідом за Петром I продовжили його наступники і завершила Катерина II. Вона категорично відхилила домагання української старшини повернути їй втрачені вольності і автономію та створити шляхетський парламент за зразком польського сейму. Користуючись поданим гетьманом К. Розумовським проханням про узаконення спадкового гетьманства, Катерина II у листопаді 1764 р. остаточно ліквідувала гетьманство в Україні. Влада знову перейшла до Малоросійської колегії та її президента генерал-губернатора графа П. Румянцева.

У 1765 р. було ліквідовано поділ Слобідської України на полки і створено дві губернії – Слобідська на сході та Новоросійська на півдні. У 80-их рр. XVIII ст. остаточно ліквідовано полковий адміністративний поділ Лівобережної України, заснований ще Б. Хмельницьким. В 1781 р. проведена адміністративна реформа, за якою на українських землях замість 10 полків створено три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, об'єднані в Малоросійське генерал-губернаторство. Зрештою ці землі поступово стають звичайною провінцією Російської імперії.

У 1775 р. в Україні було скасовано старе самоуправління міст за Магдебурзьким правом та Литовським статутом (остаточно ліквідовано по всій Україні в 1831 р.). У 70–80-их рр. XVIII ст. почалася завершальна стадія наступу царату на автономію України. Після переможного завершення російсько-турецької війни 1764–1774 рр. Катерина II вважала за необхідне назавжди ліквідувати Запорозьку Січ як центр національної та соціальної визвольної війни в Україні. Відпала й необхідність у запорожцях для захисту південних кордонів імперії. Після завершення російсько-турецької війни 5 липня 1775 р. російські війська під керівництвом генерала П. Текеля зайняли і

зруйнували Запорозьку Січ. В Петербург вивезено старі козацькі клейноди, грамоти, знамена. Останнього кошового отамана Петра Калнишевського (1690–1803 рр.) було заслано до Соловецького монастиря, де він перебував ув'язненим до 1801 р. і там же доживав віку (до 113 років). На Соловках його й поховано.

Після остаточного зруйнування Запорозької Січі українське козацтво розділилося на три частини. Втікачі на Дунай утворили там, у межах Турецької Османської імперії, Задунайську Січ. Ті, що залишилися на батьківщині, увійшли до складу Чорноморського козацтва, яке згодом було переселено на Таманський півострів і перетворено у Кубанське козацьке військо. Решта козаків перейшла у розряд селян.

В 1783 р. проведено реформу козачих полків, за якою вони перетворювалися у звичайні уланські, гусарські та драгунські полки регулярної армії та комплектувалися з усієї території Росії. Внаслідок цього особовий склад їх перестав бути суто українським, а керівництво опинилося в руках російських офіцерів. Так остаточно були знищені збройні сили України.

Розпочалося цілеспрямоване закріпачення вільного українського селянського населення. Царським указом від 3 травня 1783 р. кріпосне право в Лівобережній Україні фактично отримало юридичне оформлення і закріплено указом від 21 квітня 1785 р. Переходи селян були повністю заборонені. Покріпачені селяни виконували панщину не тільки в поміщицьких господарствах, але й державних та монастирських.

Щоб залучити на свою сторону козацьку старшину і запобігти сепаратистським настроям, у 1785 р. Катерина II, використавши випробуваний принцип «поділяй та володарюй», жалуваною грамотою дворянству поширила всі дворянські права та привілеї на українську старшину.

Таким чином, до початку 80-их років XVIII ст. залишки автономного устрою України були остаточно ліквідовані, а українські землі перетворено на рядові російські провінції.

З другого десятиліття XVIII ст. в Правобережній Україні розгорнувся гайдамацький рух (слово «гайдамак» походить від турецького слова «гайда», що означає «непокоїти», «гнати», «переслідувати»). Гайдамацькі загони руйнували маєтки польських магнатів та шляхти, захоплювали та спалювали майно феодалів, знищували документи, які підтверджували правовий статус власника землі та кріпаків, нападали на орендарів, вбивали експлуататорів тощо. Тільки наприкінці 1738 р. польсько-російським каральним загонам вдалося послабити гайдамацький рух. Але у 60-их роках він запалав знову.

Гайдамацьке повстання на Правобережжі проти панування Речі

Посполитої широко розгорнулося у 1768 р. Це повстання отримало назву Коліївщини. Її причинами було посилення кріпацького гноблення, релігійні та політичні утиски, колонізаторська політика Речі Посполитої. Важливий мотив повстання – прагнення до возз'єднання Правобережної та Лівобережної України. Батажками повстання були запорозький козак Максим Залізняк та уманський сотник реєстрових козаків Іван Гонта. Центром повстання став Мотронинський монастир у Холодному яру на Черкащині та його Троїцька церква, в озері біля якої освячувалася зброя повсталих. Т. Шевченко присвятив цим подіям твори «Холодний Яр» та «Гайдамаки».

Війська Росії та Речі Посполитої жорстоко придушили повстання. Залізняк та Гонта були захоплені в російський полон. Останній був виданий полякам і скараний лютою смертю. Залізняка заслали у Сибір на каторгу. Жорстоких репресій карателів зазнали рядові учасники повстання.

Наприкінці ХУІІІ ст. Польща настільки ослабла, що у неї не вистачало сил для консолідації та збереження своєї державності. Агресивні сусіди – Пруссія та Росія цим скористалися і розділили між собою послаблену Польщу. Внаслідок першого розділу 1772 р. до Росії відійшла значна частина Білорусії. Галичина. У 1793 р. відбувся другий розділ Польщі, за яким до Росії відійшла вся Правобережна Україна. В 1795 р. внаслідок третього поділу Польщі до Росії приєднані Волинь та Західна Білорусь, власне польські землі окупували Пруссія та Австрія. Польща, як держава, перестала існувати. Усього до складу Росії відійшло біля 80% українських земель.

Після приєднання Правобережної України до Росії ці землі були розділені на 3 губернії: Київську, Волинську і Подільську. Правобережне дворянство отримало загально-імперські дворянські права. Галичина, Закарпаття, Буковина – захоплені Габсбурзькою імперією.

#### **5.4. Особливості розвитку української культури**

Українська культура наприкінці ХVІІ – у першій половині ХVІІІ ст. розвивалася в суперечливих умовах. Так, з одного боку, створення власної держави, підтримка культури збоку гетьманів, загальне національне піднесення сприяли розвитку української культури, з іншого – її розвиток гальмувався заходами царської влади та поступовим занепадом держави.

Проте, в цей період ще переважали тенденції, що зумовили розквіт української культури. Культура цього періоду ґрунтувалася на двох засадах: попередньому розвитку української культури та впливу західноєвропейського *бароко*.

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу вченим-мистецтвознавцям стверджувати про

існування «українського (козацького) бароко». Крім того, культура цього періоду почала швидко набувати світських рис. Тяжким ударом для української культури стало підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові в 1687 р. Іншим кроком царату були всілякі утиски цензурою українського книгодрукування.

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався досить високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали переважно дяки. Вони навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеним було й домашнє навчання. Саме в цей період у Гетьманщині набуло поширення навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де учнями виконувалися різні доручення й водночас вони навчалися веденню канцелярських справ, складанню ділових паперів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти в січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів.

Нижчою ланкою в системі освіти були початкові школи, їхня загальна кількість протягом XVIII ст. невпинно зростала, наприклад в семи полках Гетьманщини налічувалось близько 866 шкіл. Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1727 р.), Переяславський (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалось 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія. У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику. На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми – Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін.

Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянським колегіумом (1632 р.) та Львівським університетом (1661 р.). Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань у 1694 р. колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р., за ініціативою І. Мазепи, він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1709 р. тут навчалось близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їх кількість зменшилася до 165 осіб. Були тут студенти з Білорусі, Росії, Молдови та південнослов'янських країн.

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в Україні, з 13 на той час, була Києво-Печерська. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші

книжки. Значний вклад у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні. Найбільшими видавничими центрами залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Важливу роль відігравала й Чернігівська друкарня. Книги друкувалися українською, церковнослов'янською, латинською та польською мовами. Прикметною рисою книгодрукування, попри заборони Синоду Російської православної церкви, стало зростання друку світської літератури. А запроваджений світський шрифт після реформи 1708–1710 рр. зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

Від кінця XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього періоду характерними були такі риси:

- зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- усе виразніше набули прояву світські й естетичні функції літератури, були вироблені нові форми і способи художньо-словесного зображення;
- головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Найбільш яскраво барокові риси знайшли відображення в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні: від громадсько-політичних до ліричних. Громадсько-політична поезія пов'язана з Національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького та Руїною. Творцями релігійно-філософської поезії були представники духівництва – Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало. С. Яворський, Ф. Прокопович та ін. У цих творах автори порушували морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявляється стиль бароко – символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей.

Великим пластом літературного доробку є історична література, особливе місце займали Козацькі літописи. У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни. У 1702 р. з'явився перший такий твір – «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни Р. Ракушкою-Романовським. Найпопулярнішими творами стали праці С. Величка «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» і Г. Граб'янки «Дійствія презільної брані» («Події визначної війни»).

Києво-Могилянська академія була провідним осередком розвитку і музичного мистецтва, де навчання музиці та співу вважалося обов'язковим предметом. Перший спеціалізований заклад музичного профілю організували в Глухові. У 1729 р. видано указ про

створення співацької школи. Особливого розвиненим музичне мистецтво було при дворі останнього українського гетьмана К. Розумовського, де існував професійний оркестр та оперний театр.

Для архітектурних споруд, що постали за тих часів, дослідники використовують термін «козацьке бароко». Найбільшого розвитку воно досягло за І. Мазепи. Його коштом було споруджено близько десяти храмів. Багато храмів збудовано коштами інших гетьманів та козацької еліти. За кошти стародубського полковника Михайла Миклашевського було збудовано кілька храмів по дорозі з Стародуба до Києва. Справжніми шедеврами стали споруди Преображенського собору Мгарського монастиря Лубен, Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, Покровський у Харкові, Спасо-Преображенський в Ізюмі, церква Катерини в Чернігові.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Академія** – організація, що об'єднує видатних учених чи діячів мистецтва; назва типу вищого навчального закладу.

**Бароко** – напрям у європейській культурі XVII – першої половини XVIII ст., якому характерні пишність, химерність та вишуканість форм.

**Гравюра** – вид графіки, спосіб тиражування малюнка за допомогою друкарських форм з дерева, металу, лінолеуму чи каменю.

**Конституція** – основний закон держави, що визначає її устрій та взаємовідносини із громадянами.

**Літопис Григорія Грабянки** – твір оповідає про події історії України від найдавніших часів до 1709 р.; рукопис основну увагу приділяє перебігові національно-визвольної війни; написаний на основі великої кількості документів та історичних праць.

**Літопис Самійла Величка** – твір має дві частини: опис подій з 1648 до 1660 рр. та з 1660 до 1700 рр.; цей рукопис доповнений десятками портретів гетьманів, добірками рукописів та поетичних текстів, оповідань тощо.

**Літопис Самовидця** – твір описує події з 1648 до 1702 рр.; автори переписів довели виклад подій до 1734 р.; авторство приписують Роману Ракушці-Романовському.

**Мазепа Іван** – Генеральний осавул в канцеляріях П. Дорошенка та І. Самойловича; ініціатор укладення угоди зі шведським королем Карлом XII; гетьман упродовж 1687–1709 рр.

**Малоросія** – офіційна назва частини Лівобережжя України, що вживалася в російських нормативно-правових актах з другої половини XVII ст.

**Мемуари** – твори у формі записок-спогадів про минулі події, у яких брав участь автор чи був їхнім очевидцем або сучасником.

**Орлик Пилип** – Генеральний писар у канцелярії І. Мазепи; перший український політичний емігрант; гетьман Правобережної

України впродовж 1710–1714 рр.

**Перша Малоросійська колегія** – орган Російської адміністрації на Лівобережній Гетьманщині, що впродовж 1722–1727 рр. уособлював гетьманську владу.

**Самойлович Іван** – Чернігівський полковник; генеральний суддя лівобережного козацького війська; гетьман впродовж 1672–1687 рр.; позбавлений гетьманства після невдало проведеного Московією першого Кримського походу.

**Синод** – вищий орган управління Російською православною церквою після ліквідації Петром I Московського патріархату.

**Скоропадський Іван** – Стародубський полковник; учасник Північної війни; призначений Петром I гетьманом; перебував на цій посаді впродовж 1708–1722 рр.

**Шкільна драма** – драматична вистава релігійного змісту, що її ставили школярі, зокрема, для кращого засвоєння змісту латиномовних творів.

### ***Основні дати***

1687 р. – підписання І. Мазепою Коломацьких статей з Московією.

1689 р. – другий Кримський похід.

1699 р. – укладення мирного договору між Річчю Посполитою та Туреччиною.

1702–1704 рр. – національно-визвольне повстання проти поляків на чолі з Семеном Палієм на Правобережній Україні.

1704 р. – І. Мазепа займає Правобережну Україну та арештовує С. Палія. Фактично І. Мазепа стає гетьманом Правобережної та Лівобережної України.

1708–1709 рр. – повстання гетьмана І. Мазепи.

1709 р., 27 червня – Полтавська битва.

1710 р., 5 квітня – обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Ухвалення Конституції Пилипа Орлика.

1711 р., весна – похід козацьких загонів П. Орлика на Правобережну Україну.

1722–1727 рр. – діяльність Першої Малоросійської колегії.

1723 р. – подання Петрові I Коломацьких чолобитних.

1734 р. – заснування Нової (Підпільненської) Січі.

1750 р. – Обрання гетьманом Кирила Розумовського.

1674 р. – надруковано «Синопис»;

1687 р. – підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові;

1702 р. – в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Леонтія Тарасевича;

1705 р. – в Києві поставлено першу історичну драму – твір Феофана Прокоповича «Володимир».

## **ЛЕКЦІЯ 6**

### **Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст.**

6.1. Загальна характеристика становища українських земель в кінці XVIII початку XIX ст.

6.2. Економічний розвиток та суспільно політичний рух в Україні в першій половині XIX ст.

6.3. Україна в другій половині XIX ст.

6.4. Українське культурне відродження XIX ст.

#### **6.1. Загальна характеристика становища українських земель в кінці XVIII початку XIX ст.**

З кінця XVIII ст. до 1917 р. Україна залишалася під владою двох імперій – Російської та Австро-угорської. Більша її частина належала до складу Російської імперії. Але саме там назва «Україна» перестала вживатися. Лівобережну Україну називали «Малоросією», Правобережну – «Південно-західним краєм», а Південну – «Новоросією». До складу Австро-угорської імперії належали Галичина, Буковина, Закарпаття.

Після знищення автономії Гетьманщини наприкінці XVIII ст. в Україні було запроваджено російську адміністративну систему, на них було поширено загальноімперський адміністративний устрій. На середину XIX ст. три генерал-губернаторства були розташовані у Наддніпрянщині. До складу трьох генерал-губернаторств на українських землях належало 9 губерній, в яких адміністративно-виконавчу функцію здійснювали губернатори. Губернії поділялися на повіти, на чолі яких стояли справники. Росія поступово ліквідувала всі залишки окремих прав та привілеїв України, її традиційну законодавчу та юридичну систему, розповсюдила та юридично закріпила кріпосне право в Україні. Посилювалася політика русифікації України. Головні адміністративні посади займали російські чиновники. Панування російської мови в канцеляріях, судах та інших державних установах та навчальних закладах призводило до того, що значна частина української аристократії пристосувалася до таких умов, русифікувалася, відмежовуючись та зневажаючи рідну мову та національну культуру.

Все населення Наддніпрянської України поділялось за становою ознакою на дворянство, духовенство, міщан і селян. Переважну частину населення становили селяни. Становище селян було різним: 40–45 % селян були кріпаками. Існували також державні селяни, які не були особисто залежними, мали можливість вести власне господарство, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі.

В Австрійській імперії землі, заселені українцями, належали до різних адміністративних одиниць імперії. Власті Австрії так само не звертали уваги на етнічну складову населення, коли проводили адміністративно-територіальне розмежування. Так, східногалицькі землі (де більшістю були українці) і західногалицькі землі (де більшістю були поляки) потрапили в одну адміністративно-територіальну одиницю, названу «Королівством Галичини і Ладомерії» зі столицею у місті Львові. У представницькому органі краю надійно заправляла польська шляхта, хоча й вона не була вирішальною силою місцевого самоврядування. Повнота всієї адміністративної влади була зосереджена в руках губернатора, згодом намісника, якого призначав сам імператор. «Королівство» поділялося на 18 округів (дистриктів), з яких 12 складали українську частину краю. Окремим округом до 1861 р. входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча у Північній Буковині переважало українське населення, а Південній – румунське).

Закарпатська Україна була підпорядкована Пожонському намісницькому управлінню Угорського королівства і поділялася на чотири комітати. Вся влада у комітатах належала адміністраторам, яких призначали з числа великих землевласників. Переважна частина населення краю складали селяни-русини, закріпачені угорськими землевласниками.

На західноукраїнських землях селяни також мали переважну більшість населення. Власної національної еліти українці краю фактично не мали, вона була полонізована або румунізована. Єдиним представником освічених верств у Східній Галичині та на Закарпатті було греко-католицьке духовенство, яке і започаткувало на цих землях національне відродження. На Буковині опір румунізації чинила лише нечисельна верства православних священників.

Отже, на зламі XVIII–XIX ст. українські землі у складі Російської та Австрійської імперій опинилися в різних умовах, що зумовлювало і відмінності в їхнього розвитку. Провідною ідеєю, яка в XIX ст. надихала українських патріотів, стало усвідомлення належності до єдиного народу, хоч і розірваного навпіл і поневоленого двома імперіями.

Перша половина XIX ст. – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії, складовою якої були українські землі.

Посилення експлуатації селян в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи викликало протидію в прагненнях народних мас.

## **6.2. Економічний розвиток та суспільно політичний рух в Україні в першій половині XIX ст.**

Господарство України в досліджуваній період стало невід'ємною частиною економіки Російської імперії. Першій половині XIX ст. і для Росії імперії, і для України характерний розпад феодально-кріпосницького устрою і формуванням капіталістичних відносин. Ці процеси визначилися вже наприкінці XVIII ст. і у першій половині XIX ст. розвиваються більш інтенсивно. У середині XIX ст. феодальну систему Росії охопила глибока криза.

В першій половині XIX ст. сільське господарство залишалося головною галуззю економіки України. Розвиток сільськогосподарського виробництва відбувався в основному екстенсивним шляхом, за рахунок збільшення оброблюваних земель, перш за все південних (степових) районів. Проте і у феодальних володіннях, які продовжували існувати за рахунок жорстокої експлуатації селян, відбувалися певні зміни. Поміщики були змушені пристосовуватися до потреб ринку: спеціалізувати власне господарство, удосконалювати технічні засоби виробництва. Поміщицьке господарство все більше набувало товарного характеру.

На середину XIX ст. у поміщицьких володіннях виробляли 90 % товарного хліба. Поряд із виробництвом товарного хліба розширювались посівні площі під технічні культури, які мали попит з боку промисловості, яка інтенсивно розвивалася. Найбільш характерним було вирощування конопель і тютюну в Полтавській та Чернігівській губерніях, льону – в Катеринославській та Херсонській, цукрових буряків – на Правобережжі та Лівобережжі.

Свідченням нездатності кріпосного господарства до дальшого саморозвитку була низька продуктивність праці. Задавлений малоземеллям, злиденністю існування, селянин не мав стимулів для підвищення врожайності землі. Весь прибуток, який вдавалося отримати від господарства, переважна більшість селян віддавала у казну або ж поміщикам.

Лише певній частині поміщицьких і селянських господарств, які тісніше були пов'язані з ринком, вдавалося запроваджувати більш досконалі знаряддя праці, поширювати кращі сорти сільськогосподарських культур, передову технологію обробітку ґрунту. Капіталістична організація сільського господарства успішніше здійснювалась на Півдні України.

Наявність великих земельних площ, сприятливих умов для збуту сільськогосподарських продуктів, незначне поширення кріпосницьких відносин, використання вільнонайманої праці створювали умови для поступової заміни примітивної техніки машинною. Проте це були лише поодинокі зрушення, дальший

розвиток яких гальмувався феодальною системою господарювання. Недостатню продуктивність праці переважна більшість поміщиків надолжувала посиленням експлуатації селян, що вкрай підривало їх господарства, і з рештою, всю систему, засновану на примусовій праці.

Промисловість періоду розпаду феодально-кріпосницької системи була представлена розгалуженою мережею кустарних закладів (дрібні селянські промисли та ремесла в містах), вотчинними і капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами.

Протягом першої половини XIX ст. йшло кількісне зростання промислових підприємств. Значну перевагу мала обробна промисловість, що було зумовлене сільськогосподарською спеціалізацією України в загальноросійському масштабі, але розвивалися й галузі з видобутку корисних копалин, було засновано перші машинобудівні заводи, механічні та металообробні підприємства.

Провідного значення у промисловості України набули дві галузі: харчова і обробка тваринницької сировини. До їхнього розвитку залучалися різні соціальні стани: поміщики, купці, заможні селяни та міщани. Засновником промислових закладів виступала також і казна. Монополію у гуральництві та цукроварінні захопили поміщицькі капітали.

Починаючи з 30–40-их рр. XIX ст. у промисловому розвитку відбуваються якісні зміни. Вони насамперед були пов'язані з початком технічного перевороту у промисловості, переростанням мануфактури в фабрично-заводське виробництво. Капіталістичні мануфактури і перші фабрики, що ґрунтувалися на вільнонайманій праці, починають витісняти посесійні, казенні та вотчинні. Переважно це були підприємства, засновані на купецькі капітали. Купці-підприємці виборюють позиції в обробній галузі, поступово проникають в скляну, паперову, металообробну, полотняну. В їхніх руках зосередилися підприємства з обробки тютюну і виготовлення канатів, значна частина вовномиєнь, олійниць, здійснюються перші спроби щодо оволодіння цукровим виробництвом.

Занепад кріпосної мануфактури був значною мірою спричинений непродуктивністю праці підневільних селян. Переваги по використанню вільнонайманої робочої сили на купецьких, селянських та міщанських підприємствах були незаперечними. В деяких галузях промисловості продуктивність вільнонайманої праці була майже в чотири рази вищою за кріпосну. Це починали розуміти навіть поміщики.

На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства одержали повну перемогу над поміщицькими. Якщо у 1828 р. на Україні було

53,8 % поміщицьких і 46,2 % купецьких підприємств, то на початку 1861 р. поміщицькі становили 5,8%, а купецькі – 94,2 %. Отже, на кінець дореформеної доби поміщицьке підприємство занепадає, і це з усією ясністю відображає кризу феодальної системи.

Протягом останніх передреформних десятиліть виросла питома вага вільнонайманої праці у промисловості: якщо у 1825 р. вона становила 25 %, то на 1861 р. – вже майже 74 %.

Вже у 30–50-их роках у низці галузей промисловості спостерігається використання удосконаленої техніки і технології виробництва. У текстильній промисловості, яка була дуже розвиненою у Російській імперії, впроваджувалися нові моделі прядильних, ткацьких, шовкомотальних машин, у паперовій – машинне устаткування, в гірничозаводській – гаряче дуття. Відчутні зрушення відбулися в суконній та цукровій промисловості, зокрема в останній утверджується паровий спосіб виробництва замість менш продуктивного вогневого.

Отже, спостерігаємо певну спеціалізацію районів на виробництві тих чи інших культур. Вирощуванням їх займалися у різному обсязі як поміщицькі маєтки, так і селянські господарства. Зрозуміло, що ступінь товаризації поміщицьких і селянських господарств був різним. Найуспішніше перехід до товарного виробництва здійснювався у господарствах Південної та Правобережної України. В товарне виробництво втягувалися й державні селяни. Внаслідок особистої свободи, сплати грошового оброку вони мали більше можливостей для підприємницької діяльності.

Водночас невелика частина української аристократії не втратила надію на відновлення автономії України і пропагувала ідею національного відродження. Патріотично орієнтована українська інтелігенція вивчала фольклор, традиції та обряди України, збирала та зберігала історичні документи, інші джерела з історії України, вивчала її історію, культуру та мову.

В епоху романтизму – нового напрямку в філософії та культурі Західної Європи значно зріс інтерес інтелігенції до історичної долі свого народу. Все це сприяло формуванню національної самосвідомості українців, що було пов'язано з процесом становлення та консолідації української нації. Цей процес серед істориків отримав назву «національне відродження України». Він почався наприкінці XVIII ст. і тривав більше 130 років до початку XX століття, коли найвищою стадією його розвитку стала національна революція в Україні та формування української незалежної держави.

Розвитку національного руху в Україні сприяли революційно-демократичні процеси, які відбувалися в Західній Європі і французька революція, активізація визвольного руху слов'янських народів, які

були під владою інших держав, революційні процеси в Європі в 1848–49 рр.

Активну діяльність в Правобережній Україні провадили польські патріоти, які прагнули здобути незалежність Польщі від Російської імперії та відродження її державності. В 1830 р. вони підняли повстання на Правобережній Україні, розраховуючи на підтримку українського народу. Їхнє гасло: «За нашу і вашу свободу». Після придушення повстання політика російського царату стала більш жорстокою, але вона була не здатна зупинити визвольного руху в Україні.

Кирило-Мефодіївське братство. У грудні 1845 р. в Києві патріотично налаштована українська інтелігенція утворила таємну політичну національно-патріотичну організацію, яка отримала назву Кирило-Мефодіївського братства. Ця організація молодих українських патріотів була названа на честь двох перших слов'янських просвітителів – Кирила та Мефодія, які були зараховані до лику українських святих. Братство нараховувало біля 100 чоловік. Його засновниками були відомий український історик Микола Костомаров, громадські діячі В. Білозерський та М. Гулак. Згодом до них приєдналися письменник, етнограф, історик та громадський діяч Пантелеймон Куліш та видатний український поет Тарас Шевченко.

Головним програмним документом братства була книжка «Закон Божий або Книга буття українського народу», написана М. Костомаровим. Кирило-мефодіївці виступали за

- 1) національне звільнення України з-під гніту Російської імперії;
- 2) державну незалежність України;
- 3) ліквідацію кріпацтва та реформування суспільства на основі християнських принципів соціальної справедливості і любові до ближнього;
- 4) тісний союз з іншими слов'янськими народами;
- 5) створення рівноправної, вільної федерації слов'янських республік.

Вирішальну, месіанську роль в утворенні слов'янської федерації кирило-мефодіївці відводили Україні. Принциповим питанням, яке відрізняло їх від з'єднаних слов'ян, було визнання української національно-визвольної ідеї.

Нажаль братстві не було єдності щодо шляхів реалізації своєї політичної програми. У відомому вірші «Заповіт» Шевченко закликав український народ піднятися на боротьбу з російським царизмом, розірвати кайдани рабства та здобути волю для українського народу.

Кирило-Мефодіївське братство існувало трохи більше року. Вже у березні 1847 р. його члени були заарештовані царською владою, яка вбачала у цьому товаристві небезпечну антиурядову організацію. За

вищоком, затвердженим Миколою І, всі 12 «братчиків» були покарані засланням у різні місця імперії. Найбільш жорстоко був покараний Т. Шевченко, якого віддали в солдати на 10 років без права писати та малювати. Тільки в 1857 р. він повернувся із заслання до Петербургу, де через декілька років і помер (1861 р.). Діяльність Кирило-Мефодіївського братства стала важливим щаблем в формуванні українського національного руху.

У Західній Україні, яка була під гнітом Австро-угорської Габсбурзької монархії, національний рух очолило греко-католицьке духовництво, яке було єдиною соціальною верствою населення, яке мало право на вищу освіту. Українські священики видавали українською мовою релігійну літературу, займалися освітянською діяльністю. Центром національного життя в Західній Україні стало місто Львів, де було створено з числа студентів духовної семінарії та університету напівлегальне демократично-просвітницьке і літературне угруповання «Руська трійця», яке діяло у 1833–1834 рр. Його засновниками були Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. В 1836 р. тисячним тиражем у Пешті (Угорщина) вони надрукували альманах фольклорних та власних творів «Русалка Дністрова». Це був перший в Галичині літературний збірник українською мовою. Центральною у ньому була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною.

### **6.3. Україна в другій половині XIX ст.**

Нові капіталістичні відносини, що зародились в кінці XVIII – першій половині XIX ст. наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом дальшого економічного розвитку. Ще більш поглибила ці протиріччя Кримська війна (1853–1856 рр.), яку Росія програла, незважаючи на гігантські людські і матеріальні ресурси імперії, не змогла подолати новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських керівних кіл замислитись над розробленням та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави. 3 січня 1861 р. цар Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права та «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами селяни ставали особисто вільними, але за поміщиками залишалося право власності на землю. В процесі аграрної реформи територія України ділилася на регіони за специфікою проведення:

1. Общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю);
2. Подвірне землекористування (Лівобережна Україна);

Велике поміщицьке землеволодіння зберігалося. Селяни отримали економічні права: купувати нерухомість, займатися

торгівлею і промислами, відкривати фабрики. Однак селянство залишалось нижчим станом у державі з обмеженим правом пересування. Внаслідок реформи селяни на півдні і сході втратили до 30 % своїх наділів. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20 % з метою переманити селян на свою сторону.

220 тис. українських селян взагалі залишились без землі, а близько 100 тис. мали наділ до 1 десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. В цілому ж 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, що було нижче норми середнього прожиткового мінімуму. Протягом 49 років селяни повинні були виплатити викупні платежі. На Правобережжі викупну плату зменшили до 20 %. Селяни України мали сплатити 382 млн карбованців викупних платежів, тоді як ринкова вартість цієї землі становила 128 млн карбованців. Впроваджувалась система селянського управління: сільські громади об'єднувались у волості, була встановлена кругова порука за сплату податків.

Наслідки реформ:

1. Відбулись корінні зміни у розподілі земельної власності.
2. Товарно-грошові відносини ставали домінантними у господарствах поміщиків та заможних селян.
3. Чіткішою стає спеціалізація окремих районів України.
4. Застосовуються різні методи використання землі: оренда, ведення власного господарства.
5. Стає вищою врожайність сільськогосподарських культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів.

Ґрунтовні зміни в економічному житті поставили на порядок денний проблему реформування адміністративного управління. У 1864 р. було створено виборні органи влади у масштабах губерній та повітів – земські установи. На Лівобережній Україні створено 6 губернських і 60 повітових земських управ. На Правобережжі земське самоврядування було запроваджено у 1911 р. Органи самоврядування у земських управах: губернські земські збори. Виконавчі органи – губернські та повітові земські управи. Вибори відбувались за майновим цензом по трьох куріях на три роки.

Земства займалися питаннями господарського та культурного характеру, зокрема будівництвом шляхів місцевого значення, охорони здоров'я, освіти, збирали статистичні дані тощо. Контроль за діяльністю земств здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які мали право вето на будь-яке рішення земств.

За судовою реформою 1864 р. проголошено незалежність суду від адміністрації: суддів призначав уряд, і зняти їх з посади міг тільки суд. Був запроваджений загальностановий суд, тобто єдиний для

всього населення. На судові засідання допускались представники преси і публіки. Утверджувалась змагальна система: обвинувачення підтримував прокурор, захист – адвокат (присяжний повірений). Встановлено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата (Київська, Одеська, Харківська). Касаційні функції виконував сенат. Військова реформа (1864–1883 рр.), яка здійснювалась 19 років, мала на меті створити сучасне боєздатне військо. Рекрутчина замінювалася загальною військовою повинністю з 21 року, термін військової служби скорочувався до 6–7 років. Заборонені тілесні покарання тощо. Дворянство, духовенство було звільнено від служби.

У 1864 році почали реформу освіти. За «Положенням про початкові народні училища» запроваджено єдину систему початкової освіти. Створювались класичні чоловічі і жіночі гімназії. Право вступати до університету мали лише випускники класичних гімназій. Випускники реальних училищ мали право вступу до вищої технічної школи. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали. Та все ж освіта, зокрема університетська, стала більш достопною. Для дорослих відкривалися курси по неділях (недільні школи). 1860–1864 рр. було реформовано фінансову систему. Управління грошовим господарством стало централізованим. 1865 р. здійснено реформу цензури. Створено спеціальні органи цензури. У 1870 р. проведена міська реформа. У всіх містах України створювались було створено думи. Вибори проводились по майновому цензу. Виконавчий орган думи – міська управа, на чолі з головою. Міські управи відали господарством міста.

Реформи 60–70 рр. були обмеженими, непослідовними і частковими. Процесом реформ російський царизм заклав основи громадянського суспільства, але все ж не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламенту.

Та все ж реформи прискорили перебудову життя Російської імперії на нових капіталістичних засадах, внаслідок чого відбулися суттєві зміни і в економічному, і в політичному та культурному розвитку України. Розвивалася промисловість, торгівля, зростали міста і міське населення, сільське населення залучалось до промислового виробництва.

Темпи розвитку капіталізму на Україні у пореформений період були надзвичайно високими. Держава відігравала надзвичайно важливу роль у проведенні індустріалізації, оскільки внутрішній ринок імперії був надто вузьким, буржуазія слабкою і не вистачало приватного капіталу для її здійснення. Швидкими темпами будували залізницю.

Реформа 1861 р. дала сильний поштовх розвитку капіталізму в сільському господарстві, який руйнував становий характер землеволодіння й перетворював землю на товар. З 1863 до 1902 рр. у ринковий обіг увійшло понад 25 млн десятин приватновласницької землі, насамперед дворянської. І все ж поміщицьке землеволодіння залишалося суттєвим фактором в аграрних відносинах. Відбулись суттєві соціальні зрушення в українському селі, поглиблення соціальної деформації в середовищі селянства зростання сільської буржуазії з одного боку, і з другого – сільськогосподарського пролетаріату (на 1900 р. – близько 1 млн чол.).

Для України були характерними два типи капіталістичного розвитку сільського господарства – прусський і американський (південь).

З розвитком капіталізму пов'язане утворення важливих промислових районів України загальноімперського значення – Донецького вугільнорудного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого, загальноімперське значення мало виробництво цукру (Правобережжя). З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більше ніж у 115 разів і становив 1900 р. 691, 5 млн пудів (майже 70 % усього видобутку Російської імперії), залізної руди відповідно – в 158 разів і 210 млн пудів (більша половина загальноімперського видобутку). Наприкінці 90-их років Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн пудів), цукру – 23 млн пудів (84 % загальноімперського). У Херсонській та Катеринославських губерніях за останні два десятиріччя XIX століття виникли 17 великих металургійних заводів. Капіталістам-іноземцям на початку XX ст. в Україні належало близько 90 % акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких перетікала за кордон.

Зросла роль України в експорті сільськогосподарської продукції за кордон. Її частина в експорті пшениці Російської імперії становила 90 %. В Україні збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % – пшениці, 10 % – кукурудзи. Частка України в експорті Російської імперії становила понад 25 %, а щодо вивозу зернових – і того більше: понад 40 %, 250–300 млн. пудів щорічно. Розвиток промисловості, проникнення капіталізму на село зумовили зростання міського населення на Україні, яке у 1897 р. досягло 3400 тис чол., або 13,6 % загальної кількості, яке проживало у 113 центрах, що мали статус міста. Однак Україна залишалася імперським сировинним придатком, ринком збуту виробів російської промисловості.

Отже, у II-й половині XIX століття під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни у соціально-економічній

сфері. Україна перетворилась на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не тільки імперський, а й світового значення.

У 60–80 роки завершився промисловий переворот. Розвиваючись у руслі загальноімперських тенденцій, українська промисловість водночас через низку обставин (вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила та ін.) мала і свої особливості: у пореформений час індустріалізований Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу імперії; українська промисловість розвивалася більш швидкими темпами порівняно із загальноімперським темпами розвитку; високий рівень концентрації виробництва; значний вплив іноземного капіталу; структурна та територіальна диспропорційність, побудова промислових об'єктів на принципах незавершеності тощо. Наслідком буржуазних реформ і завершеного промислового перевороту було ускладнення соціальної структури суспільства: активно тривав процес диференціації серед дворянства і селян, крім того, виникли нові класи – буржуазія та пролетаріат, і дедалі помітнішу роль почала відігравати інтелігенція.

Буржуазні реформи в Російській імперії стали стимулом піднесення суспільного руху. У XIX ст. невирішеною залишалась проблема національного возз'єднання українського народу; правлячими колами Росії і Австро-Угорщини провадили політику денаціоналізації. Національне гноблення поєднувалося з політичним і соціально-економічним.

У 1863 р. царський міністр Валуєв публічно проголосив, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», і видав циркуляр, згідно з яким суворо заборонялося друкування українською мовою як книг «духовного змісту, так і навчальних посібників». Більш реакційнішим був Ємський акт Олександра II, за яким заборонялося ввозити з-за кордону книги українською мовою, друкувати оригінальні твори, наприклад, тексти до музики, влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою.

Усі вищевказані чинники зумовили виникнення і розвиток національного руху в Україні. Осередками якого у 60-ті рр. стають громади – самодіяльні, напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції. Перша – виникла у Києві 1859 р. До неї належали переважно студенти Київського університету, які стали потім відомими громадськими діячами і науковцями: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. П. Чубинський, Т. Р. Рильський та ін. Пізніше громади виникли у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Громади не були достатньо організаційно оформленими, не мали програм чи

статутів. До них належали представники різних течій: консервативної, ліберальної, демократичної. Вони були також багатонаціональними за складом (хоча переважали українці) і різноманітними за соціальним станом. Головним своїм завданням вони вважали просвітництво і впровадження культури. За те, що члени громад виступали на захист селян і розвиток освіти на селі, шляхтичі прозвали їх «хлопоманами», а самі вони називали себе українофілами. Їхнім ідеологом був В. Антонович, який виступав за ліквідацію царизму, кріпацтва, встановлення демократичної республіки.

Найвпливовішою течією у суспільно-політичному русі 70-их рр. були народники – рух різночинної інтелігенції, ідеологія селянської демократії. У народництві визначилися дві течії – революційна і ліберальна. Народники вважали головною революційною силою селянство; капіталізм оцінювали лише негативно.

Перші народницькі гуртки виникли в Україні 1873 р. в Одесі і Києві. 1874 р. народники застосували тактику «ходіння в народ». Переодягнувшись у простий одяг під виглядом учителів, фельдшерів, шевців тощо, вони йшли в села, вели пропаганду і агітували за революцію. Але цей похід демократичної молоді зазнав поразки. Селяни не підтримали їх, самі пропагандисти були не досить організованими, їх переслідували царські урядовці. Близько 1000 людей було заарештовано. Проте народники змогли глибше пізнати життя селян. 1 березня 1881 р. народникам вдалося вбити царя. Але на місце Олександра II прийшов більш реакційний Олександр III. Ситуація у країні не змінилася на краще. Народники першими перейшли до політичної боротьби з самодержавством, зуміли створити нелегальну політичну партію, але їхня діяльність показала безперспективність політичного терору. Керівники народників були страчені. Остаточно організація революційних народників була розгромлена 1883 р.

У 80–90-ті рр. продовжувало існувати ліберальне народництво, яке відмовилося від революційної боротьби з царизмом і виступало за поліпшення становища селянства шляхом реформ: збільшення земельних наділів, надання дешевих кредитів тощо.

Розвиток промисловості, зростання кількості робітників, тяжкі умови праці і життя зумовили активізацію робітничого руху. 1875 р. в Одесі на базі декількох гуртків виникає «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Заславським. Цей союз мав близько 60 членів і 200 прихильників. Це була перша пролетарська організація в Україні. У програмному документі союзу – Статуті – вказувалося на несправедливість тогочасного ладу, необхідність боротьби проти нього, об'єднання робітників краю, завоювання політичних свобод. Члени союзу випускали і розповсюджували прокламації, керували

страйками. Через пів року жандарми розгромили союз, його активістів засудили на каторжні роботи.

Розгортання робітничого руху, криза народництва створили передумови для поширення марксизму – течії, яка вже до цього стала впливовою у Західній Європі.

#### **6.4. Українське культурне відродження XIX ст.**

На тлі складних історичних, суспільно-політичних та національних відносин в Україні XIX ст. стала формуватися нова хвиля національно-культурного відродження. Її початок пов'язують з виходом у світ «Енеїди» І. Котляревського, який першим увів українську народну мову до літератури і зробив найвагоміший вклад у становлення сучасної української літературної мови. Поруч з І. Котляревським, майстром травестованої поеми, стоїть в українській літературі також майстер травестованої оди Петро Гулак-Артемовський, автор дуже вдалих переспівів од римського поета Горація. Сильні нотки громадянської сатири з виразним національним колоритом увиразнюються у Євгена Гребінки. Батьком української новітньої прози літературознавці називають Григорія Квітку-Основ'яненка. Усі твори Квітки мають нескладний сюжет; форма їх – це розповідь, де герої здебільш позитивні, якщо не ідеальні.

Українська література другої половини XIX ст. представлена іменами П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка. Вплив письменників на національний рух у Наддніпрянщині було послаблено внаслідок цензурних заборон, тиражних обмежень. Багато україномовних авторів Російської імперії змушені були друкуватися в Австрійській Галичині. До когорти яскравих особистостей в історії світової культури належить постать І. Франка. Поет був висунутий на Нобелівську премію у галузі літератури в 1916 р. Він поєднував енциклопедичні знання, багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів, синтезував досягнення духовного розвитку людства відповідно до вимог часу і потреб української культури.

Створення стаціонарних українських театрів було заборонено. Українські вистави, відповідно зі змінами, внесеними до Ємського указу у 1881 р., дозволялися за умови, якщо їх схвалила місцева влада і паралельно було поставлено п'єсу російською мовою. Тематика українських п'єс обмежувалася фольклором і комедіями. Серйозну драматургію, зокрема переклади класичних творів з інших мов, можна було робити лише російською. У 1880-их рр. було створено кілька українських театральних труп. Під керівництвом талановитих драматургів Марка Кропивницького, Михайла Старицького та Івана Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий), акторів Миколи Тобілевича

(псевдонім Микола Садовський), Панаса Тобілевича (Панас Саксаганський) і Марії Садовської-Барилотті українські п'єси мали великий успіх у Наддніпрянщині і навіть у Санкт-Петербурзі. Чимало з цих постатей зробили свій внесок у розвиток музичної культури, беручи участь у постановках перших українських опер й оперет. Серед творів на українські теми, які виконували у ті часи, була надзвичайно популярна опера Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.), а також пісні і хорові твори Миколи Лисенка на слова Тараса Шевченка. Лисенко також написав кілька опер на теми з української історії, хоча найвидатніша з них, просякнута патріотизмом опера «Тарас Бульба» (1891 р.), не ставилася на сцені аж до Першої світової війни.

У другій половині XIX ст. активізується мистецьке життя в Україні, виникають художні музеї, діють середні заклади мистецької освіти, на громадських засадах створюються товариства художників, влаштовуються різноманітні виставки, посилюються пошуки нових напрямів, засобів та форм творчого самовияву національного світогляду.

На українських етнічних землях у XIX ст. не було жодного вищого навчального закладу мистецького профілю, тому ґрунтовну освіту молодь здобувала у Петербурзі, Москві або Парижі, Відні, Мюнхені, Кракові. В останнє десятиліття XIX ст. у Франції свою майстерність вдосконалювали видатні українські митці В. Орловський, С. Васильківський, І. Похітонов, М. Самокиш, М. Ткаченко та ін. Більше двадцяти українських художників на рубежі XIX–XX ст. навчалися у Краківській Академії мистецтв. У Мюнхені навчалися О. Мурашко, Г. Нарбут, М. Івасюк. Останній навчався також у Віденській Академії мистецтв. Зв'язки з видатними центрами культури сприяли тому, що в українському станковому живописі на рубежі XIX–XX ст. були представлені найрізноманітніші течії. Народницький реалізм був властивий С. Васильківському, М. Пимоненкові, І. Їжакевичу. На новітні європейські мистецькі напрями орієнтувалися О. Мурашко, М. Бурачек, Ф. Кричевський, Г. Нарбут, М. Жук.

Основоположником українського класичного пейзажу вважають В. Орловського (1842–1914 рр.). Монументальні композиції, створені В. Орловським на основі етюдів, написаних під Києвом та на півдні України, стали основою для узагальненого образу національної природи. Класичним зразком українського пейзажу є картина В. Орловського «Жнива», її вирізняє виважена лінія горизонту, що пропорційно ділить полотно на дві смуги – блакитне небо й золотисто-жовте поле зрілої пшениці з фігурками жінок. Український пейзаж, як правило олюднений. Полотна В. Орловського втілили канонічні риси українського реалістичного пейзажного живопису.

Розвиток українського пейзажу пов'язаний з іменем С. І. Васильківського (1854–1917 рр.), який народився на Харківщині. Випускник пейзажного класу Петербурзької Академії мистецтв він стажувався у Франції. Був також у Великій Британії, Іспанії, Італії, Північній Африці. Безпосередні враження та набутий досвід ще більше викристалізовували у молодого художника потяг до опрацювання образу рідної природи. Козацька тематика займає значне місце у творчій спадщині митця. Для інтер'єрів приміщення Полтавського губернського земства, зведеного за проектом архітектора і художника В. Кричевського (тепер – Полтавський краєзнавчий музей), С. Васильківський створив монументальні панно – «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях».

Із пам'яток міської скульптури другої половини ХІХ ст. варто назвати пам'ятник князю Володимиру (1853 р.), автором якого був П. Клодт та пам'ятник Б. Хмельницькому. Бажання тримати місцеві інтереси в орбіті антипольського протистояння зумовило підтримку владою ідеї М. В. Юзефовича про спорудження у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому. За спорудженням пам'ятника стежив Олександр II та комітет у складі В. Антоновича, Ф. Лебединцева, О. Вороніна, М. Рігельмана, О. Левицького. Пам'ятник виконаний за проектом скульптора М. Микешина. Він вдало вписаний у архітектурний ансамбль Софійської площі і динамічно сприймається з усіх ракурсів кругового огляду.

Отже, для української літератури другої половини ХІХ ст. притаманні: реалізм і романтизм. Творчість Марко вовчок, Івана Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка була знаковою для цього періоду.

Центром уваги художників була реальна соціальна дійсність. Провідного значення набув побутовий жанр, пейзаж та історична тематика.

В архітектурі поширюється еkleктизм – змішання в одній споруді різних стилів і художніх епох. Основними носіями краси стали декоративні деталі. Набуло розвитку храмове будівництво (Володимирський собор у Києві)

В Україні в другій половині ХІХ ст. діяли початкові школи: однокласні з трирічним терміном навчання та двокласні – навчалися учні п'ять років. Інтелігенція організовувала недільні школи для дорослих. Середніми навчальними закладами були восьмирічні гімназії (класичні і технічні) – в них навчання було платним. У 1850 р. у Києві було організовано першу жіночу гімназію. У 1865 р. М. Пироговим в Одесі було засновано Новоросійський університет. Відкрито Ніжинський істотко-філологічний інститут, Харківський

технологічний, Київський політехнічний, Катеринославський гірничий інститути. Всього в Україні діяло п'ять університетів.

Наукові дослідження проводять при університетах – М. Бекетов (фізична хімія), І. Мечников та М. Гамалія (біологія, патологія); історики: О. Я. Єфременко, Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський.

### ***Основні терміни, поняття, імена***

**Антонович Володимир** – історик, археолог, етнограф; з 1881 р. голова історичного товариства Нестора-літописця; представник холопоманського руху; організатор «Української громади»; автор праці «Про походження козацтва».

**Космополітизм** – ідеологія світового громадянства, яка заперечує право нації на самовизначення, сповідує байдуже ставлення до свого народу, вимагає встановлення «світового громадянства».

**Квітка-Основ'яненко Григорій** – український прозаїк, драматург, літературний критик і культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози та жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі.

**Котляревський Іван** – український письменник, військовий, класик нової української літератури, громадський діяч. Засновник сучасної української літературної мови, автор поеми «Енеїда», п'єси «Москаль-чарівник».

**Костомаров Микола** – один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, автор його програмних документів.

**Маркевич Микола** – історик, етнограф, фольклорист, автор п'ятитомної «Истории Малороссии», а також низки етнографічних праць.

**Національна ідея** – філософські, політичні, економічні та інші погляди, що об'єднують представників усіх соціальних верств населення заради досягнення мети, життєво важливої для всієї нації.

**Національна еліта** – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює мету, що стоїть перед нацією, і свої зусилля спрямовує на її досягнення.

**Національна меншина** – частина соціально-етнічної спільноти, яка становить меншість відносно головної (панівної) нації (народності).

**Національне відродження** – процес пробудження і формування самосвідомості народу, що має прояв у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне минуле, захисті своєї окремішності.

**Нація** – історична спільнота людей, сформована на основі спільності території, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

**Нігілізм** – світогляд, заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, історичних та культурних традицій.

**Протекціонізм** – економічна політика держави, спрямована на захист національного товаровиробника від іноземної конкуренції, розширення зовнішніх ринків.

**Радикалізм** – політична, ідеологічна течія, що обстоює необхідність рішучих дій, глибоких змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті.

**Реформа земська** – створення виборних земських установ у Російській імперії; повітових чи губернських земських зборів та їхніх виконавчих органів – управ.

**Реформа освітня** – запровадження єдиної системи початкової освіти у Російській імперії; формування наглядових повітових та губернських шкільних рад; відновлення автономії університетів у навчальній діяльності.

**Реформа селянська** – скасування кріпацтва у Російській імперії; наділення селян землею; регламентація поміщицького землеволодіння.

**Реформа судова** – впровадження відкритості суду в Російській імперії, прийняття рішень присяжними засідателями; започаткування процедури захисту; введення посади адвоката.

**Рильський Тадей** – український громадський діяч; хлопоман, член «Української громади» Південно-Західного відділення Російського географічного товариства; дописувач часописів «Основа», «Київська старовина».

**Селяни-державні** – особи, працю яких використовували здебільшого на мануфактурах.

**Селяни-кріпаки** – особи, особисто, соціально й економічно залежні від своїх поміщиків.

**Селяни-місячники** – особи, які не мали наділів і перебували на утриманні поміщиків.

**Селяни-монастирські** – особи, які обробляли угіддя релігійних інституцій, задля чого були прикріплені до монастирів чи церков.

**Селяни-оброчні** – селяни, які регулярно сплачували поміщикам грошовий податок і мали право на поселення в обраному місці.

### ***Основні дати***

1772 р. – Перший поділ Речі Посполитої.

1793 р. – Другий поділ Речі Посполитої, приєднання до Російської імперії Правобережної України.

1795 р. – Третій поділ Речі Посполитої, приєднання до Російської імперії Західної Волині.

1798 р. – вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.

1805 р. – створено Харківський університет.  
1806–1812 рр. – російсько-турецька війна.  
1812 р. – французько-російська війна.  
1817 р. – ліквідовано Києво-Могилянську академію.  
1818 р. – створення О. Павловським «Граматики малоросійського наріччя...», в якій було вперше розроблено граматичну побудову української мови.  
1819 р. – видання в Петербурзі грузинським князем М. Цертелєвим першої збірки українських історичних дум.  
грудень 1825 р. – січень 1826 р. – повстання Чернігівського полку.  
1827, 1834, 1849 рр. – видання трьох збірок українських народних пісень М. Максимовичем.  
1828–1829 рр. – російсько-турецька війна.  
1830–1831 рр. – Польське повстання.  
1834 р. – створено Київський університет.  
1848 р. – селянська інвентарна реформа на Правобережній Україні.  
1846–1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.  
19 лютого 1861 р. – маніфест Олександра II про скасування кріпосного права.  
1863–1864 рр. – Польське («Січневе») повстання.  
20 червня 1863 р. – «Валуєвський циркуляр».  
1864 р. – шкільна, судова та земська реформи.  
1865 р. – проведена реформа цензури.  
1870 р. – міська реформа.  
1876 р. – Емський указ.  
1891–1893 рр. – «Братство тарасівців».  
1897 р. – утворено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО).

## ЛЕКЦІЯ 7

### Українські землі у першій світовій війні.

#### Українська революція

1. Україна в роки Першої світової війни.
2. Початок української революції. Діяльність Центральної Ради.
3. Діяльність урядів П. Скоропадського та Директорії.
4. Національно-культурна політика Центральної Ради та П. Скоропадського.

#### 7.1. Україна в роки Першої світової війни

Перша світова війна (1914–1918 рр.) розпочалася і велася з метою перерозподілу світу з боку провідних імперіалістичних блоків – Антанти та Троїстого союзу. Війна стала трагедією для українського народу. Його етнічні землі стали об'єктом агресії, що перетворило їх на один з головних фронтів війни. Розірвані між ворогуючими державами, різні частини українців у лавах російської (3,5 млн чол.) та австрійської (250 тис. чол.) армій мусили воювали один проти одного за чужі інтереси.

Однак, якщо Німеччина та Австро-Угорщина загарбання Наддніпрянської України прикривали гаслами «звільнення українців», приєднання їх до цивілізованої «Серединної Європи», надання автономії чи, навіть, створення малоїмовірного «Київського королівства»; то Росія діяла набагато відвертіше. Свою експансіоністську політику вона маскувала під личиною панславізму, тобто об'єднання слов'янських народів навколо скіпетра Романових. Наслідки війни для українців, змушених битися з обох сторін, що воювали, були негайними, безпосередніми й тяжкими. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших побоїщ на Східному фронті, її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, причинених воєнними діями, а також брутальністю як російського, так і австрійського командування. Але поряд із фізичними втратами війна ще більше погіршила долю українців, котрі не мали власної держави, що захищала б їхні інтереси. Безпосередньо на території України воєнні дії вів Південно-Західний фронт, що простягався на 450 км.

Одночасно з операцією військ Північно-Західного фронту проти Німеччини розгорнулася грандіозна битва, яка отримала назву Галицької. Вона тривала 33 дні – від 10 серпня до 13 вересня 1914 р. З обох боків Австро-Угорщини і Росії в ній брало участь 1,5 млн солдатів і офіцерів. 21 серпня російські війська зайняли Львів. У подальших боях, 24–30 серпня, біля містечка Городок (40 км на захід від Львова) австрійські війська були розгромлені й відступили спочатку на р. Сян, а потім, на початку вересня, до р. Дунаєць. Російські війська оточили і

блокували добре укріплену фортецю Перемишль. На 13 вересня російська кіннота вийшла на рубіж р. Віслока у 80 км від Кракова. Внаслідок Галицької битви російські війська зайняли Східну частину Західної Галичини, а також майже всю Буковину з м. Чернівці. Австрійська армія втратила 400 тис. чоловік, зокрема 100 тис. по-лоненими, російська армія — близько 230 тис. чоловік. Плани німецького командування утримати Східний фронт силами однієї Австро-Угорщини зазнали краху.

Наприкінці 1914 р. як на Західному, так і на Східному фронтах тривала позиційна війна. Головною метою політики російської адміністрації на українських землях було знищення основного центру зосередженого тут українського національного руху, створення передумов для органічного включення цих земель до складу Російської імперії. На виконання цього завдання були спрямовані такі «заходи» новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа О. Бобринського: закриття «просвіт», українських установ, шкіл; насильницька русифікація; репресії проти місцевої інтелігенції; переслідування греко-католиків (200 уніатських громад були перетворені на православні парафії). 19 вересня 1914 р. арештовано митрополита Андрея Шептицького і вивезено до монастирської тюрми у Суздалі, де він пробув до революції 1917 р. Становище Росії в Галичині здавалося таким міцним, що на початку квітня 1915 р. до Львова приїхав Микола II, якого урочисто зустрічали, потім він відвідав Перемишль.

18 квітня 1915 р. почався наступ німецько-австрійських військ на Галицькому фронті. 9 червня 1915 р. німці зайняли Львів, а в липні вся Галичина і значна частина Волині були вже в німецьких руках. Ця поразка мала величезне значення для дальшого перебігу війни і для України. Вона викликала деморалізацію в російській армії – перший сигнал майбутньої революції. Люди гинули тисячами, безборонні перед могутньою навалою ворога. Відхід російської армії від Карпат ніс нову катастрофу для населення Галичини: почалося масове виселення українців та євреїв, яких російський уряд вважав за шпигунів та взагалі неблагонадійних осіб. Галичани, які прийняли православ'я, виїздили добровільно, побоюючись австро-угорської помсти. Усіх галичан спрямовували до Сибіру. У зв'язку з відступом російського війська на схід, виселяли людей з Холмщини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустелю. Люди йшли з малими дітьми, із злиденим майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона загинула в дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи. З осені 1915 р. почалася евакуація міст

Правобережної України. Трагічні події 1914 та 1915 рр. викликали перелам у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Зник той патріотичний запал, який переживало багато з них на початку війни, і зростала свідомість, що перемога Росії принесе Україні нові кайдани. Рада ТУП, яка стала єдиним об'єднуючим політичним осередком партій, ухвалила у вересні 1914 р. постанову про те, що українці мусять зайняти нейтральне становище у війні.

Галичина зазнала інших труднощів. Організацію Українських Січових Стрільців було розпочато з великим успіхом. Головна Українська Рада звернулася до населення з відозвою, в якій пояснювала мету організації цього легіону: всі українці повинні взяти до рук зброю, щоб розгромити Росію, визволити Україну і створити з усіх українських земель єдину Самостійну Державу із столицею в Києві. За два тижні записалося 30.000 осіб, але австрійці обмежили число добровольців до 2.000. Успіхи Австрії у війні з Росією в 1915 році відкрили для Галичини широкі перспективи. Загальна Українська Рада звернулася до всіх народів цивілізованого світу з декларацією, в якій заявляла про свою мету створити Вільну Самостійну Українську Державу з усіх земель українських, які залишилися під Росією; з земель українських у межах Австро-Угорщини – створити територіально-національну автономну область. Представники Загальної Української Ради вели переговори з урядом Австро-Угорщини, домагалися поширення українських прав на Холмщину та Волинь. Але досягли не багато: замість намісника-поляка призначено німця, Колярда; легіон Українських Січових Стрільців перетворено на полк Українських Січових Стрільців. Страшним ударом для українців було утворення Польської Держави та надання Галичині широкої автономії без поділу на землі польські та українські. Фактично це було переведення українців під повну владу поляків.

Енергійно працював Союз Визволення України. У Віснику СВУ з 1 вересня 1914 р. надруковано платформу Союзу: створення Самостійної Української Держави з конституційним монархом, з демократичним ладом, повною свободою для всіх національностей, з самостійною Українською Церквою. Союз узяв на себе репрезентацію інтересів Великої України і вів переговори з Центральними Державами.

Війна затягувалася. Фронти стояли майже без змін. У травні 1916 р., знову на вимогу союзників, російські війська південно-західного фронту, під проводом генерала А. Брусилова, завдали австрійцям тяжких поразок і зайняли широку смугу Галичини та Волині. Поволі економіка Росії почала занепадати. Залізниці не були в змозі забезпечити такий обсяг перевезень, у промислових центрах не

вистачало продуктів, знизилась продуктивність праці, бо кваліфікованих робітників заміняли жінки; підлітки.

У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту. Посівна площа у 1916 р. зменшилася в Україні на 1.900.000 десятин. 1916 р. був позначений низкою страйків та заворушень, що відбувалися під гаслом Геть з війною. Особливо багато було їх у Донбасі – в Горлівці, Бахмуті, в Катеринославі, Харкові, Миколаєві – там, де були великі заводи. Кривава війна, без перспектив, із фронтами, які стояли непорушно, втомила всіх. На початку 1917 р. в Петербурзі почалися народні хвилювання, страйки. Стихійна хвиля народного невдоволення, швидко набираючи силу, переросла в революцію. Протягом надзвичайно короткого часу самодержавство було ліквідовано, Микола II відрікся від влади і, фактично, в країні встановився республіканський лад – до влади прийшов Тимчасовий уряд.

*Культура українців на початку століття.* На поч. ХХ ст. українська культура утверджується як культура світового рівня. Культурний процес в українських землях в цей період стимулювався соціально-економічною модернізацією, активізацією суспільно-політичного життя і національно-визвольного руху, все глибшим проникненням національних ідей в народні маси і утвердженням національної самосвідомості українців. Великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок ХХ ст, позначилися на культурному житті, обумовивши його особливості, збагативши духовне життя чималим досвідом.

Важливим чинником пожвавлення культурного життя став розвиток освіти. У зв'язку з подальшим зростанням потреби в письменних людях і спеціалістах, під впливом революційного руху в Наддніпрянщині, мережа початкових шкіл та середніх навчальних закладів, а також учнів у них, збільшувалися. Так, протягом 1897-1911 рр. кількість початкових шкіл зросла з 13 570 до 18 719. У 1914-1915 рр. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл і понад 60 професійно-технічних училищ, у яких навчалося відповідно 12,5 тис. та 5 тис. осіб. Однак все це далеко не задовольняло потреб населення в освіті: близько 70 % його не вміло читати і писати, обсяг і рівень знань набагато відставали від вимог часу, царизм так і не дав дозволу на запровадження навчання у школах рідною мовою. Кількість студентів в університетах на початку ХХ ст. зросла в середньому більше, ніж у два рази. Однак уряд обмежив доступ в університети для вихідців з «нижчих» станів, для робітників і селян він залишався практично закритим, на всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання. Сприятливіші умови для розвитку освіти в українському дусі склалися на західноукраїнських землях.

Перед Першою світовою війною у Галичині функціонувало шість українських державних гімназій. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл, діяли україномовна державна гімназія та семінарія для дівчат. Доступною для небагатьох залишалася вища школа на західноукраїнських землях. Так, у 1911-1912 н. р. у Львівському університеті було 5 271 студентів, частка українців серед яких становила 21 %.

Початок ХХ ст. позначений подальшим розвитком науки в Україні. Багатогранну діяльність здійснювали наукові товариства. Розгортає свою діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові (НТШ), яке фактично перетворилося в академію наук. Очолюване М. Грушевським. Великий внесок у розвиток математики зробили професори академіки В. Стеклов, Д. Синцов, С. Бернштейн – засновник Київської алгебраїчної школи, для розвитку фізики і радіофізики багато зробив професор Харківського університету Д. Рожанський – основоположник Харківської школи радіофізики тощо. Розвиток біології і медицини в Україні пов'язаний з іменами Л. Симиренка та М. Кащенко, які селекціонували та гібридизували рослини. На поч. ХХ ст. Україна посіла провідне місце в Російській імперії у розвитку повітроплавання. У 1908 р. в Одесі було створено перший в Росії аероклуб, його члени С. Уточкін і С. Єфремов у 1910 р. здійснили перші в Росії польоти на літаку. Військовий льотчик П. Нестеров – член Київського товариства повітроплавання – 27 серпня 1913 р. над Сиреньким аеродромом у Києві вперше продемонстрував «мертву петлю».

Активізація суспільно-політичного життя обумовила піднесення суспільних наук. Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні внесли В. Іконников, Д. Багалій, В. Барвінський, Д. Яворницький, І. Франко. Вченим зі світовим ім'ям на поч. ХХ ст. був М. Грушевський. Плідною була робота українських вчених і в інших галузях гуманітарних наук. І. Франко, В. Гнатко, О. Роздольський та інші розгорнули дослідження з українського фольклору та етнографії. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання в 1909 р. Українсько-російського словника В. Дубровського та в 1907-1909 рр. Словника української мови за редакцією Б. Грінченка.

На початку ХХ ст. стиль модерн набуває поширення і в українській архітектурі, що виявилось у геометрично чітких лініях споруд, динамічності їхніх форм. У стилі модерну побудовано залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок (Бесарабський). Найяскравішими постатями архітектурного модернізму були К. Жуков, О. Вербицький, М. Верьовкін тощо. Поява імпресіонізму ознаменувала оновлення мистецьких течій. Вплив імпресіонізму помітний у творчості таких

художників-реалістів, як І. Похитонів, П. Левченко, Г. Дяченко, А. Куїнджі, О. Бокшай, Ф. Красицький, а особливо О. Мурашко. Значною подією в культурному житті України була перша Всеукраїнська художня виставка, організована за ініціативою І. Труша у 1905 р. у Львові. На ній були широко представлені твори художників як із західних, так і східних земель України. Великий успіх у відвідувачів виставки мало художнє полотно «Гість з Запоріжжя», автором якого був племінник Т. Шевченка – Ф. Красицький.

Український варіант модерну був досить своєрідним і мав свої особливості. З огляду на те, що українські землі не мали власної державності, були роз'єднані і фактично перебували в статусі провінцій, суспільний розвиток у них був уповільненим порівняно з провідними європейськими країнами, тому і конфлікти між цивілізацією і культурою, художником і суспільством не були такими гострими. Український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише у творчості окремих митців. Цей стиль, особливо в літературі, зазнав значного впливу романтизму, що пояснюється як традицією, так і ментальністю українського народу.

## **2. Початок української революції. Діяльність Центральної Ради.**

Перша світова війна була значним фактором, що спричинив загострення існуючих проблем всередині країни. Найбільшого напруження набула ситуація у великих містах, де політичні страйки переросли у повстання робітників. 2 березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу. Влада в росії перейшла до Тимчасового уряду.

4 березня 1917 р. у Києві було утворено Українську Центральну Раду (УЦР), представницький орган українського народу, а після проголошення УНР – вищий законодавчий орган держави. 7 березня обрано керівництво УЦР. Її головою став М. Грушевський. Першим політичним кроком УЦР було звернення до Тимчасового уряду, в якому висловлювалась надія на те, що у вільній росії будуть гарантовані права українського народу. 9 березня 1917 р. вона звернулася до українського народу з «Маніфестом», у якому сповіщала про падіння монархії та закликала будувати нове життя та підтримувати громадський спокій. УЦР почала видавати газету «Нова рада».

25–26 березня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд Товариства українських поступовців. Його учасники підтримали курс на запровадження автономного ладу і прийняли рішення змінити назву своєї організації на «Союз українських автономістів-федералістів». 6–8 квітня 1917 р. відбувся Український національний конгрес. На нього прибуло понад 900 делегатів від різних губерній та українських громад, де було затверджено новий склад Центральної Ради, а

таємним голосуванням обрано голову УЦР – М. Грушевського. Заступниками голови обрано В. Винниченка і С. Єфремова. Український національний конгрес переобравши склад Центральної Ради, фактично, надав повноваження на управління Україною.

До складу УЦР з'їзд обрав 115 осіб. Вони представляли усі громадсько-політичні організації України. 8 квітня 1917 р. на пропозицію М. Грушевського обрали виконавчий комітет (Малу Раду) із 20 осіб. Упродовж квітня–травня 1917 р. відбулися регіональні селянські з'їзди у Києві, Полтаві, Одесі. Їхні делегати заявили про підтримку УЦР. У березні – квітні 1917 р. з ініціативи «Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка» на чолі з М. Міхновським, було створено перший український полк ім. Б. Хмельницького. Це була перша українська військова частина, яка могла бути основою майбутньої української армії. У цьому ж місяці виникає «Вільне козацтво» – збройні сили місцевої самооборони, що підтримували ідею автономії, виступали за підтримання порядку в країні.

5–8 травня 1917 р. у Києві зібрався I Всеукраїнський військовий з'їзд. Тисяча його делегатів представляла 1,5 млн. солдатів і офіцерів українізованих частин. З'їзд схвалив ідею створення національних військових формувань, закликав усіх сприяти поліпшенню в них дисципліни, не допускати дезертирства рядового складу. Також було сформовано Український генеральний військовий комітет із 18 осіб на чолі з С. Петлюрою. Комітет мав опікуватися українськими військовими справами. Переговори між УЦР та тимчасовим урядом не дали результатів і рішення було відкладено.

Знаменними віхами діяльності та трансформації Центральної ради були її 4 універсали (червень, липень, листопад 1917 та січень 1918). 10 червня 1917 р. Центральна Рада оголосила свій I Універсал. У ньому була проголошена автономія України у складі демократичної Федеративної Російської держави, право українського народу бути господарем своєї землі, хоча сам термін «автономія» не вживався. 15 червня було обрано Генеральний секретаріат (кабінет міністрів), який фактично відповідав уряду України, на чолі з лідером УСДРП В. Винниченком. Секретарем (міністром) військових справ призначено С. Петлюру, освіти – І. Стешенко, міжнаціональних справ – С. Єфремова, згодом – О. Шульгіна, фінансів – професора М. Туган-Барановського, земельних справ – Б. Мартоса, шляхів – В. Голубовича, генеральним писарем – О. Лотоцького. Тимчасовий уряд і, особливо кадети-члени уряду, боляче сприйняли прийняття I Універсалу. Політична ситуація ще більше загострилась через провал наступу російських військ на Південно-Західному фронті та відступ з Галичини. Тому сваритися з Центральною Радою в цих умовах було недоречно. 29-30 червня 1917

р. до Києва для переговорів з Центральною Радою прибула делегація міністрів, очолювана О. Керенським. Після напружених переговорів Центральну Раду було визнано крайовим органом влади. Укладені домовленості Центральна Рада вирішила оформити у вигляді II Універсалу.

3 липня 1917 р., коли Тимчасовий уряд переживав третю політичну кризу, Центральна Рада опублікувала II Універсал. УЦР поповнювалася представниками національних меншин і була крайовим (територіальним) органом революційної демократії. Але авторитет Центральної Ради в народних масах після видання II Універсалу помітно знизився. Генеральний Секретаріат мав звітувати перед Центральною Радою та затверджуватися Тимчасовим урядом як виконавчий орган крайової влади. Рада зобов'язувалася не проголошувати самочинно автономію України – отже, зробила істотні поступки Тимчасовому урядові, який намагався обмежити національно-визвольний рух. Окрім того, українському уряду не було надано повноважень у питаннях, що стосувалися військових та продовольчих справ, пошти, телеграфу, суду, залізниці.

Дотримуючись узятих на себе зобов'язань та домовленостей з представниками Тимчасового уряду, Центральна Рада прийняла до складу Ради і Генерального секретаріату 30 % представників національних меншин, а 16 липня 1917 р. прийняла «Статут вищого управління Україною», в якому визначила обов'язки, права та межі компетенції Генерального Секретаріату. Фактично це була основа конституції, що базувалася на принципах автономного устрою.

Проте, Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а 4 серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату», за якою територія, що підлягала владі українського уряду, обмежувалася п'ятьма губерніями – Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською (без північних повітів). Приналежності Україні Херсонської, Катеринославської, Таврійської та Харківської губерній він не визнав і самовільно підпорядкував їх Росії. Було оголошено, що Генеральний Секретаріат має бути призначений на пропозицію Центральної Ради російським урядом. Український уряд був позбавлений виконавчих функцій і мав стати передавальною інстанцією. У невідкладних випадках російський уряд залишав за собою право безпосередньо розв'язувати питання з губерніями, обминаючи Генеральний Секретаріат. До сфери компетенції останнього не були внесені найважливіші питання. Після бурхливого обговорення «Тимчасової інструкції», Центральна Рада продемонструвала політичну гнучкість і документ, за ініціативи меншовиків, було «взято до уваги». Але така ситуація не сприяла

нормалізації стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Конфлікт не був розв'язаний, а ніби відтермінований на певний час.

Поступово Тимчасовий уряд втрачав контроль над ситуацією в країні. Селяни вимагали розділити поміщицькі землі, робітники наполягали на підвищенні заробітної плати і поліпшенні постачання міст продовольством, солдати прагнули миру і тисячами дезертирували з армії, буржуазія і поміщики наполягали на дотриманні права приватної власності і вимагали припинити анархію, що наростала, залишалося невирішеним національне питання.

Тим часом ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною, завмирало економічне життя. Зменшувалися запаси продовольства. Селянство, виснажене війною та революцією, розорювалося. Зростала злочинність, а суд, поліція не функціонували.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно виходить найбільш радикальна частина російської соціал-демократії – більшовики. Вони виступили з ідеєю переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну шляхом збройного повстання та встановлення диктатури пролетаріату.

У країні назрівала загальна революційна криза. Більшовики розгорнули потужну агітацію та пропаганду, закликаючи маси до нової революції. В ніч з 24 на 25 жовтня 1917 р. влада в Петербурзі перейшла до рук більшовиків, відбувся так званий, жовтневий переворот. Тимчасовий уряд було усунуто від влади.

В Україні становище було дуже складним. Частина військ зберігала вірність поваленому Тимчасовому уряду (штаб Київського військового округу), частина підтримувала більшовиків, які спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів, загони червоногвардійців, озброєні робітничі загони та деякі частини гарнізону, частина – Центральну Раду, яка мала українізовані військові частини. На підтримку перевороту більшовиків виступили робітники великих заводів, шахтарі Донбасу. Саме тоді Центральна Рада засудила більшовицький переворот, населення більшості міст, а також селянство не підтримали більшовиків.

Центральна Рада вирішила діяти. 31 жовтня її війська встановили контроль над Києвом, а 7 листопада 1917 р. видала III Універсал, в якому проголосила Україну Українською Народною Республікою (УНР), хоча і не відокремлювалася, а залишалася у складі Російської Федерації. Основні положення III Універсалу:

- 1) були визначені кордони України в межах 9 українських губерній;
- 2) проголошена передача землі селянам;
- 3) 8-годинний робочий день;
- 4) запровадження державного контролю за виробництвом;

5) необхідність переговорів між воюючими країнами та встановлення миру;

6) про відміну смертної кари та амністію;

7) підтверджувалися політичні свободи: слова, друку, вірувань, зборів;

8) визнавалася національна автономія та забезпечення прав усіх націй, які жили в Україні.

Українська народна Республіка мала намір розпочати мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. Слід зазначити, що Центральна Рада та її уряд в цей період мали широку підтримку народу. Проте, керівництво виявляло нерішучість під час прийняття рішень з основоположних, життєво важливих питань: необхідності конфіскації поміщицької землі та передачі її в руки селянства (процес відбувався повільно); важливості швидкого реформування старої банківської системи, судового апарату, законодавства; не було встановлено дієвого контролю за виробництвом.

Саме тоді загострювався конфлікт з більшовиками, які не хотіли допускати незалежності України у будь-якій формі й не визнавали Українську Народну Республіку. Приводом для першої війни між більшовицькою Росією та УНР було роззброєння Центральною Радою агресивно настроєних більшовицьких частин у Києві, а також ультиматум Ради Народних Комісарів Центральній раді від 4 грудня 1917 р. з вимогою не пропускати через територію України донських козаків, що поверталися з фронту. Негативна відповідь Генерального Секретаріату на цей ультиматум призвела до початку воєнних дій.

Тим часом Центральна Рада поступово втрачала підтримку народних мас. Причинами були і нерішучість дій, відсутність дієвих реформ, несформованість регулярного, дисциплінованого війська, а особливо невирішеність земельного питання. Франція та Англія визнали УНР, навіть відправили до Києва своїх офіційних представників, але реальної практичної допомоги не надавали. Ситуація загострювалася з кожним днем. Більшовицька загроза нависла над Києвом. Перед українськими національними лідерами постало питання про остаточний розрив з радянською Росією та проголошення незалежності.

У ніч на 9 січня 1918 р. УЦР проголошує IV Універсал, у якому було зафіксовано, що УНР стає самостійною, вільною та суверенною державою українського народу. Уряду УНР доручали негайно розпочати мирні переговори з державами Четверного Союзу. Наразі значна частина України вже була завойована більшовицькими військами, які рухалися на Київ.

На захист столиці стала лише українська молодь: студенти і гімназисти. Понад 300 юнаків були направлені на вузлову залізничну

станцію Крути (Чернігівська обл.), щоб зупинити червоні війська. Бійці студентського куреня та інших підрозділів мужньо оборонялися. Проте, маючи величезну чисельну перевагу, червоноармійці перемогли. Юні захисники були жорстоко розстріляні російськими більшовицькими військами. Їх пізніше урочисто перепоховали на Аскольдовій могилі у Києві. Центральна Рада та Рада Народних Міністрів (так тепер називався уряд УНР) продовжували працювати у Києві, хоча район Дарниці вже був у руках більшовиків. Після першого невдалого штурму столицю України почали обстрілювати з гармат, наражаючи жителів на смертельну небезпеку. Незважаючи на великі жертви, втримати Київ не вдалося. Центральна Рада змушена була віддати розпорядження про евакуацію урядових установ. 26 січня 1918 р. червоноармійці увійшли до Києва.

Загони більшовиків, що захопили Київ, вчинили різанину, місто було залите кров'ю, після артилерійського обстрілу біля половини всіх будинків зруйновано. Українську пресу заборонено, типографії та школи зачинені, українська мова, якою розмовляли мешканці міста, могла стати причиною їх розстрілу на вулиці, без суду і слідства.

Проголошення IV Універсалом незалежності УНР дало Центральній Раді юридичне право представляти інтереси республіки на міжнародній арені. Центральна Рада розгорнула активну дипломатичну діяльність, спрямовану на збереження незалежності України. 27 січня 1918 р. в Бресті між Центральною Радою і країнами Північного союзу (німецько-австрійського блоку) був підписаний Брестський мир, за яким Україна вийшла зі стану війни з країнами німецько-австрійського блоку, Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією УНР, ввівши сюди свої війська. Також Центральна Рада взяла на себе обов'язок поставити союзникам велику кількість продуктів і сировини. Росія, підписавши мир з країнами Північного союзу 3 березня 1918 р., змушена була визнати незалежність УНР.

Протягом лютого-квітня 1918 р. німецько-австрійські війська окупували всю Україну. 2 березня 1918 р. разом із німцями до Києва повернулася Центральна Рада. У низці звернень до громадян України вона пояснила мету приходу німецько-австрійських військ як безкорисливу дружню допомогу і заявила про незмінність своєї політики, проголошеної III і IV Універсалами. Сподівання Центральної Ради на допомогу з боку Німеччини і Австро-Угорщини та їх невтручання у внутрішні справи УНР виявилися марними. В Україні було встановлено жорстокий окупаційний режим. В інтересах поміщиків головнокомандувач німецькими військами видав наказ про передачу землі поміщикам і повний засів земельних площ: селяни не

мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і перешкоджати в засіві поміщикам.

Центральна Рада втрачала реальну владу в Україні, втрачала авторитет серед населення, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупаційним режимом і безпорадністю в здійсненні соціально-економічних перетворень. В опозицію до Центральної Ради стали підприємці, поміщики, заможні селяни, вимагаючи скасування німецького земельного закону і відновлення приватної власності.

29 квітня 1918 р. на останньому засіданні Центральної Ради був прийнятий «Статут про Державний устрій, права і вольності УНР» – Конституція Української Народної Республіки. Також існує думка, що саме М. Грушевський був президентом Української Народної Республіки, але такої посади в УНР не існувало, не передбачала її ухвалена Конституція УНР, не було жодного слова в порядку денному Центральної Ради.

У будівлю педагогічного музею, де засідала Центральна Рада, увірвалися німецькі солдати та заарештували декілька міністрів, німецька військова частина оточила будинок педагогічного музею і запропонувала урядовцям розійтися. Таким чином, УЦР припинила своє існування.

### **3. Діяльність урядів П. Скоропадського та Директорії**

Того ж дня, коли було усунуто Центральну Раду, на з'їзді партії хліборобів гетьманом України проголошено генерала, нащадка українських гетьманів, в 1917 р. – командира першого Українського корпусу та отамана Вільного козацтва – Павла Скоропадського. В Україні стався державний переворот. Фактично влада перейшла до німецької адміністрації.

Мотиви окупаційної влади, яка сприяла перевороту, цілком очевидні, вони були *причинами поразки* Центральної Ради: втративши контроль на місцях, Центральна Рада не змогла забезпечити союзникам обіцяних поставок сировини і продовольства. До того ж, Німеччину і Австро-Угорщину не задовольняв демократичний склад Центральної Ради та характер її соціально-економічних перетворень. З іншого боку, населення України було невдоволене, як політикою окупаційного режиму, так і політикою Центральної Ради. Українська Центральна Рада проіснувала 13 місяців – з 4 березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. Головним підсумком її діяльності було відтворення української державності.

Українська Держава П. Скоропадського – це друга держава, за рахунком, формою і типом української державності періоду

національної революції. Але ця держава суттєво відрізнялась від першої української державності – УНР Центральної Ради.

По-перше, в політиці, згідно із «Законом про тимчасовий держаний устрій України» від 29 квітня було наказано ліквідувати УНР, розпуск Центральної Ради і створення нової «Української Держави», в якій було ліквідовано республіканську, парламентарну форму правління. Вся влада – законодавча, виконавча, судова – зосереджувалася у гетьмана, який, таким чином, встановив авторитарну владу.

По-друге, в соціально-економічній політиці були скасовані всі рішення Центральної Ради щодо соціалізації земель, було проголошено право приватної власності, ліквідовано всі соціальні завоювання робітничого класу, селян тощо. Тобто в державі зберігався устрій буржуазнопоміщицького ладу, що не відповідало вимогам національно-демократичної революції.

По-третє, в Україні діяло одночасно дві влади: перша – влада Гетьмана, яка була офіційною, юридичною; і друга влада – німецька, яка була реальною, фактичною владою на всій території України, за підтримки якої діяла і гетьманська влада. Тому німецький окупаційний режим – це трагічна сторінка історії України.

Таким чином, у квітні – грудні 1918 р. український народ відчув ще один різновид державного правління – авторитарний режим у вигляді меритократії, підконтрольної і фактично підпорядкованої німецькому командуванню.

Відразу після перевороту гостро постало аграрне питання. Передбачалося, що поміщики за велику ціну продаватимуть свою землю Держбанку для утворення державного земельного фонду. Держбанк мав видавати селянам за викуп певні наділи у власне користування. Проте сам принцип отримання землі за гроші зазнав рішучого опору з боку більшості селян. Вони сподівалися дістати її безкоштовно. Селяни були невдоволені законами Української Держави щодо умов розпорядження врожаєм, який мав бути зібраний ними у 1918 р. Їх обурювали накази про повернення поміщикам майна, отриманого відповідно до законодавства Центральної Ради. Вони виступали проти праці на поміщиків під час жнив, косовиці, оранки, а також каральних заходів проти «неслухняних». Селянство зустріло гетьманську аграрну політику вороже і почало активно виступати проти неї. Проти повсталих селян та страйкуючих залізничників, робітників застосовувалися каральні експедиції, в яких брали участь німецькі війська та гетьманська варта (поліція).

П. Скоропадського підтримували представники промислових кіл, торгівлі та фінансів. Вони схвалювали заходи уряду, спрямовані на припинення спаду виробництва, суворий контроль за працею на

підприємствах. Істотно збільшувався робочий день, застосовувалися локауті: підприємці масово звільняли «непокірних», а потім за меншу плату наймали інших робітників. Тому робітники також були проти влади П. Скоропадського.

Проте, незважаючи на світову війну, яка поділила Європу, гетьманському уряду вдалося багато зробити для дипломатичного визнання України. Її визнали 12 держав. В Українській державі діяли дипломатичні представництва 25 країн: Данії, Іспанії, Італії, Швеції, Грузії, Литви тощо.

Гетьманський уряд доклав чимало зусиль для розвитку освіти, науки та культури. У серпні 1918 р. було прийнято закон «Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах». Продовжувалася і досить ефективно українізація навчальних закладів, було відкрито 150 українських гімназій, 2 українські університети (у Києві та Кам'янець-Подільському), надруковано декілька мільйонів підручників українською мовою; засновано Українську Академію Наук, першим президентом якої став В. Вернадський. Було відкрито Національний архів, Українську національну бібліотеку, Український національний музей, Національну галерею мистецтва, Український театр драми та опери, «Молодий театр» Леся Курбаса, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр. Розпочалася підготовка до створення Всеукраїнської автокефальної (самостійної) української православної церкви.

Проте більша частина українського суспільства була налаштована проти гетьманського режиму. Проти антинародної влади П. Скоропадського виступили українські соціалістичні партії. Вони утворили Український Національний Союз, який очолив В. Винниченко. Було взято курс на повстання проти гетьмана. Воно було прискорено революційними подіями в Європі. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р., спочатку в Австро-Угорщині, а згодом в Німеччині спалахнули повстання, які переросли в революцію. Німецький кайзер Вільгельм II був вимушений відректися від престолу і виїхати за кордон. Почався розклад армії. Німеччина була змушена визнати свою поразку і капітулювати.

За цих умов П. Скоропадський остаточно переорієнтувався на монархічні кола Росії. Після цього відкладати повстання проти Гетьмана було вже неможливо.

Для керівництва повстанням проти гетьмана, а потім і управління відновленою УНР була створена Директорія у складі В. Винниченка, С. Петлюри, А. Андріївського, А. Макаренка і Ф. Швеця. Ядром повстання були Січові стрільці, які отаборилися в Білій Церкві. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варти

(міліції), Сірожупанна дивізія, Чорноморський козачий кіш тощо. За декілька тижнів боротьби на підступах до Києва, столиця України була звільнена від німців. 14 грудня 1918 р. повстанці вступили до міста. Того ж дня Гетьман П. Скоропадський підписав відречення від влади та емігрував до Німеччини, де й провів решту свого життя.

26 грудня Директорія опублікувала свій програмний політичний документ – Декларацію. В ній було проголошено ліквідацію влади П. Скоропадського і відновлення УНР. Були скасовані всі закони, запроваджені урядом Української Держави. Було оголошено про експропріацію церковних та великих приватних землеволодінь для перерозподілу їх між селянами. Був створений перший уряд Директорії, який очолив український соціалдемократ В. Чехівський. Надзвичайно складним було внутрішнє становище Директорії та її уряду. В Україні, де переважало сільське населення, особливого значення набув процес реалізації земельного законодавства. Згідно із законом було скасовано право приватної власності на землю. Однак земельна власність іноземних поміщиків (а на Правобережжі до іноземних були зараховані всі поміщики) була оголошена недоторканною. Це викликало гостре невдоволення селян. Не підтримував Директорію і робітничий клас. Отамани на місцях нерідко без узгодження з вищою владою придушували страйки, забороняли робітничі організації, розганяли профспілки.

Наприкінці листопада 1918 р. війська Радянської Росії та дві дивізії, сформовані з українських повстанців, вторглися на територію УНР. Вони швидко захопили Харків і почали просування на Київ і Катеринослав. Це була друга війна РСФРР з УНР. Селяни, які ще недавно брали активну участь у повстанні проти гетьмана, знову очікували. Стрімко знижувався військовий потенціал Армії Директорії: деякі частини перейшли на бік більшовиків (сили отаманів М. Григор'єва, Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила)), решта зайняла нейтральну позицію.

Одним із найбільших виявів безладдя було поширення кривавих єврейських погромів. У 1919–1920 рр. на території України загинуло близько 50 тис. євреїв. Директорія була безсила запобігти погромам. У Директорії не було єдності щодо питання, якою має бути державна влада у відновленій УНР. Були прихильники як радянської системи влади, так і парламентаризму. Внутрішній конфлікт у Директорії посилювали несприятливі зовнішні обставини.

Країни Антанти ще в грудні 1918 р. висадили в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячний десант, який повинен був запобігти поширенню більшовизму і надати військову допомогу білогвардійському рухові, передусім Добровольчій армії генерала А. Денікіна. З північного сходу насувалися більшовики, які наприкінці

січня 1919 р. контролювали вже половину території України. Вже 5 лютого радянські війська зайняли Київ. Директорія змушена була відступити до Вінниці. У середині лютого все Лівобережжя опинилося в руках червоної армії.

Продовжуючи переслідувати С. Петлюру, весною 1919 р. Червона Армія захопила Вінницю. Уряд УНР перемістився в Рівне, а згодом у Кам'янець-Подільський. В Одесі Директорія досягла згоди з представниками Франції про допомогу УНР. Директорія відмовлялася від своєї соціалістичної політики і надавала Франції право контролю над промисловістю, фінансами, торгівлею України протягом 5 років. В. Винниченко не погодився на ці умови і вийшов зі складу Директорії. Головою Директорії став Головний отаман С. Петлюра.

Реальною силою, яка підтримувала Директорію в цей час, була Українська Галицька Армія (УГА), збройні частини Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), проголошеної у Львові у листопаді 1918 р. 22 січня 1919 р. у Києві відбулася знаменна подія, яка мала більше декларативний характер, ніж реальні наслідки для долі східних і західних українців. Мова йде про знаменний акт злуки між УНР та ЗУНР, який мав за мету об'єднання двох українських держав в єдину соборну Україну – мрія багатьох поколінь українців. Але подальші події не дозволили реалізувати цей акт, і об'єднання східної та західної України відбулося тільки за радянських часів – у 1939 р., на початку Другої світової війни. Наприкінці березня – першій половині квітня 1919 р. головні сили Директорії були розбиті радянськими військами.

У квітні 1920 р. Польща із залишками республіканської армії УНР напала на УСРР, але Червона Армія перейшла у контрнаступ, у червні захопила Київ, протягом літа-осені 1920 р. – решту території України. Наприкінці 1920 р. були розбиті останні частини армії С. Петлюри, яка займала територію між Дністром та Південним Бугом. В Україні була встановлена радянська влада.

У березні 1921 р. було підписано Ризький мирний договір між РРФСР та УРСР, з одного боку, і Польщею, з другого. Відповідно до цього документу західноукраїнські землі опинилися в кордонах Польської держави. На території Наддніпрянщини була встановлена радянська влада.

#### **4. Національно-культурна політика Центральної Ради та П. Скоропадського**

Важливою і невід'ємною частиною державотворчої політики Центральної Ради були питання культурно-освітнього будівництва в Україні. Освітній рівень українського народу був дуже низьким, неписьменність серед населення становила близько 70 %. Тому з

весни 1917 р. спочатку на громадських засадах, а потім і законодавчо Центральній Раді вдалося розширити мережі україномовних освітніх закладів, починаючи зі створення початкових шкіл, а за ними і гімназій, різних училищ і вищих навчальних закладів. За існування було засновано 150 україномовних газет і журналів. У 1917-1918 рр. великими тиражами почали видавати твори класиків української літератури: Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського. За рішенням Генерального секретаріату Центральної Ради було засновано Українську національну бібліотеку (УНБ) з кількома філіями у великих містах України. У період діяльності Центральної Ради було закладено основи українського національного кіномистецтва. У цей час на екрані з'являється низка художньо-документальних картин з українською тематикою, екранізовано казки для дітей та створено наукові фільми для студентів.

У період Гетьманату відбувалося інтенсивне будівництво вищої освіти. Цією проблемою займалася спеціальна комісія на чолі з В. Вернадським. У Києві були засновані Консульський та Близькосхідний інститути, які готували фахівців-міжнародників. Гетьманат відкрив також низку вищих навчальних закладів з підготовки військових спеціалістів, інженерів і техніків залізничного та водного транспорту, працівників торгівлі, медицини, культурних установ тощо. Розвиваючи систему вищої освіти, уряд потурбувався про забезпечення її науковцями. Він надав право всім університетам та дев'ятьом провідним інститутам, відкривати аспірантуру та докторантуру для захисту дисертацій і надавати наукові ступені здобувачам. Найвищим досягненням уряду П. Скоропадського в напрямі розвитку освіти і науки стало створення Української академії наук (УАН), яку очолив Володимир Вернадський. У цей час видавалися газети, журнали, гуманітарна, технічна та художня література мовами різних народів України. Під час правління П. Скоропадського кількість українських періодичних видань зросло до 255 найменувань. Чимало періодичних видань публікували мовами національних меншин. На початку 1919 р. у республіці було видано 320 газет та журналів, близько ста найменувань періодики мовами різних національностей. Так, великомасштабна видавнича справа, започаткована Центральною Радою і гетьманом П. Скоропадським, була надалі основою піднесення української видавничої справи 1920-х років.

Гетьманський уряд не шкодував коштів на подальший розвиток інших напрямів культури. Зокрема, тривала робота зі збирання центральними бібліотеками архівних матеріалів, поповнення їх книжкових фондів, була розширена експозиція національної картинної галереї, збільшена кількість музеїв.

Помітну матеріальну та організаційну підтримку надавав уряд УНР формуванню мандрівних театрів. Було утворено декілька десятків театрів у кожній губернії, і вони успішно знайомили широкі народні маси з українським театральним мистецтвом.

Основні терміни, поняття, імена

**Єфремов Сергій** – публіцист, літературний критик, історик, один із лідерів Товариства українських поступовців.

**Інвестиція** – довгострокове вкладення капіталу в різногалузеві підприємства та установи з метою отримання прибутку.

**Аркас Микола** – письменник, композитор, культурно-освітній діяч; засновник і голова «Просвіти» у Миколаєві; автор праці «Історія України-Русі» та опери «Катерина».

**Відруб** – земельна ділянка, що її могли отримати селяни внаслідок столипінської аграрної реформи у разі виокремлення з общини.

**Марксизм** – ідеологія, здебільшого, робітничого класу, заснована на ідеї побудови безкласового (комуністичного) суспільства.

**Страйк** – колективне припинення роботи працівниками промисловості, сільського господарства чи держслужбовцями.

**Цензура** – нагляд за друкованими виданнями з метою недопущення небажаних публікацій.

**Волошин Августин** – педагог, науковий і політичний діяч, один з очільників національного руху на Закарпатті, видавець газет «Наука» і «Село»; засновник Християнсько-народної партії, президент Карпатської України.

**Концерн** – вид монополії, за якої підприємства, зберігаючи відносну самостійність, перебувають під контролем монополістів на основі фінансових зв'язків, патентно-ліцензійних угод, договорів про спільність інтересів тощо.

**Кредит** – передача товарів із відстрочкою платежу або передача на певний термін грошей чи матеріальних цінностей з умовою їх повернення.

**Рантьє** – люди, які живуть на відсотки з переданого у позичку капіталу або за рахунок доходів від цінних паперів.

**Страхова компанія** – фінансова установа, яка створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд, що використовують для покриття збитків цих клієнтів від нещасних випадків, стихійних лих тощо.

**Винниченко Володимир** – відомий український громадсько-політичний і державний діяч, визначний письменник, один із засновників Революційної Української Партії. 3 березня 1917 р. обраний заступником голови Української Центральної Ради, а згодом

– заступником голови Малої Ради. У 1917 р. призначений головою першого українського уряду – Генерального Секретаріату УЦР, з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. Брав активну участь в підготовці всіх Універсалів УЦР.

**Автокефалія** – самостійність церкви у розв'язанні організаційних і культових питань.

**Директорія** – колективний орган виконавчої влади, у складі якого є декілька осіб.

Основні дати:

1890 р. – Русько-українська радикальна партія.

1900 р. – Революційна Українська Партія (РУП).

1900 р. – Андрій Шептицький став митрополитом греко-католицької церкви.

1905 р. – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)

1907 р. – реформа парламенту Австро-Угорщини.

1908 р. – Товариство українських поступовців (ТУП).

1911 р. – заснування таємного гуртка «Пласт».

1912 р. – виникнення товариства «Січові Стрільці».

4 березня 1917 р. – створення Української Центральної Ради (УЦР).

6–8 квітня 1917 р. – у Києві відбувся Український національний конгрес.

10 червня 1917 р. – Центральна Рада оприлюднила свій I Універсал.

3 липня 1917 р. – проголошено II Універсал.

4–9 липня 1917 р. – виступ самостійників на чолі з М. Міхновським.

4 серпня 1917 р. – Тимчасовий уряд затвердив документ під назвою «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

25 жовтня 1927 р. – Жовтневий переворот, прихід до влади у Росії більшовиків та повалення влади Тимчасового уряду.

7 листопада 1917 р. – УЦР ухвалила III Універсал, в якому було зазначено проголошення Української Народної Республіки.

22 січня 1918 р. – УЦР оприлюднила IV універсал, в якому було проголошено незалежність Української Народної Республіки.

29 січня 1918 р. – бій під Крутами.

27 січня (9 лютого) 1918 р. – Берестейський мирний договір між УНР та країнами Четвертого союзу.

7 березня 1918 р. – в Київ прибули УЦР та Рада Народних Міністрів.

29 квітня 1918 р. – державний переворот: прихід до влади П. Скоропадського.

29 квітня 1918 р. – державний переворот, прихід до влади П. Скоропадського.

18 жовтня 1918 р. – створення у Львові Української Національної Ради.

13 листопада 1918 р. – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

27 листопада 1918 р. – відкрито Українську Академію Наук.

14 листопада 1918 р. – створення Директорії.

14 грудня 1918 р. – гетьман Павло Скоропадський зрікся влади.

18 грудня 1918 р. – Директорія прибула до Києва.

22 січня 1919 р. – Акт злуки: об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу.

Грудень 1919 р. – травень 1920 р. – Перший «Зимовий похід».

21–24 квітня 1920 р. – між представниками УНР та Польщі був підписаний Варшавський договір.

Листопад 1921 р. – Другий «Зимовий похід».

## ЛЕКЦІЯ 8

### Україна в 20-30-х роках XX століття

1. Політика більшовиків в Україні 20- ті рр. НЕП.
2. Радянська модернізація України в 30-40-х рр.: завдання, методи, результати.
3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-40-ві рр. («відродження» та «розстріляне відродження».

#### 1. Політика більшовиків в Україні 20-ті рр. НЕП

Політичне та соціально-економічне становище України у 20-х роках було визначене наслідками поразки української національної революції 1917–1921 рр. та приходом до влади, на більшій частині її території, більшовиків. Насамперед слід звернути увагу на глибоку кризу УСРР, яка була викликана низкою факторів. Вона знайшла своє відображення, зокрема, в економічній розрусі – зруйнованій тривалими воєнними діями промисловості і сільському господарстві. Так, виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У 1920 р. в Україні було вироблено сталі – 1,7 %, прокату – 1,8 %, вугілля – 22 % від рівня 1913 року, а валовий збір зерна становив лише 38,5 %. Ще одним фактором кризи була політична нестабільність, яка знайшла своє відображення в масовому русі Опору – від збройної боротьби селянства до опозиційних настроїв в середовищі української інтелігенції, учасників національної революції і, навіть, партійно-державної номенклатури. Поглиблював кризу голод 1921–1923 рр.

Важливо звернути увагу на такий аспект: «більшовизм був продуктом власне російської національної історії, а на неросійських етнічних землях імперії він утвердився шляхом експансії, підтриманої місцевим російським та зрусіфікованим населенням. Експорт більшовицької революції з Росії в Україну та інші неросійські землі імперії тривав протягом усього існування СРСР і закінчився лише тоді, коли зазнав повного краху сам большевизм та його державно-політичний витвір – Радянський Союз.

Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод, який охопив Україну у 1921-1922 рр., перший з трьох, під егідою радянської доби. Головною його причиною були не лише засуха, але й наслідки політики більшовиків. Адже селянство залишалося основною суспільною силою, яка продовжувала чинити опір радянській владі в Україні, саме тому, незважаючи на загрозу голоду, до Росії з України продовжували вивозити хліб, так 8 травня 1921 р. було оприлюднено постанову партії – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження наркомпроду РСФРР. В

УСРР такої кількості зерна не було, за допомогою збройної сили вдалось зібрати і відправити до Росії 522 тис. пудів хліба. Вже 6 липня 1921 р. було підписано постанову, в якій вимагалось не менше 74 вагонів хліба щодобово з України в Росію. Партійне керівництво республіки довгий час приховувало масштаби голоду, відмовлялося від міжнародної допомоги. Тільки в другій половині 1922 р. було дозволено діяти міжнародній організації «Американська адміністрація допомоги». У той же час на територію України прибуло близько 440 тис. переселенців із голодуючих районів Росії. За словами історика С. Кульчицького Голод 1921-1923 рр. безпосередньо пов'язаний з економічною політикою державної партії, яку здійснювали до березня 1921 р. та підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо московського центру. За приблизними оцінками, голод 1921–1923 в Україні спричинив до 1,5–2 млн жертв.

Ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси з суспільством. Одним з перших таких компромісів стало проголошення « нової економічної політики » в березні 1921 р. Так звана непівська модель організації суспільства базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовим були в політико-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим більшовиків; в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання; державна монополія у зовнішній торгівлі, нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Нова економічна політика (НЕП) передбачала систему заходів, спрямованих на обмеження методів директивного управління, на використання елементів ринкових відносин. Зокрема, йшлося про заміну продрозкладки продподатком, денаціоналізацію частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, про допуск приватного капіталу, заохочення іноземних інвестицій в різних формах, упровадження вільної торгівлі, нормалізацію фінансової системи, розвиток кредитно-банкової системи, вдосконалення податкової системи, про подолання інфляційних процесів тощо.

*Промисловість.* З переходом до НЕПу більшовики поклали відповідальність за хід виробництва безпосередньо на фабрики та заводи, керівників підприємств. Також було скасовано головні комітети, якими керувала Вища рада народного господарства, підприємства були об'єднані в госпрозрахункові трести, госпрозрахунок базувався на самоокупності трестів. Майже подвоїлось виробництво промислової продукції. Значно активізувалась підприємницька діяльність, торгівля і фінанси. Було здійснено грошову реформу, рівень інфляції почав знижуватися, що супроводжувалося зменшенням рівня безробіття. Таким чином,

фактично були задіяні ринкові методи стимулювання виробництва. Це позитивно впливало на розвиток економіки, і вже в 1925-1926 господарських роках довоєнний рівень (1913 р.) промисловості було перевищено, це дозволило спрямувати капіталовкладення у новобудови.

Швидкими темпами розвивалося сільське господарство, зростала його продуктивність. 19 травня 1923 р. прийняли декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі, основний тягар податку лягав на заможні верстви населення. Заміна продрозкладки продподатком позитивно вплинула на розвиток сільськогосподарського виробництва, і вже у 1927 р. обробляли на 10 % землі більше, ніж у 1913 р. В усіх селах здійснювали переробку м'яса, працювали майстерні кушнірського ремесла, переробляли вовну. Поступово розпочався і процес кооперації, у 1925 р. в Україні діяло понад 11300 виробничих сільськогосподарських кооперативів (машинно-тракторних, тваринно-молочних, буряківничих, насінницьких), які охоплювали 30 % від кількості селянських господарств.

Запровадження НЕПу дало помітні позитивні економічні наслідки. До середини 20-х років були відновлені довоєнні рівні збору зерна та промислового виробництва.

У результаті здійснення нової економічної політики:

- станом на 1926 р. рівень розвитку легкої і харчової промисловості (підприємства перебували під контролем дрібних підприємців) був вищим, ніж у довоєнному (1913 р.);
- здійснена грошова реформа (зміцнена грошова система, відбулося зниження рівня інфляції);
- зріс життєвий рівень населення.

За планом ГОЕЛРО було розпочато спорудження в Україні декількох, досить значних як на той час, електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. У 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший трактор).

Але посилення економічної незалежності населення викликало тривогу більшовицького режиму і на зламі 1928-1929 рр. НЕП було скасовано.

Більшовики прагнули не тільки економічно тримати в покорі суспільство, здійснюючи жорстку політику централізації, вони вирішили замінити т. зв. «воєнно-політичний союз» радянських республік, новою формою їх об'єднання. Важливе місце в ньому мала посісти Україна – як найбільша неросійська республіка, в якій було сконцентровано значні матеріальні та людські ресурси.

Ще влітку 1919 р. було проголошено т. зв. воєнно-політичний союз між радянською Росією та Україною. Наприкінці 1920 р. між ними було укладено нову угоду про воєнний і господарський союз. Але, по-суті, проголошений у Харкові український радянський уряд був фікцією, оскільки Україною управляли російські наркомати, а сама республіка перетворилася на автономну область РСФРР. Реальна влада на місцях належала єдиній, жорстко централізованій більшовицькій партії, якою керувала Москва.

Жовтневий (1922 р.) пленум партії більшовиків схвалив формулу утворення нової єдиної держави – «федералізація», тобто об'єднання радянських республік у федерацію формально незалежних держав.

30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення Радянського союзу і союзний договір. Союз складався з чотирьох республік – РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія). 26 січня 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. У ній було окреслено низку питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершився процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому було законодавче закріплено вступ радянської України до Радянського Союзу.

Ще однією важливою сторінкою нашої історії цього періоду стала т. зв. «українізація» (використання національних кадрів у радянських, партійних і громадських установах) – процес укорінення партійно-радянських структур влади в УСРР, започаткований більшовицькою партією, який згодом фактично вийшов з-під її контролю та об'єктивно привів до зростання національної свідомості українців.

## **2. Радянська модернізація України в 30-40-х рр.: завдання, методи, результати**

На базі НЕПу промисловий розвиток СРСР в середині 20-х років досяг довоєнного (1913 р.) рівня, однак країна суттєво відставала від передових держав. Тому XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію, тобто комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, зокрема важкої. Україна відігравала важливу

роль в індустріалізації. Із 35 заводів-гігантів, побудованих в СРСР, 12 було розташовано в Україні. До новобудов належали: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих були: Луганський паровозобудівний і чотири металургійних заводи в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську та Комунарську (Алчевську). В Донбасі було введено в експлуатацію майже 100 нових шахт.

Проголошений курс на індустріалізацію зіткнувся з низкою об'єктивних і суб'єктивних труднощів: величезні території, відсутність розвинутої інфраструктури, швидкі темпи, брак кваліфікованих кадрів, обладнання тощо. Але основною перешкодою для здійснення індустріалізації була нестача коштів. Більшовицька номенклатура вирішила здійснити її за рахунок села, тобто перерозподілу коштів із сільського господарства: спочатку завдяки т. зв. «ножицям цін» на промислову та сільськогосподарську продукцію, а опісля знову шляхом запровадження продрозкладки. О. Бойко називає такі джерела фінансування індустріалізації:

1. перерозподіл коштів із легкої та харчової у важку промисловість;

2. податки з населення (для села «над податок» – постійне зростання цін на промислові товари);

3. внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом – «під контролем суспільних організацій». Так, протягом 1927–1929 рр. було випущено 3 державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.;

4. випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. крб.);

5. розширення продажу горілки. У вересні 1930 р. Сталін у листі до Молотова писав: «Необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки». У 1927 р. завдяки продажу спиртних напоїв бюджет одержав понад 500 млн. крб., 1930 р. – 2,6 млрд., а 1934 р. – 6,8 млрд. крб.;

6. збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба;

7. режим економії. Так, у республіці 1927 р. при РНК УСРР було створено комісію з режиму економії, яка лише за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат зекономила за два з половиною роки майже 65 млн. крб.;

8. небаченого рівня досягла експлуатація селянства та робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Особливостями процесу індустріалізації в Україні було:

- Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.
- Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації великих промислових об'єктів.
- Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки.
- Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.
- Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази.
- Вищі темпи витіснення приватного сектору в економіці України, ніж у СРСР загалом.

Та за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні як економічні, так і соціальні наслідки. Насамперед в економічній структурі України виникли великі диспропорції. Переважний розвиток важкої індустрії (її частка у промисловому виробництві збільшилася за рахунок валового випуску продукції з 68,7 % у 1925-1926 рр. до 92,5 % в 1938 р.) послабив сільськогосподарський сектор (з нього перенаправляли необхідні для індустріалізації кошти) і галузі легкої та харчової промисловості. У машинобудуванні України, яке за капіталовкладеннями в роки другої п'ятирічки вийшло на перше місце, все більшої сили набирали спеціалізовані підприємства військово-промислового комплексу, який не працював на задоволення матеріальних та економічних потреб суспільства. Під час індустріалізації була відтворена народногосподарська структура, схожа на дореволюційну, коли українська промисловість працювала на задоволення інтересів Росії. Український метал, вугілля постачали насамперед для російської промисловості. Отже, радянська модернізація промисловості поглибила підпорядкованість економіки України центру. Індустріалізація призвела до формування затратної економіки. Це було пояснене високою часткою ВПК у машинобудуванні, а також тим, що важка індустрія не була орієнтована на кінцевого споживача, працювала не на підвищення матеріального добробуту народу, а на задоволення своїх внутрішніх виробничих інтересів. Щорічно збільшувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який згодом використовували для виробництва машин, що знову були задіяні у вуглевидобувній промисловості. У процесі індустріалізації остаточно була сформована централізована, адміністративно-командна система управління, економіка командного типу, відбулося загальне одержавлення засобів виробництва, було ліквідовано ті

ринкові відносини, які існували в умовах непу, праця набувала все більш примусового характеру, що набувало прояву й у законодавстві. Нарешті, зумовлений високими темпами капітального будівництва прогрес у промисловості слабо позначився на матеріальному добробуті народу, а індустріальна гонка в роки першої п'ятирічки призвела до погіршення життєвого рівня населення. З кінця 1920-х рр. і до 1935 р. діяла карткова система розподілу продуктів і предметів широкого вжитку. З метою пошуку фінансів для індустріалізації сталінське керівництво різко збільшило продаж горілки, здійснювало невинуватену емісію грошей та завеликий експорт хліба (1930–1932 рр.), який експропріювався у колгоспів. Нормою стали примусові підписки на щорічні державні позики, започатковані з 1926 р. Високі темпи урбанізації ускладнювали і до того непросту проблему забезпечення населення житлом.

#### *Колективізація в УСРР: причини, методи та наслідки*

Здійснення індустріалізації за рахунок села, зокрема свідоме заниження цін на сільськогосподарську продукцію, призвело до хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Селянство відмовлялося продавати хліб, ціни на який були низькими, тоді як на промислові товари явно завищеними. Шлях виходу із цієї ситуації більшовицьке керівництво вбачало у насильницькому вилученні хліба з колективних господарств (колгоспів), які належало створити. Курс на колективізацію визначив XV з'їзд ВКП(б) у 1927 р. Ним передбачалося створити 200–300 тис. колгоспів, замість 25–35 млн. індивідуальних селянських господарств. Таким чином, не держава мусила залежати від неконтрольованих селянських господарств, а навпаки – селяни сконцентровані в колгоспах, мали перебувати в повній залежності від державних структур. Суцільна колективізація розпочалася у 1929 р. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Україна була віднесена до регіону, де колективізацію планували закінчити восени 1931 – весною 1932 р. Прискорення темпів колективізації означало фактично оголошення війни селянству, яке не бажало йти в колгоспи та чинило опір сталінській політиці. В українському селі лише з січня до червня 1930 р. зареєстровано 1500 терористичних актів проти радянської влади. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, вирізали худобу тощо. У багатьох випадках це призводило до спалаху селянських повстань, які більшовицька влада придушувала збройною силою.

Одним з головних напрямків колективізації була ліквідація куркулів як класу. В Україні позиції заможного селянства були особливо міцними, тому ліквідація мала різні форми. Так звані «куркульські контрреволюційні елементи», тобто селяни, котрі противилися колективізації, підлягали розстрілу або ув'язненню. Інша

категорія – заможні куркулі, їх виселяли у віддалені райони СРСР, а решту просто змусили покинути свої повіти. «Розкуркулювання» мало на меті насамперед позбавити селянство його природного керівництва, яке могло організувати опір насильницькій колективізації.

У здійсненні колективізації в Україні можна виділити такі етапи:

1. 1929-1930 рр. – час прискореної колективізації, яка перетворилася по суті в комунізацію. Село поринуло у вир самознищення: селянство почало продавати або забивати худобу, ховати або псувати реманент. У 1928– 1929 рр. в Україні було знищено до 50 % поголів'я худоби.

2. 1930 р. – маневр сталінського керівництва з перекладенням відповідальності на місцеві партійні та радянські органи (стаття Й. Сталіна на початку березня 1930 р. «Запаморочення від успіхів», постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі»). Почався масовий вихід із колгоспів.

3. 1931–1933 рр. – новий етап суцільної колективізації, прискорення її темпів, закінчення здебільшого колективізації в Україні (було об'єднано 70 % селянських господарств).

4. 1934–1937 рр. – завершальний етап колективізації. У 1937 р. колгоспи об'єднували 96,1 % посівних площ.

Але найстрашнішим злочином більшовицького тоталітарного режиму супроти українського народу було влаштування голодомору 1932–1933 рр., якому передували насильницька колективізація сільського господарства, т. зв. «розкуркулення» селян, хлібозаготівельні кампанії і масовий терор на селі. «Повстання ширяться з кожним днем й стає нам великою загрозою. Усі активісти тікають в паніці до великих міст, бо куркулі, які повстали... не дають пощади ні на хвилину життя». «Справи на Україні геть кепські... Якщо не візьмемося просто зараз за виправлення становища, Україну можемо втратити», – писав Сталін своєму найвірнішому поплічнику Кагановичу. На думку Сталіна і його поплічників єдиним засобом для упокорення українського селянина мав стати «великий мор», який би остаточно поставив на коліна українців.

Про штучний, організований характер голоду 1932–1933 рр., який дозволяє трактувати його як голодомор, свідчать такі об'єктивні обставини:

- відсутність помітного негативного впливу на теренах України природного чинника (посух, повеней та інших катаклізмів);
- відсутність голоду у сусідніх з Україною районах Росії;
- різкий контраст рівня смертності у селах України порівняно з показником смертності у містах.

Про організацію більшовицьким режимом голодомору в Україні свідчить комплекс заходів, які вони здійснювали:

- нереальні, завищені плани хлібозаготівель;
- надмірний експорт хліба;
- створення законодавчої бази для терору голодом;
- недостатній рівень необхідної допомоги продовольством з центру;
- радикальні кадрові зміни місцевої партійно-державної номенклатури на вірні Москві кадри з Центру;
- активне залучення до процесу колективізації та хлібозаготівель органів безпеки;
- масштабні репресії, судові переслідування, розстріли, т. зв. «чорні дошки», депортації;
- заборона виїзду за межі України, запровадження внутрішнього паспорту;
- блокування інформації про голод.

Теоретичні висновки такого характеру супроводжуються свідченнями про голодну смерть мільйонів українців. В колишній «житниці Європи» у 1932–1933 рр. зафіксовано випадки канібалізму, трупоїдства, вживання м'яса дохлої худоби, домашніх тварин, гризунів, розлади людської психіки, самогубства, епідемії, інфекційні хвороби. Особлива жорстокість і витончений цинізм тоталітарної держави в ставленні до селянства, як до класу ворожого комуністичній доктрині і системі влади, проявилися у занесенні багатьох сіл і цілих районів на сумнозвісні т. зв. «чорні дошки». Занесення села на «чорну дошку» означало, що виїзд із нього було заборонено, воно оточувалося військами і ГПУ, припинявся підвіз будь-якого постачання й такі населені пункти були приречені на вимирання з голоду. Було запроваджено паспортну систему й Україна по периметру своїх кордонів була оточена загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити переходу голодуючих селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницею.

Отже, терор голодом, що діяв в УРСР протягом 22 місяців, – це свідомо і цілеспрямована політика радянсько-більшовицького режиму, каральнорепресивна акція спрямована на упокорення українських селян, на знищення індивідуальних селянських господарств – соціально-економічних підвалин української нації. Загальна кількість жертв українського Голокосту 1932–1933 рр. досі не відома. Історики лише наближаються до реальної статистики: С. Кульчицький називає цифру – 3,5 млн. осіб, Р. Конквест – 5 млн., інші дослідники, зокрема, діаспорні, подають ще більші цифри. Але, безсумнівно одне: голодомор був формою терору голодом, методом

геноциду українського народу, засобом морального тиску на українське суспільство, яке до сьогодні відчуває його страшні наслідки.

*Масові політичні репресії 20–30-х років радянського режиму та їх наслідки*

«Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» – так назвав свою працю дослідник Сергій Білокінь. Вона абсолютно закономірно і науково об'єктивно розкриває суть більшовицько-радянського тоталітарного режиму, оскільки державний терор був у самій природі більшовизму, його здійснювали на суто науковій основі, як одну з ланок народного господарства. Внаслідок, українство зазнало таких кількісних і якісних деформацій, що призвели до зміни людської суті. Пануючи протягом кількох десятиріч, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної суспільної верстви, винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд. У цьому суть, головний результат здійсненої соціальної революції. Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття – злам історичної традиції.

«Червоним» визначив ХХ століття Мирослав Попович. Назвавши другий розділ своєї праці «Друга криза західної цивілізації – комунізм і фашизм», він наголошує, що тоталітарний переворот здійснено Сталінін у два етапи. На першому (1928–1933) був ліквідований ринок і вся економіка, зокрема селянську. Під час цього перевороту була тероризована інтелігенція і ліквідований будь-який можливий опір владі у масах, зокрема селянських та в національних осередках, передусім в Україні. Тому має рацію Т. Гунчак, що червоний терор в Україні, мабуть, є найтрагічнішою сторінкою в історії нашого багатостраждального народу. За числом жертв цей період значно перевершує будь-які суспільні катаклізми попередніх часів, а скільки на його рахунку понівечених людських душ – про це вже не дізнається ніхто. «Увесь моральний жах терору, – зазначає І. Білас, – його вплив на розклад людської психіки визначався не окремими вбивствами і навіть не їх кількістю, а саме системою, яку насаджувала більшовицька диктатура». Легко встановити кількість жертв радянського терору в Україні у міжвоєнний період. Так, за неповними підрахунками, у 1930–1941 роках в Україні було викрито 110 різного роду «контрреволюційних» організацій. У справі тільки однієї СБУ було засуджено у відкритому судовому процесі 45 осіб, відразу заарештовано 400 чоловік, а всього постраждало понад 30 тис. осіб. Тільки за офіційними даними, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 особи, у 1936 – 15717, 1937 – 159573, 1938 – 108006, 1939 – 12000, 1940 – близько 50000 осіб. Уявити розмах і жахіття терору дають можливість новознайдені архівні джерела, зокрема, документи,

що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія). Тут було розстріляно 1111 соловецьких ув'язнених, серед яких Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валеріан Поліщук, Олекса Слісаренко, Антон Крушельницький, Микола Полоз, Матвій Яворський, Микола Павлушков і сотні інших відомих і не дуже політв'язнів радянського «грандіозного комбінату смерті». Це були представники інтелігенції, робітники, селяни, священики, політики, вчені, службовці. Протягом п'яти днів – 27 жовтня до 4 листопада 1937 року капітан держбезпеки М. Матвєєв власноруч виконував наказ: з револьвера щодня, пострілом в потилицю, розстрілював не менше двохсот приречених. Зрозуміло, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр потрібно додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД, проаналізувати смертність у таборах, додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 млн. чол.), мільйонні жертви голодоморів 1921–1923, 1932–1933 років, а також депортованих.

Варто звернути увагу на морально-психологічні аспекти державного терору. Державний терор, маючи на меті придушення у зародку будь-якої опозиційності та досягнення безумовної лояльності (чи, принаймні, демонстрації лояльності) режиму з боку широких верств населення, здійснювався не тільки у формі акцій масового фізичного, але й духовного насилля, що були тісно пов'язані між собою. Масові арешти і ув'язнення, страти і заслання т. зв. «ворогів народу» були уособленням психологічного терору, адже, з одного боку – вони супроводжувались морально-психологічними тортурами відносно безпосередніх об'єктів терору, а з іншого – були ефективним засобом залякування широких мас населення. Численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля призвели до інших суттєвих деформацій суспільної свідомості – зокрема настанням такої ситуації, коли висунуті режимом звинувачення проти «ворогів народу» не тільки безоглядно приймалися на віру, але й спонукали значні маси населення до єднання з організаторами та виконавцями державного терору. Характерними для цієї доби були й прояви аморальної (в контексті загальнолюдських цінностей) поведінки. Зокрема, майже нормою життя радянського суспільства були доноси – на рідних, близьких, друзів, сусідів, знайомих, навіть на сторонніх людей. Свідченням занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості за умов тотального терору були також відмови рідних і близьких від засуджених «ворогів народу», абсолютизація культу насилля, подальша девальвація цінності людського життя – посилення тенденції «психологічного звикання» до масових репресій, своєрідне знеособлення жертв терору в масовій свідомості.

### **3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-40-ві рр. («відродження» та «розстріляне відродження»).**

Політика «коренізації» проголошена XII з'їздом РКП у квітні 1923 р. Перед місцевим апаратом ставили вимоги поповнення своїх лав за рахунок національних кадрів, користування рідною мовою в державних установах і закладах, сприяння розвитку національної культури. Український різновид цієї політики дістав назву українізації. Процес українізації відбувався у складних умовах. Але попри труднощі та перешкоди українізація давала перші результати. Серед службовців державного апарату в 1923-1927 рр. частка українців зросла від 35 до 54 %. У 1929 р. навчання українською мовою здійснювали понад 80 % загальноосвітніх шкіл, понад 75 % технікумів і 30 % вузів. Таким чином, українська мова фактично перетворилась на державну мову УСРР. За 5 років зусиллями Всеукраїнської комісії у справах боротьби з неписьменністю на чолі з Г. Петровським, неписьменність було подолано у 2 млн населення. Відсоток письменних у містах виріс удвоє, а на селі – більше, ніж утричі. Було відкрито 7 тисяч вечірніх шкіл та гуртків, до 50 тисяч чоловік було охоплено індивідуальним навчанням. На кінець 20-х рр. 51,9 % населення вміли читати та писати.

Багато позитивних змін відбулося в літературі, мистецтві. З еміграції в Україну повернулися М. Грушевський, С. Рудницький та інші відомі діячі науки, освіти, культури. Виникали національні культурні, літературні організації («Гарт», «Плуг», «Авангард» тощо). У 1925 р. постає Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала талановитих письменників, активних учасників руху за відродження української духовності. Видатним діячем української сцени був Л. Курбас, який у березні 1922 р. організував унікальний театральний колектив «Березіль». Це був новий крок на шляху оновлення національного театру. У 1927 р. була створена Київська кіностудія. Водночас відбувався процес пролетаризації та політизації культури, таким чином практикувався класовий підхід до культури, більшовики намагались примусити діячів культури робити те, що буде вигідно для радянської влади.

Досить швидкими темпами розвивалася в УРСР і вища школа. Щоправда, цей розвиток мав суперечливий характер. З одного боку, було скасовано майнові, станові, національні обмеження дореволюційних часів, що відкривало шлях до вищої освіти дітям робітників і селян, з іншого – робітничо-селянське походження, належність до партії комсомолу були визначальними чинниками під час вступу до вузів, тобто за скасуванням одних привілеїв настали інші, класові. До того ж «оробітничення» вузів докорінно змінювало соціально-класові риси, професійно-кваліфікаційний рівень

інтелігенції. Нова інтелігенція була не стіль-ки елітою інтелекту, скільки елітою посади, що було не на користь культури.

У 20-ті роки в самостійну галузь мистецтва було сформоване українське кіно. Вже на кінець десятиліття український кінематограф був об'єктом уваги на міжнародних кінофестивалях. Серію фільмів на історичну тематику (про козаччину, Т. Шевченка, громадянську війну) поставили режисери П. Чардинін, В. Гардін, Ю. Стабовий тощо. Наприкінці 20 – початку 30-х років проводирем українського кіномистецтва став Олександр Довженко (1894-1956). Поставлені ним фільми «Арсенал», «Земля», «Звенигора», «Аероград» та інші були частиною світової кінокласики. Зокрема, фільм «Земля» міжнародним журі в 1958 р. був названий серед 12 найкращих фільмів усіх часів. Саме тому в українській історичній науці період 20-х років має назву українського національно-культурного «відродження».

Центром українського наукового життя, як і української (традиційної) культури в цілому, залишався Київ. Тут знаходилися Всеукраїнська академія наук (ВУАН), більша частина її наукових установ, особливо гуманітарного профілю. Визнаним лідером київського науково-культурного центру був М. Грушевський. Обраний дійсним членом ВУАН, він очолив низку українознавчих комісій та установ академії. Своїм авторитетом і невтомною працею він заохочував численних діячів науки і культури до активних дій за розбудову української культури. Зокрема, багато зробив в організаційному плані, щоб історична наука розвивалася не тільки в академічних установах, а й в таких містах, як Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Полтава тощо. Поряд з М. Грушевським працювали такі авторитети української гуманітарної науки, як С. Єфремов, А. Кримський, В. Перетц, В. Гнатюк, М. Петров.

Другим центром українського науково-культурного життя був Харків – столиця УРСР до середини 30-х років. Тут було зосереджене здебільшого молодше покоління української інтелігенції, хоч чимало було і діячів старшого покоління. Так, групу молодих істориків Харкова очолював один із патріархів української історичної науки Д. Багалій.

У вересні 1929 р. відбулися арешти визначних діячів української науки, культури, релігії – як членів вигаданої ОДПУ «Спілки визволення України». У 1930 р. відбувся процес над 45 «керівниками» СВУ. Серед них – академік С. Єфремов, професори Й. Гермайзе, М. Слабченко, письменники Мівченко, Л. Старицька-Черняхівська тощо. У 1931 р. відбувся ще один процес – так званого Українського національного центру, за яким були репресовані 50 представників української інтелігенції. За фальшивими звинуваченнями були засуджені та розстріляні Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О.

Близько, І. Крушельницький та багато інших українських поетів та письменників. Репресії не обминули й театр. У 1933 р. було заарештовано видатного режисера Л. Курбаса, а організований ним театр «Березіль» закрито. У грудні 1934 р. у справі так званого «Українського центру білогвардійців-терористів» було засуджено до розстрілу 28 представників української інтелігенції. Загалом за ці роки Україна втратила близько 500 талановитих письменників. Непоправних втрат зазнали військові кадри (в передвоєнні роки було репресовано понад 40 тис. найдосвідченіших командирів Червоної армії, зокрема 1800 генералів).

У січні 1933 р. Сталін надіслав у республіку П. Постишева з диктаторськими повноваженнями, було започатковано нещадну боротьбу з носіями «українського буржуазного націоналізму». У концтабори потрапила більшість видатних політичних діячів української культури. Жертвами чекістів були практично всі, хто брав участь в Українській революції. 2 липня 1937 р. Сталін підписав рішення, на основі якого з'явився наказ по НКВС СРСР з визначенням розкладки «вороги народу». Вимагалось у найближчі чотири місяці викрити і репресувати 270 тисяч «ворогів». Приналежність до вищих партійних структур не була гарантією збереження життя, із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, зокрема С. Косіор та П. Постишев. В січні 1938 р. М. Хрущов як Перший секретар ЦК КП(б)У, ініціював збільшення ліміту репресованих для НКВС УРСР на 30 тисяч осіб. Всього жертвами тоталітарно-репресивної машини протягом 1933-1938 рр. стали 360 тисяч громадян України. Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації. Саме тому, 30-ті роки мають назву «розстріляне відродження».

#### Основні терміни, поняття, імена

**Гринько Григорій** – державний і громадський діяч; прихильник політики українізації; упродовж 1930-1937 рр. – міністр фінансів СРСР.

**Довженко Олександр** – письменник, художник, основоположник українського кінематографу; автор фільмів «Звенигора», «Арсенал», «Земля».

**Курбас Лесь** – актор, режисер, педагог, теоретик театру, перекладач, народний артист; ініціатор створення театру «Березіль».

**Липківський Василь** – діяч УАПЦ, митрополит Київський і всієї Русі; організатор і натхненник автокефалії Української православної церкви.

**Богомолець Олександр** – президент Всеукраїнської академії наук, з 1936 р. – АН УРСР.

**Борецький Михайло** – митрополит Української автокефальної православної церкви (1927-1930).

**Геноцид** – знищення окремих груп населення, окремих народів із расових, національних або релігійних мотивів

**Косіор Станіслав** – перший секретар ЦК КП(б)У (1928-1938).

**П'ятирічка** – п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР або період, що цим планом охоплений.

**Пропаганда** – поширення і постійне, глибоке та докладне роз'яснення будь-яких ідей, поглядів, знань.

**Розкуркулювання** – політика знищення селян-власників шляхом адміністративного примусу до вступу в колгоспи або засобами оподаткування, а також шляхом депортації.

**Розстріляне відродження** – період розвитку української культури впродовж 1922-1933 рр., що у подальшому супроводжувався політичними репресіями та ідеологічним тиском на інтелігенцію.

Основні дати:

1920 р. 21 лютого – ВУЦВК ухвалив постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоруською»;

1920 р. 28 грудня – підписання робітничо-селянського союзного договору між УСРР та РСФРР про військовий та господарський союз;

1921 р. 30 серпня – прийняття постанови РНК УСРР про втілення в життя нової економічної політики;

1921 р. 11-21 жовтня – утворення автокефальної православної церкви;

1921 р. 4-29 листопада – похід Армії УНР на чолі з Ю. Тютюнником на територію УСРР;

1927 р. – створення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників;

1927 р. 8 листопада – початок будівництва у Запоріжжі велетня електрифікації – Дніпровської ГЕС (Дніпрогесу);

1928 р. 18 травня - 6 липня – «Шахтинська справа»;

1928 р. 28 листопада – створення у Березовському районі Одеського округу першої в Україні МТС ім. Т. Г. Шевченка;

1930 р. 28-29 січня – ліквідація УАПЦ;

1930 р. 9 березня - 19 квітня – судовий процес над організацією «Спілка визволення України»;

1931 р. жовтень – став до ладу тракторний завод у Харкові;

1932 р. 10 жовтня – став до ладу електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь»;

1934 р. 10 червня – створення при НКВС УСРР ГУЛАГу;

1937 р. 25-30 січня – прийняття нової Конституції УРСР.

## **ЛЕКЦІЯ 9**

### **Україна в роки Другої світової війни.**

#### **Українська культура воєнної доби**

1. Початок Другої світової війни. Возз'єднання українських земель.
2. Окупація України військами фашистської Німеччини. Окупаційний режим та Рух Опору в Україні.
3. Визволення України від нацистської окупації. Наслідки та уроки Другої світової війни.
4. Українська культура воєнної доби.

#### **1. Початок Другої світової війни.**

##### **Возз'єднання українських земель**

Друга світова війна, яка тривала з 1 вересня 1939 року до 2 вересня 1945 року, була найжорстокішим і найкривавішим воєнним конфліктом в історії людства. У ній була задіяна 61 держава, на території яких проживало 80 % населення Землі. Воєнні дії відбувалися на території 40 країн. За роки війни загинуло 65-67 млн. осіб. Україна опинилася у епіцентрі війни вже у вересні 1939 р. 2,4 млн. українців було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Цілком або частково було зруйновано 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл.

У 30-ті роки виникло два вогнища світової війни: мілітаристська Японія на Сході та націонал-соціалістична Німеччина на Заході. Керівні кола західних держав, провадячи дипломатичну гру з Берліном та Москвою, намагалися спрямувати нацистську агресію на схід проти осередку комунізму СРСР. З іншого боку, пануючий в радянському союзі комуністичний режим в його сталінському варіанті посилював репресії проти свого народу, розгорнув жорстоку пропагандистську кампанію проти соціал-демократичних партій та урядів західних країн, чим зірвав можливість утворення єдиного антифашистського фронту, загрожуючи капіталістичним країнам розгортанням світової комуністичної революції.

Щоб уникнути нової війни, загроза якої посилювалася внаслідок відвертої агресивної політики німецького нацизму, італійського фашизму, японського мілітаризму, виникла необхідність утворення системи колективної безпеки. Але англо-французьке керівництво, з одного боку, і московське, з другого, були нездатні до компромісного вирішення питань і підписання спільного договору.

Внаслідок цього в березні 1938 р. гітлерівська Німеччина здійснила аншлюс Австрії за мовчазною згодою урядів Великобританії та Франції. У вересні того ж року вони підписали у Мюнхені договір, який дозволяв Гітлеру анексувати спершу Судетську область Чехословаччини, а на початку 1939 р. захопити і всю країну. 23 серпня

1939 р. в Москві між СРСР та Німеччиною було підписано угоду про ненапад, так званий пакт Молотова-Ріббентропа, за секретним протоколом якого розподілялися сфери впливу між цими двома державами. До договору був доданий таємний протокол, існування якого радянське керівництво протягом 50 років заперечувало. Цей документ давав можливість Сталіну розширити кордони СРСР майже до кордонів колишньої Російської імперії 1913 р. (передавалися майже всі західноукраїнські землі та білоруські, Прибалтику, Фінляндію). Таким чином, пакт Молотова-Ріббентропа перетворив СРСР фактично на союзника фашистської Німеччини.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, поклавши цим самим початок Другій світовій війні. Війна з Польщею продовжувалась 6 тижнів, втрати поляків становили – 16 % всього населення (це найбільші втрати за період війни). Кваплячись оволодіти «свою» частиною польської держави (як і передбачалося в секретних протоколах), 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли кордон і зайняли майже всі землі, населені українцями і білорусами (територія площею більше 190 тис. кв. км із населенням майже 12 млн. чол.). Розмежувальна лінія між окупованою територією СРСР та окупованою німецькими військами, була уточнена в радянсько-німецькому договорі про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Українські землі Лемківщина і Холмщина були зайняті Німеччиною, а Закарпаття – Угорщиною.

Окрилене блискавичною, швидкою, безкровною перемогою у війні з Польщею з придбанням великих територій керівництво СРСР уже в жовтні 1939 р. розпочинає політичний шантаж, а 30 листопада і війну з Фінляндією, яка тривала 105 днів і закінчилася безславною поразкою Москви. У снігах Фінляндії було поранено, обморожено і загинуло багато червоноармійців та командирів з України.

Улітку 1940 р., щоб взяти реванш за невдачі на півночі, радянський уряд направив війська на територію Прибалтійських держав (Латвія, Литва, Естонія), які насильно були приєднані до складу СРСР. Після цього Москва запропонувала Румунії повернути Радянському Союзу Бессарабію, яка була захоплена нею 1918 р. Південна частина Бессарабії (повіти Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський), а також Північна Буковина були приєднані до складу УРСР. Таким чином, до УРСР було прилучено понад 7 млн. мешканців Західної України.

Населення Західної України спочатку вітало прихід Червоної Армії. Пояснювалось це тим, що ця частина України була до приєднання напівколонією Польщі під сильним політичним, національним і економічним гнобленням, жорстокою експлуатацією, масовим хронічним безробіттям, напівкріпосницькими порядками на

селі, безправ'ям українців. І на цих же територіях відразу розпочалася перша хвиля радянізації (втління у життя вимог радянської системи).

Заходи, що отримали позитивну оцінку населення:

- експропріація маєтків польських землевласників з обіцянкою перерозподілу землі між селянами;
- українізація системи народної освіти, ліквідація неписьменності;
- запровадження безкоштовного медичного обслуговування;
- створення системи соціального забезпечення;
- 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати робітників.

За перший рік радянської влади тут почали діяти 184 лікарні, 492 амбулаторії та поліклініки. Українізувалась та зміцнювалась система освіти. Загалом у цей час працювало 6900 шкіл, зокрема 6 тис. з українською мовою навчання, діяло 15 вузів, зокрема 2 університети, 13 театрів.

З іншого боку, разом з радянськими військами на західноукраїнські землі прийшов жорстокий сталінський тоталітарний режим, який до цього часу вже встиг набути зачного досвіду масових репресій та депортацій населення, розстрілів невинних людей, ліквідації демократичних свобод, фактичного відновлення під новими соціалістичними гаслами минулого національного гноблення народів окраїн колишньої царської Росії, які тепер були складовою частиною СРСР.

Тільки через 15 місяців після вступу Радянської Армії в Західну Україну відбулися вибори в місцеві органи влади. За цей час понад 1,7 млн. (17,8 % населення території) людей з Західної України (українців, поляків, євреїв тощо) було заарештовано, кинуте в тюрми та концентраційні табори, розстріляно, заслано до Сибіру, на Колиму, в Казахстан тощо. Після такої «підготовки» вибори не могли відбутися вільно і були організовані саме так, як це було потрібно новій владі. Зазначимо, що у представницькі органи влади, місцеві ради, було обрано лише тих людей, які були прихильні до сталінського режиму.

Отже, західноукраїнські землі, які до цього часу були відкриті для Європи, після приєднання до Радянського Союзу одразу ж опинилися за залізною завісою, і всілякі стосунки з навколишніми країнами були припинені. Українські національні організації, які навіть за панської Польщі мали свої культурно-освітні та релігійні установи, тепер втратили їх. Замість них була створена зовсім нова мережа комуністичних організацій, які головним чином, були очолені українцями, прибувшими зі східних районів України (радянської з 20-х рр.) і, переважно комуністами.

Останній акт, як і у випадку із Західною Україною, мав дві сторони. З одного боку, об'єднувалися стародавні українські землі з етнічно українським населенням. З іншого – населення цих територій,

як і весь народ України та СРСР, було кинуте на поталу безпощадного сталінського режиму з його масовими репресіями та депортаціями, насильницькою колективізацією, обмеженням прав та свобод громадян всіх національностей.

## **2. Окупація України військами фашистської Німеччини.**

### **Окупаційний режим та Рух Опору в Україні.**

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на Радянський Союз. Це було початком радянсько-німецької війни, в якій взяли участь мільйони представників українського народу.

Україна була ареною жорстоких боїв вже у перші дні війни. Німецьке командування спрямувало проти України групу армій «Південь», у складі якої були 57 дивізій, 13 бригад, 1300 літаків Люфтваффе.

Ситуація для радянських військ була важкою: перші тижні після нападу німецькі війська просувалися зі швидкістю 30 км за добу. На 10 липня німецька група «Центр» (Західний фронт) просунулася на 600 км, група «Північ» (Південно-Західний фронт) – на 500 км, «Південь» (Південно-Західний фронт) – на 350 км. У період масових репресій в СРСР фактично було знищено вищий командний склад Червоної Армії, населення країни було деморалізовано. Поразки у Фінляндії нічого Сталіна не навчили і армія до війни була не готова.

11 липня німецькі танкові та моторизовані з'єднання здійснили прорив під Новгород-Волинським у напрямку Києва. Почалася героїчна оборона столиці України від нацистів. 16 вересня 1941 р., внаслідок нового прориву великих танкових з'єднань Гудеріана у тил Південно-Західного фронту і об'єднання їх під Лохвицею, Київ опинився в оточенні, а 19 вересня зданий ворогу. Командувач фронтом, герой радянсько-фінської війни, генерал Кирпоніс та весь його штаб загинули. 27 вересня опір оточених армій було зломлено, понад 650 тис. радянських солдат, головним чином українців, потрапили у полон.

Оборона Одеси почалася на початку серпня 1941 р. на далеких підступах до Одеси і мала важливе стратегічне та політичне значення. Велику роль у захисті міста зіграли спільні дії Приморської армії на чолі з генералом Іваном Петровим та Чорноморського флоту. 20 серпня почався генеральний наступ 300-тисячної румунської армії на ближніх підступах до міста. Спільні дії Приморської армії на чолі з генералом Іваном Петровим та Чорноморського флоту зіграли свою роль в обороні оточеного міста. 20 серпня почався генеральний наступ 300-тисячної румунської армії на ближніх підступах до міста. Оборона оточеного міста продовжувалася 73 дні і призвела до відходу 18 дивізій ворога. Захист Одеси розбив гітлерівські плани швидкого захоплення Кримського півострова та Кавказу.

Коли нацистські війська почали наступ на Крим, було ухвалено Одесу евакуювати. 16 жовтня війська, які захищали Одесу, були секретно відведені з передової лінії фронту, навантажені на судна і вивезені до Криму. Ворог довідався про це лише ранком наступного дня. Це був перший у воєнній історії випадок таємної евакуації великих воєнних з'єднань. Евакуйовані з Одеси війська були використані для захисту Севастополя – головної бази Чорноморського флоту.

Оборона Севастополя тривала 250 днів з жовтня 1941 до липня 1942 р. Умови захисників морської фортеці і міста були набагато складнішими, ніж в Одесі. Німці просунулися далеко на схід, поступово встановили контроль над Чорним морем та повітряним простором над Кримським півостровом та морем. Наказ про евакуацію захисників Севастополя запізнився, внаслідок чого в полон потрапила значна кількість мужніх захисників морської фортеці, поранені, які були в підземних госпіталях, цивільне населення. 16 листопада було здано весь Крим. В полон знову потрапило 100 тисяч радянських воїнів.

Під час невдало спланованої Керчинсько-Феодосійської операції (грудень 1941 – січень 1942 рр.), в якій взяло участь 3 армії та 17 дивізій, в німецький полон потрапило понад 150 тисяч радянських солдат. Опір відрізаних на кримському узбережжі продовжувався до травня 1942 р. Понад 10 тис. червоноармійців знайшли притулок у Аджимушкайських каменярнях, перейшовши на умови партизанської війни. Але на відміну від одеських каменоломень, які мають багато входів-виходів по всьому місту і далеко за його межами, кожна з каменярень Аджимушка є великим кам'яним мішком з багатьма коридорами, але одним виходом на поверхню. Тому оточені були приречені з самого початку. Їх труїли газами, морили голодом. У жовтні 1942 р. вони мусили припинити опір і здатися ворогу.

У травні 1942 р., у розпал подій під Керчю розпочався наступ військ Південно-західного фронту в районі Харкова. Але й тут їх чекала невдача. Замість дозволу перейти до оборони, радянські частини, які наступали, отримали наказ і надалі розвивати наступ. Внаслідок цього було оточено 3 радянські армії, у полон потрапило 240 тис. чоловік. Наприкінці червня 1942 р. німецькі війська зробили прорив на 200–400 км на Воронезькому фронті шириною 600–650 км. Це призвело до того, що 22 липня 1942 р. вся Україна була окупована фашистами.

Уже в перший період війни Україна зазнала великих жертв. В армію було мобілізовано понад 2 млн. українців. Незважаючи на героїчний опір німецьким військам, до грудня 1942 р. на радянсько-німецькому фронті в полон потрапило 3,8 млн. радянських військовослужбовців, тобто майже весь кадровий склад Червоної Армії на початок війни, з них 1,3 млн. українців.

Була здійснена евакуація на схід 550 великих підприємств, 30 галузей промисловості, тобто одна третина всіх фабрик і заводів, евакуйованих в СРСР. Евакуйована Академія Наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів, 3,5 млн. цивільного населення. Місцем їх перебування стали Росія, Казахстан, Середня Азія. В місті Уфа (Башкирія) осів уряд УРСР, Академія Наук, Київський та Харківський університети. Одеський університет було евакуйоване в БайрамАлі (Туркменія).

Сталінське керівництво з початку війни зробило ставку на тактику випаленої землі, що завдало великої шкоди не тільки економіці України, але й населенню українських міст і сіл, яке залишалося на окупованій німцями території і не було евакуйоване на схід. Було підірвано мости, залізниці, шахти, портові спорудження, майже всі промислові підприємства, Дніпрогес, знищено багато запасів харчів. Під час відступу радянських військ постраждали житлові квартали Києва (було підірвано Хрещатик, Успенський собор Києво-Печерської Лаври), Харкова, Бердичева тощо.

Під час відступу армії органи НКВС в багатьох містах, особливо Західної України, знищували політичних в'язнів (Львів, Самбір, Дубно, Злочів, Рівне, Володимир-Волинський, Ковель, Луцьк, Станіслав, Київ, Харків). За далеко не повними даними без суду та слідства в останні години перед відходом радянських військ в тюрмах України було розстріляно від 15 до 40 тис. політичних в'язнів, в той час як карних злочинців відпускали на свободу.

Слід зазначити, що в правлячих колах нацистської Німеччини не було єдності відносно подальшої долі України після її остаточної окупації німцями.

Так Гітлерівське міністерство східних земель А. Розенберга планувало розчленувати СРСР, і утворити на території України маріонеткову державу під керівництвом Німеччини, де певна роль відводилась українським націоналістам. Керівництво вермахту, яке було на жорстких імперських позиціях, навпаки, вважало, що треба зберегти «єдину, неділиму Росію», як спільницю Німеччини. Натомість керівництво нацистської партії і сам А. Гітлер планували перетворення усіх слов'янських земель в німецьку колонію, поступове винищення місцевого населення і заселення родючих українських земель німецькими колоністами. В цій останній концепції, яка і перемогла, місця для української державності, навіть під фашистськими прапорами, не лишалось.

Під окупацією Україна була розділена на 4 частини. На основній її території (Волинь, Вінниччина, Житомирщина, Кам'янець-Подільська, Київська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська області, частина районів Херсонщини, Запорізької та Миколаївської областей) було створено Рейхскомісаріат «Україна», на чолі якого поставлено гауляйтера Еріха Коха. Його «столицею» було визначено

місто Рівне. Частина західних районів України, так званий «дистрикт Галичина» (Східна Галичина – області Львівська, Станіславська, частина Тернопільської), був приєднаний, разом із польською Західною Галичиною до складу одного з п'яти Генерал-губернаторств Німеччини. Своєму спільнику Румунії А. Гітлер повернув Північну Буковину та Бессарабію і додатково, як премію за відданість, віддав частину південно-західних районів України до Південного Бугу (Одеська обл., частина Вінницької та Миколаївської), які отримали назву Трансністрії (Задністров'я). Центром нової румунської губернії була Одеса. І, нарешті, райони на сході України, які прилягали до лінії фронту, підпорядковувалися безпосередньо німецькому військовому командуванню. Таким чином, Україна під нацистською окупацією знову була розколота.

Спроби ОУН, без узгодженості з німцями, створити власний уряд і проголосити самостійність Української держави спершу у Львові (30 червня 1941 р.), а потім в Києві (жовтень 1941 р.) скінчилися повною невдачею. Прем'єр щойно проголошеної держави Я. Стецько і увесь провід ОУН на чолі з С. Бандерою 5 липня були заарештовані. На допиті в Берліні від пропозиції відкликати проголошення держави вони відмовилися й були кинуті до концтабору Заксенхаузен. У Києві в лютому 1942 р. була арештована велика група активістів з похідної групи ОУН(б), зокрема молода талановита українська поетка Олена Теліга. Всі вони були розстріляні у Бабиному Яру. Створені абвером ще до початку радянсько-німецької кампанії два батальйони з числа українських націоналістів «Нахтігаль» та «Ролланд» були розпущені.

У цей відповідальний момент не було єдності і серед самих українських націоналістів. Після вбивства у 1938 р. агентом НКВС Судоплатовим лідера і засновника ОУН Є. Коновальця, розпочалася внутрішня боротьба в цій організації, яка завершилася у 1940 р. розколом її на стару ОУН – ОУН (мельниківців) та нову, революційну ОУН (бандерівців). Апогей цієї боротьби припадав якраз на час проголошення у Львові незалежної Української держави влітку 1941 р.

*Нацистський окупаційний режим.* Нацисти встановили в Україні жорстокий режим терору та насилля. Вони знищили 4,5 млн. осіб, 2 млн. було вивезено до Німеччини і перетворено на остербайтерів. Масові розстріли євреїв були влаштовані нацистами у Бабиному Яру під Києвом, в Дробицькому Яру під Харковом, у Вінниці, Одесі та інших містах України.

Український народ зустрів загарбників огнем і мечем. Виділяють дві гілки в українському Русі Опору: комуністичну і націоналістичну. З одного боку, комуністичне підпілля, кероване з Москви, з другого – Українська Повстанська Армія (УПА), створена і керована ОУН. Обидві сили боролися з фашизмом, але кожна за свої ідеали і обидві були непримиренні одна до другої.

Комуністична партія організувала підпільні антифашистські організації в містах і на селах та широко розгалужену партизанську мережу у лісовій місцевості. Партизанські загони та з'єднання часто змінювали своє місцеперебування, маючи постійні бази дислокації в лісних масивах. У літку 1942 р. було створено Центральний штаб партизанського руху і підпорядкований йому Український штаб. Партизанські загони діяли у прифронтовій зоні, здійснювали глибокі рейди в тил ворога, виконували терористичні акти проти окупантів та їх окремих функціонерів, провадили диверсії на військових та економічних об'єктах, вели рейкову війну. Німці вимушені були виділити 50 тис. солдатів для боротьби з партизанами.

За наказом командування радянські партизани проникли на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини і діяли там разом з місцевими партизанами. Найвідомішими в Україні були загони та партизанські з'єднання Ковпака і Руднева, Федорова, Сабурова, загін «особливого призначення» Медведева.

Бойові дії проти фашистів провадила і УПА, головним чином на Волині та в Карпатах, де користувалася широкою підтримкою місцевих жителів. Крім того, ОУН надсилала «похідні» бойові групи і у Східну Україну (до 3 тис. чол.). Але тут вони не знаходили підтримки населення і були легкою здобиччю гестапо та радянських підпільників.

УПА мала різні військові формування: «Поліська Січ» отамана Бульби-Боровця, що виникла восени 1941 р., збройні загони ОУН(м) і ОУН (б) тощо. З весни 1943 р. ОУН (б) здійснювало силове об'єднання різних збройних націоналістичних загонів, внаслідок чого наприкінці 1943 р. була утворена єдина УПА під командуванням генерала Тараса Чупринки (Роман Шухевич), яка на початок 1944 р. нараховувала до 40 тис. бійців. Чисельність УПА зростала в міру наближення до Західної України Радянської Армії, якій націоналісти планували завдати головного удару. Рух Опору в тилу нацистів наближував звільнення України та загальний крах Третього Рейху.

### **3. Визволення України від нацистської окупації.**

#### **Наслідки та уроки Другої світової**

Битва за визволення України тривала 22 місяці і складалася з низки великих операцій (Корсунь-Шевченківська, Львівська, Карпато-Ужгородська) (18 грудня 1942 р. під час наступу радянських військ був звільнений перший населений пункт української території – Луганської області, а 23 серпня 1943 р. – Харків, 2 вересня – Суми, 6 листопада – Київ).

Наприкінці грудня 1942 р. радянські війська почали вторгнення в Україну. Протягом зимової кампанії 1942-1943 рр. була звільнена значна частина Луганської, Донецької та Харківської областей.

Нищівний розгром нацистських військ під Курськом відкрив можливість для звільнення усієї України.

У вересні 1943 р. розпочалася грандіозна битва за Дніпро. Були захоплені плацдарми (Букринський та Лютежський) на правому березі Дніпра, розпочалося його форсування, здебільшого без спеціальних плавальних засобів, з використанням лише підручних матеріалів (стовбури дерев, бочки, дошки, ящики, плащ-палатки, набиті соломою тощо). Навіть легке поранення у річці ставало для бійців смертельним – людина тонула. На штурм позицій ворога були кинуті, здебільшого, солдати-українці, мобілізовані на щойно визволених територіях. Вони навіть не завжди отримували захисне обмундирування, йшли у бій у чорних свитках (їх так і прозвали – «чорні свитки»), без усякої підготовки, іноді навіть без зброї, і гинули тисячами. Внаслідок форсування наступу і бажання військового командування зробити подарунок Й. Сталіну до жовтневих свят. 6 листопада 1943 р. столиця України Київ була звільнена.

Корсунь-Шевченківська битва. У січні-лютому 1944 р. внаслідок успішно проведеної Корсунь-Шевченківської операції було оточено та розбито 10 дивізій німецьких військ, усього 80 тис. чол., з яких 55 тисяч були знищені, 18 тис. потрапили у полон. Ця битва отримала назву «другого Сталінграду» (там була оточена 330-тисячна армія противника). Чергова перемога прискорила подальше звільнення української території.

10 квітня була звільнена Одеса, у травні – Крим, у липні-серпні – Західна Україна. 14 жовтня 1944 р. було звільнено територію всієї України за станом на початок війни. 27 жовтня звільнено Ужгород, головне місто Закарпатської України, яке офіційно було приєднано до України вже після війни. 28 жовтня звільнено все Закарпаття.

Наприкінці війни німці, які уникали створення військових частин з числа поневолених народів, зокрема українців, переглянули свою політику. У складі військ СС почали створювати національні частини. В Україні такою була дивізія СС «Галичина» з молодих галичан, запис у яку провадили українські націоналісти. З числа 84 тис. записаних «добровольців» було відібрано 10 тис. Дивізія «Галичина» потрапила у радянський котел під Бровами і була вщент розбита Червоною Армією разом із іншими німецькими частинами, які опинилися в оточенні. З тис. її воїнів було убито, 5 тис. вирвалися з оточення. На їх основі була утворена Перша Українська дивізія Української національної армії у складі військових формувань Третього Рейху. Дивізія була згодом перекинута до Італії, де склала зброю перед союзними військами.

Поява дивізії СС «Галичина» безперечно свідчить, що певні кола українських націоналістів співпрацювали з нацистами і, на відміну від УПА, належали до колаборантів. Однак це аж ніяк не можна

поширювати на всі угруповання українських націоналістів. До того ж треба враховувати мотиви, якими вони керувалися (боротьба за створення незалежної України).

У травні 1945 р. нацистська Німеччина підписала капітуляцію. 2 вересня капітулювала Японія. Наслідки війни. Війна заподіяла великої шкоди Україні. Загинуло 4,5 млн. людей, 2 млн. вивезено до Німеччини, населення зменшилося на 10 млн. Були взірвані фабрики і заводи, затоплені шахти, залишалася незасіяною четверта частина довоєнних посівних площ.

Перемога союзників над фашистськими та мілітаристськими державами відкрила можливість створення нового повоєнного влаштування світу, ліквідації колоніалізму, встановлення демократичних режимів у багатьох країнах. Звільнившись від німецько-фашистських окупантів, не отримав нової свободи український народ, який, як і інші народи Радянського Союзу та Східної Європи, знову потрапив під ярмо тоталітарного сталінського режиму. Україна продовжувала боротьбу за свою свободу та незалежність.

Зазнавши в роки Другої світової війни величезних людських і матеріальних втрат, Україна зробила неоціненний внесок у перемогу над фашистською Німеччиною і її союзниками. Позитивним моментом остаточного підсумку війни було приєднання Західної України до Радянської України, що дозволило українцям уперше за багато сторіч об'єднатися в межах однієї держави. Виріс міжнародний авторитет України, яка 26 квітня 1945 року стала однією із засновниць і членів Організації Об'єднаних Націй (ООН).

#### **4. Українська культура воєнної доби**

Освітня політика фашистів в Україні була спрямована на онімечення українського населення. «Новий порядок» гітлерівців передбачав навчання місцевого населення лише елементарній лічбі (в межах 500) і запровадження загальної грамоти в обсязі 4-класної школи. Вивчення німецької мови було обов'язковим. Щодо викладання географії окупанти цинічно заявляли: «Навчання географії може бути обмежене однією єдиною фразою: «Столиця рейху – Берлін».

Німецько-фашистські загарбники піддавали освітян небаченим репресіям, розглядаючи їх як потенційних учасників руху Опору. Тільки в Київській області загарбники закатували та вбили близько двохсот вчителів.

Нацистський кривавий терор охопив і вузівську наукову інтелігенцію. На початку війни агресори вчинили тотальну бійню у Львівському університеті, розстрілявши 42 професори, доценти та викладачі. Жертвами гітлерівського геноциду були 7 тис. представників інтелігенції Харкова.

З початком війни головні науково-дослідні центри України було передислоковано на Схід. У складі АН УРСР було евакуйовано майже 400 академіків, членів-кореспондентів та інших наукових працівників. Президія АН УРСР та основний склад наукових кадрів знаходилися в Уфі (з червня 1943 р. АН УРСР і провідні науково-дослідні установи України було переведено з Уфи до Москви).

При Президії АН УРСР був утворений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент Академії Наук УРСР О. Богомолець. Перед науковцями України були поставлені важливі завдання, які потребували термінового розв'язання. «Ми розуміли, – констатував академік О. Палладін, – що перед нами поставлені складні завдання, які треба було розв'язати негайно, в найкоротший строк, не розтягуючи їх на довгий час».

Науково-дослідні роботи виконувалися силами відділень Академії Наук УРСР (фізико-хімічного і математичного, біологічного, технічного та суспільних наук). Війна була суворим випробуванням для медичної та біологічної наук. Академік О. Богомолець разом із колективом Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. За 1943 р. для потреб військових госпіталів цієї сироватки було виготовлено у кількості трьох мільйонів доз.

Інститут біохімії АН УРСР (академік О. Палладін) створив препарат для згортання крові. У Новосибірську успішно діяв інститут-шпиталь з діагностики і терапії проникаючих поранень грудної клітини. Завдяки новим методикам лікування поранених воїнів смертність серед них знизилась з 25-30 % до 7 %. Академік М. Стражеско керував в Уфі Українським інститутом клінічної медицини. Група наукових працівників інституту під його керівництвом інтенсивно здійснила вивчення ранової інфекції і ранового сепсису. Пізніше у Москві, у центральному шпиталі Червоної Армії, М. Стражеско успішно продовжував дослідження, які врятували життя сотень тисяч солдатів та офіцерів.

Хірург-офтальмолог, академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока і ефективно робив пересадку рогівки ока пораненим бійцям. Вилікуваний радянський офіцер із вдячністю писав ученому: «Мій рідний Володимире Петровичу! Цього листа пише Вам лейтенант Жуков... Усі мої друзі думали, що я приїду з поводитирем, але я сам прибув... Минув уже тиждень, як я знову на фронті».

Величезну роботу в армії здійснили професори Київського медичного інституту. З першого дня війни перебували на фронті медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів. Керівник цього закладу М. Коломійченко був головним хірургом прославленої 62-ї армії.

Вчені-суспільствознавці зміцнювали моральний стан діючої армії. Фахівці гуманітарних наук були у складі бригад лекторів, які

виступали з лекціями із військово-історичної тематики на передовій, в гарнізонах міст, винищувальних батальйонах тощо. Перед слухачами – воїнами Українських фронтів працівники Академії наук розкривали історію героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

Таким чином, наукові установи допомагали Збройним Силам. У діючій армії перебувало понад 300 співробітників Академії наук УРСР, з них 130 докторів і кандидатів наук.

Не припинила своє існування українська преса. В тилу видавали українські республіканські газети, в першу чергу партійних і радянських органів, «Комуніст» (з січня 1943 р. – «Радянська Україна») та «Советская Украина» (з січня 1944 р. – «Правда Украины»), двічі на місяць видавали газету «Література і мистецтво» – орган Спілок письменників, художників і композиторів УРСР.

У громадсько-політичних журналах «Українська література», «Україна» та інші провідні українські літератори друкували твори патріотичної тематики.

З вигнанням німецьких окупантів на території України почалося відновлення зруйнованої освітянської галузі. Швидко зростала кількість діючих шкіл. Якщо на кінець 1943-1944-го навчального року працювали всього 12802 початкові, семирічні, середні школи з контингентом учнів 1 млн. 770 тис. чоловік, то на початок 1944-1945-го навчального року в Україні діяло майже 24 тис. шкіл, де навчалося 4 млн. 132 тис. учнів і працювало 145 тис. учителів.

Значну увагу приділяли добору керівників шкіл і забезпеченню їх педагогічними кадрами в західних областях УРСР. На початок 1944/45 навчального року тут працювало близько 5,7 тис. шкіл, в яких налічували 840 тис. учнів і 23,3 тис. вчителів. У зв'язку з нестачею педагогічних кадрів 10 тис. вчителів прибули сюди зі східних районів.

У боротьбі проти фашизму українські літератори і працівники мистецтв були в перших лавах захисників Вітчизни. Через кілька днів після початку війни у приміщенні штабу Київського військового округу добровільно з'явилися Андрій Головка, Іван Ле, Семен Скляренко, Яків Качура, Леонід Первомайський, Павло Усенко, Сава Голованівський тощо. Семен Скляренко в своїх творах згадував: «Ніхто їм не казав, що письменник мусить іти на фронт. Навпаки, їм пропонували «броню» для творчої роботи в тилу. Але вони просили відрядити їх на фронт, бо так наказувало серце, совість, непохитна віра в перемогу...».

Велике значення надавали виданню літератури патріотичного змісту. Тільки в 1943 р. було здійснено видання 20 тисяч примірників «Кобзаря» Т. Шевченка. Більшість книг була відправлена в партизанський край і на окуповану територію.

В грізний час війни публіцистика була головною зброєю митців. Письменник-публіцист О. Довженко опублікував у цей час глибоко

реалістичні твори: «Перед боєм», «Мати» (1943 р.). Сповнений драматизму твір «Україна в огні» (1943 р.) тощо.

Широко відомими були в цей час вірші «Ми йдемо на бій» і «Перемагають і живуть!» П. Тичини, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Клятва» М. Бажана, патріотичні збірки В. Сосюри.

У роки війни з України було евакуйовано майже 50 театрів. Розробляючи нові форми художньої агітації, вони працювали з особливим піднесенням.

Театральне мистецтво перемістилося на передову. Так, випускний курс Театрального інституту м. Києва із студентської лави майже в повному складі добровільно пішов на фронт. В концертах перед фронтовиками виступали майстри театрального мистецтва з України І. Гойдай, І. Паторжинський, М. Гришко тощо.

У Ворошиловграді (нині Луганськ) під час оборонних боїв (1941 р.) був створений фронтовий музично-драматичний колектив, який підготував близько 300 спектаклів і концертів для військових частин і госпіталів.

Евакуйовані на схід українські театри комплектували фронтові бригади за участю кращих акторів. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка створив 22 бригади, які працювали на чотирьох фронтах і зіграли 920 концертів. Знаменитий дует Карася та Одарки із опери «Запорожець за Дунаєм» сотні разів був виконаний І. Паторжинським і М. Литвиненко-Вольгемут на фронті та в госпіталях. І. Паторжинський згадував про фронтові виступи: «Три місяці нашої присутності на фронті дали нам дуже багато. Ми бачили приклади самовідданого служіння Вітчизні, героїзму... Я прийшов до переконання, що бійців не треба агітувати піснями про героїку.. Гумор і сатира гостро сприймалися бійцями. Вони давали відпочинок після їх важкої ратної праці».

З початком війни особливої важливості набула кінодокументалістика. На початку вересня 1941 р. Українською студією хронікального фільму був відзнятий перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». З початком війни при штабах усіх фронтів, в частинах і з'єднаннях діючої армії були створені спеціальні групи кінооператорів. Вони готували бойові кінозбірники, кінорепортажі, кінонариси про бойові події на фронті, оборонно-інструктивні фільми. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За період війни вони відзняли 300 документальних фільмів і кіносюжетів. Особливу цінність мали документальні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.).

Тисячі кілометрів з партизанськими з'єднаннями України пройшов фронтовий кінооператор Я. Давидзон. Героями його стрічок були уславлені партизанські керівники, рядові бійці-партизани, діти-герої.

З початком війни тема захисту Вітчизни була основною в творчості українських художників. Об'єднані в творчі бригади, вони здійснювали активну художню пропаганду: створювали плакати, листівки, «агітвікна». малювали карикатури для військової преси. У жанрі плаката та політичної сатири працювала переважна більшість художників України. Емоційно насиченим був плакат О. Олександрова «Розчавимо фашистську гадину» (1941 р.)

Серія В. Касіяна «Гнів Шевченка – зброя перемоги» (1942-1943 рр.) містила 8 плакатів за текстами творів Т. Г. Шевченка. Вона подавала образ Великого Кобзаря, що кличе український народ до боротьби з ворогом. Плакат «На бій, слов'яни!» В. Касіяна символізував наростаючий народний гнів проти гітлерівської окупації.

Плакат «У фашистській неволі» (1942 р.) – це розповідь про страждання жінок України від фашистського панування. Загальне піднесення народної боротьби в тилу ворога відтворював плакат «Україна бореться», плакат «Відомсти!» містив заклик до помсти нацистам. З 1943 р. у плакатах українських художників провідною темою був наступ радянських військ, звільнення України від фашистів. Тема визволення мала тоді особливе значення. Кращим плакатом з цієї тематики вважають твір «Україна вільна!» В. Литвиненка (1944 р.). Динамізм наступу радянських військ, образ воїна-визволителя, відтворені у плакаті, мали великий емоційний вплив.

#### Основні терміни, поняття, імена

**Друга світова війна** – глобальний збройний конфлікт, що тривав від 1 вересня 1939 року до 2 вересня 1945 року. У війні брало участь понад 60 країн.

**Пакт «Молотова Ріббентропа»** – Угода про ненапад між Німеччиною та СРСР від 23 серпня 1939 р.

**План «Барбаросса»** – план блискавичної війни Третього Рейху проти СРСР.

**План «Ост»** – план уряду Третього Рейху щодо освоєння земель Східної Європи і її німецької колонізації після перемоги над СРСР.

**Бліцкриг** – план блискавичного розгрому противника раптовим сильним ударом.

**Евакуація** – це організоване виведення чи вивезення із зони надзвичайної ситуації, зони можливого ураження населення або зони бойових дій, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження або знищення

**Гето** – територія для ізольованого проживання меншин, що їх дискримінують за національною або релігійною ознакою.

**Колабораціонізм** – співпраця громадян окупованої держави з окупаційною адміністрацією на шкоду цієї держави або її мешканців.

**Нацизм** – політичний рух, ідеологія, державний режим, зокрема в Німеччині, що обґрунтовує расистські погляди та право на панування обраних націй.

**Остарбайтер** – назва особи, насильно вивезеної на примусові роботи до Німеччини з окупованих районів СРСР.

**Гайдай Зоя** – співачка, солістка Київського та Харківського театрів опери та балету; 1941-1945 рр. у складі фронтових бригад їздила з концертами безпосередньо на місця бойових дій.

**Дерегус Михайло** – графік та живописець, народний художник УРСР та СРСР; у 1941–1945 рр. створив багато плакатів, вікон сатири, а також цикли офортів «Шляхами війни» та «Зруйнований Київ».

**Доброхотов Микола** – учений-металург, член АН УРСР, упродовж воєнних років розробляв нові методи виплавки броньованих сталей.

**Малишко Андрій** – поет, громадський діяч, військовий кореспондент у роки війни; автор віршового циклу «Україно моя».

**Палладій Олександр** – учений, член АН СРСР, президент АН УРСР, засновник і директор Українського біохімічного інституту, в 1941-1945 рр. його розробки використовували воєнні медики.

Основні дати:

1939 р. 23 серпня – підписання пакту Молотова-Ріббентропа;

1939 р. 1 вересня – напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни;

1939 р. 26-27 жовтня – засідання Народних зборів Західної України, які проголосили радянську владу в Західній Україні та висловились за возз'єднання з УРСР;

1940 р. 2 серпня – Закон «Про включення Північної частини Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів до складу УРСР»;

1941 р. 30 червня – проголошення Акту відновлення Української держави у м. Львові;

1941 р. 5 липня – арешт гестапівцями С. Бандери, Я. Стецька, початок репресій проти бандерівців;

1942 р. 18 грудня – початок визволення України від нацистів – звільнено; 1943 р. 23 серпня – визволено Харків;

1943 р. 6 листопада – визволено Київ;

1944 р. 27 липня – визволено Львів;

1944 р. 8 жовтня – завершення визволення території УРСР;

1945 р. 8 травня – підписання Акту про беззастережну капітуляцію Німеччини.

## **ЛЕКЦІЯ 10**

### **Україна в другій половині 40-х – першій половині 80-х років XX століття**

1. Україна у повоєнний період
2. Хрущовська «відлига» в Україні
3. Розвиток України в період «застою»

#### **1. Україна у повоєнний період**

Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. УРСР вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, були міжнародно визнані західні кордони УРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть майже всі українські землі опинилися у межах однієї держави. Поза межами України залишилися певні території (Холмщина, Лемківщина). Упродовж 1944-1946 рр. був здійснений обмін населенням: із України в Польщу переселились майже 1 млн. чоловік, переважно поляків, із Польщі в Україну – 520 тис. українців.

У квітні-травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію «Вісла» – насильницьке переселення (виселення) українців (140,6 тис. чол.) з українських етнічних земель, що опинилися на території Польщі. Метою була асиміляція українців; ліквідація діяльності УПА. Операція «Вісла» була завершальним етапом переселення українців із території Лемківщини, Підляшшя, Холмщини. Процес розпочався у 1944 році та мав такі етапи:

1 етап – «добровільне переселення» – (вересень 1944 – серпень 1945 р.) У цей період були створені спеціальні комісії з обох сторін, які здійснювали агітацію за переселення. Здебільшого переселялись ті, хто втратив майно, незаможні, ті, хто боявся розправ польських підпільних формувань. До 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилися лише 81 тис. осіб.

II етап – «насильницька депортація» (вересень 1945 – серпень 1946 рр.). Для цього етапу характерним був відкритий прояв польського терору, як відповідь на небажання українців переселятися. Збройні формування Армії Крайової грабували і палили українські села, вбивали їх жителів. Три польські дивізії примусово відселили українське населення з 50-ти кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. У разі відмови українців від переселення планувалося примусове відселення їх углиб Польщі, за ріку Сян. Процес відселення супроводжувався вбивствами, мародерством. Акція насильницької депортації, що розпочалася у вересні 1945 р., закінчилася у серпні 1946 р. Внаслідок цього в УРСР було переселено 482 тис. осіб – 96,8 % українського населення на польській території.

III етап – «операції «Вісла» (квітень – липень 1947 р.). Формальним приводом для початку цієї репресивної акції було вбивство заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевського. Одразу було прийнято рішення польським керівництвом про виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних та прилеглих земель. (Осяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) і поселення їх у так званих повернутих західних та північних районах з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. Ці репресивні дії і складали основний зміст операції «Вісла». За польськими даними, депортовано було 140,5 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 осіб, вбито понад 650 осіб.

Польський загін заходив у населений пункт, давав певний час на збори. Водночас відбувалася чистка. Якщо сім'я мала зв'язок з українськими націоналістами – арештовували. Результатом цієї операції був арешт «неблагонадійних» українців і вояків ОУН УПА, руйнування зв'язку між місцевим населенням і ОУН. Відбулося різке погіршення соціального, економічного та правового становища українців.

Отже, у цей період остаточно були визначені кордони республіки, які одержали юридичне визнання світовим співтовариством.

25 квітня 1945 р. на конференції антигітлерівської коаліції в Сан-Франциско було прийнято рішення про утворення Організації Об'єднаних націй (ООН). 25 жовтня (День ООН) затверджений її статут. Набуття Україною повноправного членства ООН, що забезпечило вихід України на міжнародну арену та сприяло її інтеграції у світову політику. Це доказ визнання вкладу в перемогу над фашизмом, а також бажання Сталіна мати більшу кількість голосів під час вирішення питань шляхом голосування. В ООН прийняли Україну та Білорусь, які найбільш постраждали під час окупації. УРСР до 1950 р. була також членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод.

Відновлення української економіки почалося відразу ж після звільнення території країни від фашистських загарбників. Основні капіталовкладення (до 85 %) були зроблені у галузі важкої промисловості. Насамперед були відновлені найбільші металургійні підприємства, такі як «Азовсталь», «Запорозжсталь», Макіївський, Криворізький, Дніпропетровський та інші металургійні заводи. До кінця 1945 р. в Україні діяло 44 % довоєнних потужностей в металургії і машинобудуванні і 30 % – в легкій промисловості. Відновили видобуток вугілля більше 600 шахт Донбасу. Проте загалом промислове виробництво в Україні на початок 1946 р. досягло тільки 26 % довоєнного.

У березні 1947 р. почав виробляти електроенергію відомий Днепрогес, а до кінця п'ятирічки ця найбільша в Європі гідроелектростанція була повністю відновлена. В результаті вже в

1950 р. Україна виробляла електроенергії більше, ніж до війни. До цього ж часу довоєнні показники були перевищені у видобутку залізняку і прокаті чорних металів. На початок 1949 р. в країні працювало більше машинобудівних підприємств, ніж в 1940 р., а видобуток вугілля майже досяг довоєнного рівня. Загалом промислове виробництво в Україні до 1950 р. на 15 % перевищило довоєнний рівень. Проте галузі легкої промисловості до кінця п'ятирічки досягли лише 80 % рівня виробництва 1940 р.

Відновлення промисловості не призвело до підвищення життєвого рівня населення СРСР. Мільйони сімей були вимушені жити в бараках і перенаселених комунальних квартирах. Багато товарів народного споживання залишалися дефіцитними. Відчувалися гострі перебої з постачанням продуктів харчування. Грошова реформа 1947 р. завдала нового удару по добробуту людей.

Труднощі населення зросли весною 1946 р., коли малосніжна зима змінилася посушливим літом. Країну охопив загальний неврожай. В Україні з 1 гектара збирали всього по 3 центнери пшениці. У країні почався голод 1946-1947 рр., від якого за офіційними даними тільки в Україні померло близько 1 млн осіб. Одночасно Радянський Союз вивіз 1,7 млн пудів зерна як безкоштовну допомогу в країни «народної демократії» – Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Румунію, Східну Німеччину тощо.

Темпи розвитку сільського господарства в Україні були значно нижчі, ніж в промисловості. Врожайність зернових була стабільно низькою. Незважаючи на те, що в 1950 р. валове виробництво м'яса, яєць, кукурудзи і цукрового буряка перевищило показники 1940 р., загалом обсяг сільськогосподарського виробництва в Україні склав до цього часу тільки 90 % довоєнного. Як і раніше колгоспники, які не мали паспортів, були фактично насильно прикріплені до землі. Покинути село і влаштуватися на роботу в місті можна було тільки з дозволу голови колгоспу. Таке положення зберігалось аж до 70-х років.

Партійні вожді не забували і про контроль над сферами освіти, науки і ідеології. Наприкінці 1946 р. було видано постанову ЦК ВКП(б), яка звинуватила українських комуністів в «неправильному підборі кадрів та їх недостатній політико-ідеологічній підготовці в області науки, літератури і мистецтва». Результатом цієї ухвали було грандіозне «чищення» серед найбільш видатних представників української інтелігенції, значна частина яких була ув'язнена, відправлена до таборів або вилучена з активного громадського життя. У 1948 р. в Україні була започаткована широка кампанія боротьби проти «підлабузництва» перед Заходом і проти «космополітизму». У тому ж році партійні ідеологи розкритикували «реакційну теорію менделізму-морганізму», що призвело до відсторонення від роботи відомих учених-генетиків. Партія як і раніше не допускала ніякого

інакомислення в суспільних науках, де все міцніше затверджувалися догматизм і диктат.

## **2. Хрущовська «відлига» в Україні**

У середині 50-х рр. УРСР відігравала одну з головних ролей у єдиному радянському народногосподарському комплексі. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, була одним з найрозвинутіших районів машинобудування. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні держави світу. За видобутком вугілля вона була на другому місці у світі, а за виробництвом сталі на третьому. Однак, паралельно зростанню індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, які набували рис стабільності. Ці тенденції вимагали негайного прискорення науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Крім цього, необхідно було вирішити ще два завдання: забезпечити населення продуктами харчування, одягом, речами першої необхідності; зміцнити оборону країни.

Головним завданням серед усіх пріоритетів на початку 50-х рр. було вирішення продовольчої проблеми, яку можна було реалізувати тільки шляхом радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. Початком реформування був вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС, який окреслив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. Завдяки пріоритетності свого розвитку сільське господарство у середині 50-х рр. вперше за довгі роки стало рентабельним. Валова продукція сільського господарства за 1954–1958 рр. порівняно з попередньою п'ятирічною, зросла на 35,5 %. Піднесення сільськогосподарського виробництва було зумовлене дією цілої низки факторів:

1. Посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві. У 1952-1958 рр. – закупівельні ціни на зерно зросли майже у 7 разів, на картоплю – у 8 разів, на продукти тваринництва – 5,5 рази.

2. Створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників (зниження податків, фіксовані суми податків тощо).

3. Здійснення переходу (хоча і непослідовного) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів і радгоспів.

4. Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Протягом 1951-1960 рр. Капіталовкладення в сільське господарство республіки зросло у 6 разів порівняно з 4-ою п'ятирічкою.

5. Поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарського виробництва. У 1953 р. серед керівників колгоспів України вищу освіту мали лише 3 %, середню спеціальну – 19 %, то в 1960 р. – 65,5 % тощо.

Після смерті Сталіна – певне послаблення податкового пресу, відміна обов'язкових поставок державі, тощо. То вже 1955 р., у 2 рази зменшено розміри присадибних ділянок, у 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах; ще в 1956 р. Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудовні. У процесі кардинальних змін в економіці під час здійснення реформ невпинно зростав суб'єктивний фактор (вплив Хрущова), що зумовило появу волюнтаристських нереалістичних надпрограм. У галузі аграрної політики були чітко визначені щонайменше три такі програми, свою данину кожній з них віддала й Україна.

1-ша. Освоєння цілинних земель. Започатковано на лютнево-березневому (1954 р.) Пленумі ЦК КПРС (28–30 млн. га незайманих земель Казахстану і Сибіру) мали бути «освоєні», тобто зорані та засаджені сільськогосподарськими культурами. Реалізація цієї програми вичерпувала ресурси з України і суттєво послаблювала господарство республіки.

2-ою надпрограмою було постійне і невиправдане розширення площ посівів кукурудзи та інших диво культур. Досить часто без урахування кліматичних, ґрунтових особливостей регіонів

3-я надпрограма – це грандіозний хрущовський проєкт у тваринництві. Її суть полягала в тому, щоб у найближчі роки наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла і молока на душу населення. Ця програма була запропонована навесні 1957 р. «Гонка за лідером» виснажувала сили, енергію та ресурси економіки і закінчилась тим, що виробництво продукції тваринництва у республіці 1964 р. знизилося до 92 % рівня 1958 р. Починаючи з 1958 р. у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо у період від 1950 до 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то з 1958 до 1964 р. – лише на 3 %.

Причини спаду:

1. Певна децентралізація командної системи не означала ні її знищення, ні її усунення від управління господарством. Посилений адміністративний тиск на колгоспи.

2. Надпрограми поглинали значну частину матеріальних і людських ресурсів, консервували екстенсивний характер розвитку сільського господарства.

3. Реформи здійснювали непослідовно, суперечливо, хвилеподібно, мали значний вплив суб'єктивізму.

4. У 1958 р. було ухвалено рішення про викуп колгоспами техніки МТС, що мало значний вплив на колгоспні бюджети.

Важливою реформою «великого десятиріччя» була заміна галузевого управління промисловістю територіальним. У лютому 1957 р. було визнано за необхідне ліквідувати більшість галузових міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – раднаргоспи. В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами. Реформатори були переконані у тому, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу зменшиться, якщо централізоване керівництво замінити місцевим.

Права національних республік певною мірою були розширені ще раніше. У 1956 р. уряд УРСР здобув у своє підпорядкування понад 10 тис. промислових підприємств. Вага України в загальносоюзному народногосподарському комплексі зростала. Протягом 10 років (1955–1965) виробництво тракторів у республіці збільшилось вдвоє, магістральних тепловозів – у 11 разів, екскаваторів – у 17 разів тощо.

Восени 1961 р. державна партія прийняла ще одну утопічну програму, яка проголошувала перспективу побудови комунізму в СРСР за 20 років, тобто до 1980 р. Водночас вважалося, що стабільні темпи економічного росту цілком можливі в умовах існуючого господарського механізму.

Проте розвиток економіки відбувався переважно екстенсивним шляхом. Іншою серйозною вадою було те, що, як і раніше, продукція народного господарства знаходила попит головним чином на внутрішньому ринку, частково в країнах «соціалістичного табору» та деяких слаборозвинених країнах світу. Її якість не відповідала світовим стандартам. Основну частину експорту становила не готова продукція, а сировина, особливо нафта, газ. Відтак зростало варварське ставлення до природних багатств, навколишнього середовища.

Суспільне – політичне життя в СРСР, а отже й радянської України у другій половині 50-х років – першій половині 60-х рр. характеризувалося частковим відходом від сталінізму, деякою демократизацією життя. Кардинальні зміни почалися вже після смерті Сталіна 5 березня 1953 р., їх суть була у лібералізації всього суспільного життя. В 1953-1955 рр. була зроблена спроба перейти від тоталітарної до авторитарної форми правління було висунуто лозунг про «припинення політики культу особи».

Було припинено кампанію проти націоналізму, уповільнено процес русифікації, зростала роль українського фактору у різних сферах суспільного життя.

Загалом, події, що відбувалися в суспільно-політичному житті, мали неоднозначний характер. У 1954 р. була здійснена велика

пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією, яка по суті перекреслила всю українську історію, роблячи її частиною історії Росії. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР за згодою Президій Верховних Рад Росії та України постановила перевести Крим зі складу РРФСР до складу УРСР. Мотивована ця передача тим, що РРФСР не мала спільного кордону з Кримською областю, економічною близькістю господарських зв'язків УРСР та Криму, нагальною потребою у зрошуванні сільськогосподарських угідь цієї області, що передбачало єдине управління господарством півострова, а також тісними культурними зв'язками між Україною і Кримом. Після 1954 р. на території Криму було збудовано нові промислові підприємства, прокладено велику кількість комунікацій, забезпечено півострів водою, газом, електроенергією. Саме після цього Крим був головною всесоюзною здравницею.

Внаслідок здійснених заходів населення півострова почало швидко зростати, особливо російськомовна частина. Якщо перед Другою світовою війною населення Кримської АРСР складалося тільки наполовину з росіян, а серед національних меншин найчисленнішими були татари (19,4 %) та українці (13,7 %), то після депортації татар, греків та німців склад населення істотно змінився. У середині 50-х рр. питома вага росіян становила приблизно 70 %, а українців – понад 20 %.

Отже, «відлига» це і певний відхід від суворої та жорстокої сталінської тоталітарної системи та спроби реформування напрямку модернізації і лібералізації. Це надія суспільства на кращі часи, «потепління» нових відносин у суспільстві, відхід від політики сталінського керівництва на самоізоляцію і розгортання «холодної війни». Вона стосувалася лише окремих аспектів життя суспільства. Дещо розкріпачила творчу активність українського народу в боротьбі за справжню демократію. Сприяла піднесенню української свідомості, національної гідності, духовної свободи, спричинила нову хвилю українізації.

Процес десталінізації (1953-1964 рр.) – ліквідації наслідків сталінізації, відмова кремлівської верхівки від політики масового терору з одночасним засудженням її, відхід від найжорсткіших проявів тоталітарного режиму.

Десталінізація розпочалася зі створення комісій з перегляду справ невинно засуджених у 1934-1953 рр. і з реабілітації їх 1953-1956 рр. XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) підтвердив лінію на розрядку міжнародної напруженості. На закритому засіданні М. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки». У цій доповіді викривався культ особи Й. Сталіна. Сталінська політика характеризувалася як хибна та злочинна через організацію масових рересій, депортацію народів під час війни, введення незаконних

методів слідства тощо. Проте, не було розглянуто причини культу особи та масових репресій. Правляча верхівка не бажала розділити відповідальність за вчинені злочини. Жодного слова не було сказано про злочини всієї системи та режиму більшовицької влади, яка її породила. Нічого не було сказано про згортання НЕПу, насильницьку колективізацію з жахливим голодомором, ліквідацію демократичних свобод. 30 червня 1956 р. прийнято постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», в якій викладено основні положення доповіді в дещо пом'якшеному вигляді.

Подією історичної ваги був розвиток «шестидесятництва» в Україні. Шестидесятниками називали видатних українських митців, які відкрито виступили проти фальші, помпезності, заідеологізованості в зображенні дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України. Українська культура була збагачена новими творами О. Гончара, М. Стельмаха, В. Сосюри, Д. Павличка, Л. Костенко, І. Драча, В. Симоненка, Б. Олійника, В. Коротича, В. Стуса, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Чорновола тощо.

Боротьба з тоталітаризмом почалася і в політичній сфері. Один із виявів останньої – формування наприкінці 50-х рр. українського правозахисного руху. Перші дисиденти («іншодумці або незгодні») (**Дисидент** – людина, політичні погляди якої істотно відрізняються від офіційно встановлених в країні, де вона живе; політичний іншодумець) розуміли всю ілюзорність здійснюваних Хрущовим косметичних удосконалень існуючого ладу. Перші прояви цього руху мали місце наприкінці 1950-х та на початку 60-х років, коли у Західній Україні було організовано кілька невеликих таємних груп. Визначалася серед них так звана «Група юристів» на чолі з адвокатом Левком Лук'яненком.

Основні риси дисидентства: національно-демократичний характер, ненасильницькі методи та форми боротьби мали загальноукраїнський характер, чіткі організаційні форми (спілки, гуртки, комітети, об'єднання), охоплювали усі верстви населення. Форми боротьби – звернення до державних органів, відкриті листи, видавництво самвидаву, створення дисидентських організацій. Найвідоміші серед них: Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) 1958 р., її очолили юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба. Членами Спілки були люди з вищою освітою, письменники, художники, громадські діячі, чисельністю – 30 учасників. Завдання Спілки – несиловими методами домогтися виходу України зі складу СРСР, бути незалежною демократичною державою. Програмним документом дисидентів була праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому автор одним реченням визначив мету і завдання руху: «Я пропоную... одну-єдину річ: свободу – свободу чесного публічного обговорення національного питання, свободу національного вибору,

свободу національного самопізнання і саморозвитку». Найвідоміші «шестидесятники»: Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Микола Вінграновський, Алла Горська та Іван Дзюба. Пізніше до них приєдналися Василь Стус, Михайло Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Іван Гель та брати Горині.

Побоюючись поширення впливу дисидентства, влада вирішила застосувати проти руху репресивні методи. Розпочалися арешти, а наприкінці 1965 р. близько двох десятків тих, хто протестував особливо голосно, було піддано суду. Щоб залякати інших, влада вирішила судити дисидентів відкритим судом.

Підсумовуючи зазначимо, що стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини партійної номенклатури, яка за роки сталінського режиму звикла до гарантованості свого панівного становища і не бажала цього втрачати. У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК та голови Ради Міністрів СРСР. Члени ЦК прийняли одностайне рішення про відсторонення лідера, який запровадив безліч нововведень, що зрештою виявилися марними. Так завершилося «велике десятиліття».

### **3. Розвиток України в період «застою»**

Після звільнення у жовтні 1964 р. М. Хрущова партійним керівником СРСР був Л. Брежнєв. Майже 20-ліття його «ера» почалася за знайомим сценарієм: звинуваченнями попередників, заявами нового керівництва про глибоку відданість народу і рішучість негайно виправити становище, подолати кризові явища, підвищити життєвий рівень населення, забезпечити прогресивний розвиток країни шляхом комуністичного будівництва.

Хоч період 1965–1985 рр. загалом і дістав назву «застійного», перші його роки вирізняло намагання вдосконалити існуючий народногосподарський комплекс.

Загалом «застій» – період післяхрущовського двадцятиріччя (1965-1985 рр.), правління Л. І. Брежнєва (до 1982 р.), Ю. Андропова (1982-1984 рр.), К. Черненка (1984-1985 рр.), який характеризується системною кризою суспільства, всеохоплюючою кризою радянського ладу, що поширилася на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру, заперечувалися будь-які спроби оновлення суспільства, консервувався існуючий режим, це період утрачених можливостей, ідеологічного догматизму.

Економічна криза визначалася наступними характеристиками:

1. Зростання науково-технічної відсталості країни порівняно з передовими західними країнами.
2. Низький рівень якості більшості вітчизняних промислових товарів.

3. Постійний дефіцит товарів.
4. Прихована інфляція (постійні зростання цін за незмінних розмірів зарплати).
5. Нездатність колгоспно-радгоспної системи забезпечити країну продовольством відповідно до потреб і життєвих норм.
6. Явна безгосподарність.
7. Переважання екстенсивного розвитку економіки.
8. Висока затратність та енергомісткість виробництва.
9. Уповільнення темпів економічного розвитку.
10. Надходження нафтодоларів до СРСР після підвищення світових цін на нафту дозволило країні не лише подолати бюджетні та економічні труднощі, але й зайняти конкурентну військову та геополітичну позицію по відношенню до Сполучених Штатів Америки в боротьбі за «третій світ».

Екологічна криза:

1. Діяли застарілі, екологічно небезпечні технології.
2. Відбувалася бездумна експлуатація природних ресурсів.
3. Значне забруднення навколишнього середовища.
4. Зменшення народжуваності, зростання смертності, зростання кількості хронічних захворювань.

Березень 1965 р., ухвалено рішення про реформи в сільському господарстві та схвалили низку заходів:

1. Запроваджувалася вільна заготівля сільськогосподарської продукції за сталими цінами.
2. Змінено практику планування (план заготівлі сільськогосподарської продукції встановлювали не на рік, а на тривалу перспективу).
3. Була скасована практика щорічних змін у заготівельних цінах залежно від урожайності.
4. Підвищено основні закупівельні ціни з урахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах.
5. За здавання колгоспниками понадпланової продукції встановлювали 50 % надбавки основної закупівельної ціни.
6. Взято курс на інтенсифікацію сільського господарства.
7. У сільське господарство спрямовували значні капіталовкладення.
8. Було передбачено заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, що мало сприяти ліквідації регресу аграрного виробництва, створення в країні достатку продовольства і сировини для промисловості.

У вересні 1965 р. прийнято постанову «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва».

1. Ухвалено рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої форми управління.

2. Обмежено права республік та їхніх територіальних органів.

3. Відновлено союзні та союзно-республіканські міністерства. Створено 22 союзно-республіканських та 7 республіканських міністерств: автомобільного транспорту і шосейних доріг, будівництва, комунального господарства, місцевої промисловості, освіти, охорони громадського порядку, соціального забезпечення.

4. Створено 9 нових загальносоюзних і 11 союзно-республіканських міністерств.

5. Було здійснене вдосконалення планування. Було передбачено підвищення наукового рівня планування економіки.

Реформи в промисловості

Взято курс на інтенсифікацію промислового виробництва. Основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити не валові показники, як було раніше, а обсяг реалізації. Встановлювали економічно обґрунтовані ціни. Запроваджено ринкові економічні регулятори. Зроблено переоцінювання діяльності підприємств із планових показників на рентабельність, госпрозрахунок і прибуток. Було розширено господарську самостійність підприємств. Підприємства одержали право витрачати на власні потреби до 40 % прибутку. На підприємствах запроваджували принцип матеріального заохочення. Під час оцінювання роботи підприємств приймали до уваги показники не валового випуску продукції, а її реалізацію та одержання прибутку.

Восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.), яку називають «золотою», припала на період реформування, була найуспішнішою, її підсумки найкращі за останні 35 років, відзначалася прискоренням темпів і значним підвищенням ефективності виробництва і була єдиною, яку виконано.

Протягом п'ятирічки обсяг промислової продукції зріс на 50 %. До того ж 2/3 приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. Було збудовано 250 нових підприємств. Україна освоїла виробництво 440 зразків нової техніки та матеріалів. На підприємствах впроваджено в експлуатацію 310 повністю автоматизованих виробництв. З виробництва знято 1115 зразків старої техніки. Позитивні зрушення відбувалися переважно у важкій промисловості – металургії, енергетиці, промислому машинобудуванні. Виробництво споживчих товарів було недостатнім для задоволення потреб населення. Завершилося спорудження найбільших у Європі теплових електростанцій: Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської, Луганської. Створено єдину енергетичну систему республіки. Завершено електрифікацію сіл України. Зростало застосування мінеральних добрив (з 2,1 млн тонн у

1965 році до 3 млн тонн у 1970 р.), було впроваджено врожайніші сорти зернових і технічних культур. Запроваджено гарантовану оплату праці працівників колгоспів за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів.

Підсумки

- Реформи не було завершено.
- Продовольча ситуація і надалі залишалася складною.
- Після 1970 р. темпи економічного зростання почали спадати.

Елементи госпрозрахунку зводилися нанівець плановою економікою. Була обмежена господарська ініціатива, ледь помітна самостійність підприємств, нові економічні методи в управлінні виробництвом. Було зменшено середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку, що свідчило про значну кризу в промисловості. Стабільним було невиконання «накреслених» партійними з'їздами планів. Відбувалося значне зростання управлінського бюрократичного апарату. Зростання продуктивності праці та обсягів виробництва не відповідало рівню заробітної плати. Відбувалося залучення нових джерел та робочої сили. Партійно-державне керівництво не зуміло використати «нафтодолари» для створення потрібних галузей промисловості, модернізації народного господарства загалом. Ці кошти просто «проїдали». Було знижено якість продукції. Вироблено велику кількість нікому не потрібних речей лише тому, що це було заплановано. Виробничі фонди були застарілими і вимагали оновлення. Катастрофічно не вистачало металу, будівельних матеріалів, обладнання, палива, паперу, транспортних засобів, предметів першої необхідності. Широкого розмаху набули приписки на виробництві, хабарництво, казнокрадство, формування мафіозних структур і зрощування їх з державним апаратом. Зберігалася система централізованого матеріально-технічного постачання. Економіка продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом. Основну частку капіталовкладень спрямовували не на оновлення та реконструкцію наявних виробничих потужностей, не на впровадження нових технологій, а на будівництво нових підприємств. Велосю форсоване будівництво підприємств «великої хімії». Відбувалося забруднення природного середовища відходами мінерально-сировинного комплексу. В Україні склався небезпечний рівень концентрації атомних електростанцій, будівництво їх здійснювали без урахування геологічних особливостей місцевості, за застарілими технологіями.

Темпи розвитку сільського господарства суттєво уповільнилися. Значно зменшився приріст сільськогосподарської продукції. З року в рік збільшувався розрив між зростанням фінансування сільського господарства та обсягом виробленої продукції. За 1966-1985 рр. середньорічні капітальні вкладення в сільськогосподарське

виробництво збільшилися у 2,5 разу, а валовий збір зерна лише на 18 %. Характерна низька врожайність, великі втрати урожаю під час збирання, перевезення та зберігання. Держава змушена була купляти хліб за кордоном. Постійно зростали ціни на техніку, будівельні матеріали та добрива, що надходили в село. Виявилася недосконалість колгоспно-радгоспної системи. Ліквідовували «малоперспективні» населені пункти, мешканців яких переселяли у центральні садиби. Протягом 1972-1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Цьому штучному процесу не було ні економічного, ні соціального виправдання. Відбувалася значна міграція сільського населення до міст. Почав відчуватися гострий дефіцит робочої сили в колгоспах і радгоспах. Науково-технічна революція мала незначний вплив на сферу сільського господарства України. Переважала ручна праця. Так, 1985 р. ручною працею у рослинництві було зайнято 71,4 % колгоспників і 79,9 % працівників радгоспів. У процесі збирання, заготівлі, перероблення, зберігання і транспортування українські колгоспи і радгоспи втрачали значну частину врожаю. Почали систематично залучати до сільськогосподарських робіт студентів, робітників, інженерно-технічних працівників, солдатів. Представники партійного і державного апарату постійно втручалися у діяльність колгоспів і радгоспів, видавали безліч директив, що стосувалися технологічного вдосконалення методів обробітку сільськогосподарських культур і тваринництва. Відбувалося нищення прискореними темпами чорноземів: багаті чорноземи були використані для індустріального будівництва (135-140 тис. га щороку); 2 % ґрунтів затоплено штучними морями та великими водосховищами, створювали штучні моря на Дніпрі, затоплено величезні площі родючих чорноземів; 6 % земель, придатних для сільськогосподарського використання, опинилися в критичному стані через ерозію; необґрунтовано здійснювали хімізацію; були антинауковими плани меліорації. У травні 1982 р. схвалено нову Продовольчу програму, розраховану до 1990 р.

Отже, неефективна екстенсивна економіка, адміністративно-командна система управління загострили суперечності між потребами суспільного розвитку, перебігом науково-технічної революції та рівнем політичного керівництва, його здатністю вивести країну з кризи та домогтися вирішення болючих проблем країни. Було характерне розходження інтересів трудящих, підприємств і суспільства, нежиттєздатність виробничих відносин.

Причини безрезультативності економічних реформ:

1. Економічні реформи не стосувалися основ командно-адміністративної системи.
2. Ринкові ідеї не було сприйнято у вищих ешелонах влади.

3. Реформа не вплинула на сферу управління, де процвітав формалізм, бюрократизм.

4. Було посилене директивне планування і силове управління, що поступово призвело до вихолощення реформи, а на початку 70-х років – до її згортання.

5. Владні структури намагалися посилити централізм в економіці, а паралельно впровадити ринкові економічні регулятори – рентабельність, прибуток тощо. Це була спроба вмонтувати елементи економічного стимулювання в командну систему.

6. Повільно були впроваджені досягнення НТР.

7. Економіка зберегла екстенсивний характер, що зумовлювало зростання затрат, вимагало залучення до виробництва додаткових робочих рук. Якість продукції залишалася низькою.

8. Було збережено диспропорцію у розвитку галузей народного господарства. Виробництво предметів народного споживання значно поступалося розвитку важкої промисловості.

9. Запровадження повного господарського розрахунку на підприємствах здійснювали повільно і непослідовно.

Після жовтневого пленуму 1964 р. взято новий політичний курс на «поступовість», «зваженість», «наступність» у прийнятті рішень. Л. І. Брежнєв у 1967 р. уперше заявив, що соціалістичне суспільство в нашій країні вже побудовано, що було звичайнісінькою утопією. Існуючий лад було визнано як «розвинений соціалізм», що є перехідним етапом до побудови комуністичного суспільства, а побудова комунізму була справою віддаленого майбутнього, заповітною мрією людства, його світлим майбутнім.

Розпочався перехід до неосталінізму.

Проявами неосталінізму в період «застою» були:

- створення культу особи Л. І. Брежнєва;
- нехтування свободами і правами людини;
- ідеологічний тиск на інтелігенцію;
- звуження демократії.

У сфері міжнаціональних відносин відбувалася орієнтація на «злиття націй» і утворення нової історичної спільноти – радянського народу. Встановлювалася «залізна завіса» з капіталістичними країнами. Через радіо, пресу поширювали пропагандистську агітацію про тяжке життя в капіталістичних країнах (зростання цін, низька заробітна платня, безробіття, відсутність соціального захисту тощо). Офіційна пропаганда показувала СРСР оплотом демократії та прогресу. У 1967 р. в структурі КДБ було створено спеціальне п'яте управління, на яке поклали обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті – з інакомисленням. Неосталінізм часткова реанімація сталінської командно-адміністративної системи, культу особи.

В Україні з 1953 до 1972 рр. пост першого секретаря ЦК КПРС посідав Петро Шелест. З 1972 до 1989 рр. Володимир Щербицький. Центр здійснював політику на «зближення», «злиття націй», формування «єдиного радянського народу», що було прикриттям курсу на русифікацію і знищення самобутніх культур народів СРСР. Значна частина українців виїздила на новобудови Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі (Тюмень, Воркута тощо). На території республіки Крим та великих містах почали розселювати офіцерів, що пішли у відставку, та їхніх сімей. Значна частина євреїв (близько 350 тис.) виїхали до Ізраїлю. За 30 років частка українців у республіці зменшилася з 76,8 % до 72,7 %, тоді як частка росіян зросла з 16,7 % до 22,1 %.

Отже, в 60- початку 80-х рр. відбулися зміни у соціальній сфері: значно зросла заробітна плата, проте доходи громадян не покривала достатня маса товарів народного споживання, що призвело до зростання значного товарного дефіциту, а це сприяло випуску продукції низької якості, появи черг, поширенню спекуляції. Низькими залишалися пенсії у зв'язку з інвалідністю та по старості в більшості категорій працівників. Низькими були виплати малозахищеним категоріям громадян. П'ята частина населення жила за межею бідності, отримуючи дохід менший за прожитковий мінімум. Соціально-побутові та культурні умови селян, як і раніше, значно поступалися міським. Залишалися невирішеними питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне та торговельне обслуговування. Соціальна сфера фінансування продовжувала діяти за залишковим принципом. Гострою залишалася житлова проблема. Якість будівельних робіт була неприпустимо низькою. У республіці високою залишалася смертність, низькою була народжуваність, що призвело до зниження темпів природного приросту населення. Був дефіцит продовольчих товарів.

Відбувався процес звуження демократії, бюрократичне засилля, порушення законності, нехтування правами і свободами людини. Почала формуватися подвійна мораль радянського суспільства. Зростав розрив між гаслами і реальними справами. Були відновлені репресії проти інакомислячих (каральна медицина). Широкого розмаху набули приписки на виробництві, хабарництво, казнокрадство, формування мафіозних структур і зрощування їх з державним апаратом. Особливо це стосувалося торгівлі та правоохоронних органів. У суспільстві панували апатія, скептицизм, зневіра в справедливість. Соціальним злом було поширення алкоголізму і п'янства. Зростали побутові злочини.

Для другої половини 60-х – початку 70-х рр. характерною була активізація опозиційного руху. У 1975 р. у Гельсінках відбулася Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, на якій керівники 35 країн,

зокрема і Радянського Союзу, підписали Гельсінські угоди, що мали закріпити нові відносини в Європі, забезпечити дотримання у кожній із країн високих принципів демократії, прав людини. Активізується правозахисна демократична гілка опозиційного руху. Активні учасники: М. Руденко, П. Григоренко, В. Чорновіл, С. Хмара тощо.

Форми діяльності дисидентів: здійснювали масові заходи (вшановували пам'ять Т. Шевченка, організовували шевченківські свята, вечори Івана Франка та Лесі Українки, гуртки з вивчення історії України), писали листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР, відкриті листи, звернення на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн, розповсюджували самвидав, вивішували синьо-жовті прапори (9 травня 1972 р. над клубом у селищі Срібняк на Львівщині), розповсюджували листівки, створювали правозахисні організації.

9 листопада 1976 р. було створено Українську Гельсінську спілку (УГС), тобто групу сприяння виконанню Гельсінських угод, яка мала на меті стежити за дотриманням в Україні основних прав і свобод людини. Очолив цю організацію чисельністю 37 осіб, Микола Руденко – відомий український поет і прозаїк. У її складі були: Олесь Бердник, Левко Лук'яненко, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Микола Матусевич, Олекса Тихий, Оксана Мешко, Ніна Строката тощо. Проте, у лютому 1977 р. було розпочато арешти членів УГС (заарештовано Миколу Руденка, Олексу Тихого, Миколу Матусевича, Левка Лук'яненка та інших і засуджено до тривалих строків ув'язнення). Українська Гельсінська спілка призупинила свою діяльність, її було відновлено у 1988 р. у зв'язку з перебудовою та демократизацією суспільства. У 1990 р. на основі УГС створено Українську республіканську партію.

Значення діяльності УГ: була єдиною в СРСР правозахисною організацією, яка не заявила про свій саморозпуск. Жорстка розправа над членами УГС значно загальмувала її діяльність, але не зупинила повністю. Вона налагодила контакти із правозахисними групами інших республік та за кордоном. Широко інформувала світову громадськість про порушення прав людини в СРСР та в Україні.

#### Основні терміни, поняття, імена

**Відлига** – період демократизації політичного режиму на території СРСР за часів перебування при владі Микити Хрущова, що отримав свою назву від однойменної повісті Іллі Еренбурга.

**Волюнтаризм** – діяльність, в основі якої є принцип суб'єктивної волі, небажання враховувати реалії об'єктивного життя.

**Лібералізація** – політика звільнення від жорстких обмежень, державного регулювання чи контролю; політика ідеологічної свободи.

**Реабілітація** – скасування правових наслідків судового вироку щодо особи, незаконно притягненої до відповідальності, відновлення в правах незаконно репресованої особи.

**Самвидав** – сукупність видавничої продукції (книжки, журнали, газети), тиражованої нелегально із використанням доступних технічних засобів або шляхом переписування.

**Кандиба Іван** – дисидент, правозахисник, співорганізатор Української робітничо-селянської спілки; член-засновник Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод; голова об'єднання «Державна самостійність України».

Основні дати:

1954 р., лютий – приєднання Кримської області до складу України.

1956 р., 25 лютого – доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки».

1956 р., березень – скорочена тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні.

1957-1964 рр. – реформа управління промисловістю, створення системи раднаргоспів.

1959 р. – у Львові Левком Лук'яненком створено Українську робітничо-селянську спілку, мета якої полягала в тому, щоб сприяти конституційному виходу України зі складу СРСР.

1961 р. – здійснення грошової реформи.

1962 р. – страйки і масова демонстрація робітників у Новочеркаську, котру було розстріляно військами.

1964 р., жовтень – усунення М. Хрущова з посади.

1959 р. – утворення Української робітничо-селянської спілки.

1965 р. – реформи в сільському господарстві та промисловості («косигінська реформа»).

1965 р. – хвиля арештів у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську.

1965 р. 30 грудня – вихід праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

1966 р. – у колгоспах запроваджена гарантована грошова оплата праці.

1967 р. 1 березня – початок серійного випуску легкових автомобілів «Запорожець» у Запоріжжі на заводі «Комунар».

1976 р. 9 листопада – утворення Української Гельсінської групи.

## ЛЕКЦІЯ 11

### Поглиблення кризи тоталітаризму в СРСР. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України (1985-1991 рр.)

1. Перебудова. Причини, суть та наслідки.
2. Аварія на Чорнобильській АЕС. Героїзм пожежних-ліквідаторів.
3. Формування багатопартійності в Україні.
4. Проголошення незалежності України. Розгортання державотворчих процесів, розбудова владних структур.

#### 1. Перебудова. Причини, суть та наслідки

Ініціатива перебудови належала невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового генерального секретаря ЦК М. Горбачова, обраного на цю посаду у квітні 1985 р. Соціально-економічна криза в країні потребувала корінних змін у всіх сферах життя суспільства. Перебудова – політичний курс КПРС, розпочатий у квітні 1985 р. і спрямований на оздоровлення суспільно-політичної, економічної та ідеологічної сфер життя, це була спроба способом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства.

Причини перебудови:

1. Відставання СРСР від провідних країн світу.
2. Глибокі кризові явища в політичному, економічному та духовному житті країни.
3. Низький науково-технічний рівень соціально-економічного розвитку СРСР.
4. Нездатність СРСР належним чином реагувати на важливі глобальні проблеми та виклики.
5. Загроза соціального вибуху й розпаду СРСР.

Мета перебудови:

- зберегти радянську систему через її вдосконалення та оновлення;
- зробити її життєздатнішою;
- розкрити потенціал соціалізму, оновити його, встановити повне народовладдя формуванням громадянського суспільства і правової держави;
- побудувати суспільство, основою якого є ефективна економіка, високі досягнення науки і техніки, культури, демократизація всіх аспектів суспільного життя, створення умов для активного творчого життя і діяльності людей.

Мета перебудови полягала в тому, щоб поліпшити основні сфери життя суспільства. Економічну – перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, досягнення рівня розвитку

передових країн світу. Внутрішню політику держави – перехід до демократизації суспільного життя та народовладдя, розв'язання національних проблем. Зовнішню політику держави – припинення гонки озброєнь та «холодної війни», побудову спільного європейського дому. Соціальну сферу – поліпшення матеріального та культурного добробуту людей, досягти активної участі людей у громадському житті. Ідеологію – ліквідацію цензури, розвиток гласності, вільне виявлення думки людей.

Етапи перебудови:

I – (1985-1986 рр.) Пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства. Взято курс на здійснення прискорення соціально-економічного розвитку СРСР.

II – (1987-1988 рр.) Це етап формування основного змісту та напрямів перебудови (формування концепції перебудови), початок реальних перебудовчих процесів, спроби реформ у промисловості, гласність, перебудова «згори».

III – (1989-1991 рр.) Це етап практичного здійснення перебудови, перехід до регульованої ринкової економіки. Здійснення політичної реформи, розбудова правової держави.

Падіння авторитету Комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій, зародження реального плюралізму, активні дії народних мас, перебудова «знизу». Спроби оновлення федерації, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР, прагнення республік до незалежності.

Особливості перебудови в Україні

1. Процеси реформування відбувалися повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися партійно-державним апаратом на чолі з В. Щербицьким.

2. На здійснення перебудови великий вплив мала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

3. Перебудова в Україні гальмувалася економічною, політичною і духовною залежністю від центру.

4. Процеси «перебудови» в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та інших республіках тодішнього СРСР.

5. Гласність в Україні була неповною.

Від громадськості приховували страшну правду про катастрофу на Чорнобильській АЕС, внаслідок чого мільйони людей зазнали впливу радіоактивного випромінювання і не було вжито необхідних заходів щодо медичної профілактики.

У квітні 1985 р. було проголошено курс на «прискорення соціально-економічного розвитку суспільства».

Заходи щодо здійснення прискорення:

1. Впровадження досягнень НТР.
2. До 2000 р. створити виробничий потенціал, що дорівнював би створеному за попередні 70 років.
3. Реорганізація управління виробництвом, активізація людського чинника.
4. Підвищення продуктивності праці.
5. Пріоритетний розвиток машинобудування і його технічне переозброєння.
6. Посилення відповідальності керівників усіх рівнів.
7. Виправлення окремих деформацій в економіці.
8. Удосконалення планування і зміцнення дисципліни.
9. Посилення управління господарським механізмом.
10. На основі прискорення вирішити соціальні проблеми – житлову, продовольчу, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку.

Відбувалися численні всесоюзні та всеукраїнські наради, збори трудових колективів, мітинги, на яких було схвалено курс квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС, надано рекомендації щодо науково-технічного прогресу, впровадження нових методів господарювання і посилення їхнього впливу на прискорення науково-технічного прогресу.

У 1986 р. було визначено завдання за три п'ятирічки створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Передбачалося, що подвоєння національного доходу буде досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці у 2,5 рази.

Проте, гасло «прискорення» залишилося лише гаслом, бо реальної обґрунтованої програми не було розроблено. Започаткована «стратегія прискорення» на практиці не здійснювалася, а виявилася лише пропагандистським закликком. Політика «прискорення» не була нічим обґрунтована, не передбачала суттєвих змін у системі виробничих відносин та змін форм власності і політичного устрою до 2000 р. здійснити значне економічне зростання і розв'язати всі соціальні проблеми суспільства: продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного попиту, ліквідацію черг і дефіциту.

Причини невдач економічних реформ:

1. Відсутність послідовної, науково обґрунтованої стратегії розвитку.
2. Непослідовність у здійсненні реформ.
3. Прагнення поєднати командно-адміністративну і ринкову моделі управління економікою.
4. Відсутність компетентних керівників у здійсненні реформ.

5. Гальмування реформ консервативними силами у керівництві.

6. Засилля воєнно-промислового комплексу, відсутність необхідних програм його реформування і переорієнтації на випуск товарів для народу.

Отже, проголошена господарська реформа була обмежена реорганізацією управління, а не передбачала значних змін у виробничих відносинах.

Економічний застій, що мав місце в середині 1980-х років, не призвів до подальшого періоду прискорення та економічного зростання. Безсистемна, без чітких планів перебудова призвела до розвалу народного господарства, до руйнування економічних зв'язків між республіками. Народне господарство було розбалансованим, що спричинило хаос у відносинах між підприємствами, галузями, республіками.

Радикальна економічна реформа не змогла подолати опору тоталітарної системи. Продовжувалося різке падіння виробництва, відбувся сплеск інфляції, загострилися соціальні проблеми.

У суспільно-політичному житті «перебудова» мала позитивні наслідки: гласність – політика максимальної відвертості та правди в діяльності державних і громадських організацій, дієва та активна форма участі громадської думки в демократичному вирішенні найважливіших проблем. Це можливість отримання правдивої інформації про те, що відбувається у країні та світі, пом'якшення цензури, можливість критики державних і партійних органів, можливість говорити, писати і знати правду, не боячись наслідків, можливість дізнатися про історичне минуле свого народу, відкрити людям те, що від них приховували. Лібералізація – пом'якшення політичного режиму, спроби розвитку політичного лібералізму, запровадження політичних прав і свобод, демократизації суспільства.

Почалася демократизація політичної системи та реабілітація жертв сталінського терору, а також звільнення з ув'язнення репресованих діячів національно-визвольного руху. Розпочалася нова хвиля десталінізації.

Політичний плюралізм – свобода діяльності політичних партій, багатопартійність в Україні. Демократія – форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності та свободи.

## **2. Аварія на Чорнобильській АЕС. Героїзм пожежних-ліквідаторів.**

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р. – найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Вона спричинила низку серйозних викликів для суспільства, які й досі повністю не вирішені, адже сумарна радіація ізотопів, викинутих в

повітря унаслідок аварії в Чорнобилі, була в 30-40 разів більшою, ніж під час вибуху атомної бомби в Хіросімі. Участь у гасінні пожежі на ЧАЕС брали 240 тис. осіб. Усі вони отримали високі дози радіації. Однак саме пожежникам вдалося врятувати населення прилеглих територій України та запобігти ще більш масштабній катастрофі – сильному водневому вибуху, який міг бути наступним етапом трагедії.

Коли на даху реактора розгорнулася велика пожежа, для її гасіння були підняті на тривогу караули 2-ї воєнізованої пожежної частини з охорони ЧАЕС під командуванням Володимира Правика та 6-ї самостійної воєнізованої пожежної частини з охорони м. Прип'ять під командуванням лейтенанта Віктора Кібенка. Повний контроль за ситуацією та гасінням пожежі взяв на себе майор внутрішньої служби Леонід Телятников. Близько сорока пожежників брали участь у гасінні. Усі пожежники, які брали участь у гасінні, отримали великі дози радіації. Багато їх померли від гострої променевої хвороби та радіаційних опіків за досить короткий період часу.

Аварія призвела до забруднення більше 145 тисяч кв. км території України. Внаслідок Чорнобильської катастрофи постраждало біля 2,4 мільйона людей, забруднено радіоактивними нуклідами близько 2218 селищ та міст.

Головними причинами катастрофи було:

1. Виконання недостатньо повно та правильно підготовленого електричного експерименту.
2. Низький рівень культури операторів, керівництва як станцій, так і міністерства електрифікації взагалі в галузі ядерної безпеки.
3. Недостатній рівень безпеки графіт-уранового реактора РБМК-1000.
4. Помилки персоналу.

Усі ці факти відомі світовій громадськості.

Роботи з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС здійснювали під керівництвом Урядової комісії, яка почала працювати в Чорнобилі вже з другої половини дня 26 квітня і продовжувала свою діяльність до 1991 року. Саме вона прийняла рішення про створення 30-км зони відчуження навколо Чорнобильської АЕС. З 27 квітня 1986 року Уряд України здійснив евакуацію мешканців міст Прип'ять та Чорнобиль, районних центрів та сіл 30-км зони (близько 100 тисяч людей). Приховування інформації про Чорнобильську катастрофу призвело до виникнення і розповсюдження найнеймовірніших чуток щодо можливих наслідків катастрофи. Це, в свою чергу, обумовило виникнення дуже великого соціально-психологічного напруження серед населення і недовіри до офіційної інформації.

Керівництво СРСР відмовилось від міжнародного співробітництва у процесі виконання робіт з ліквідації наслідків ядерної катастрофи. Тільки у 1989 році Уряд звернувся до МАГАТЕ з проханням дати експертну оцінку діям щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

Аварія на Чорнобильській АЕС суттєво змінила радіаційну обстановку на значних територіях в багатьох європейських країнах. Внаслідок вибуху ядерного реактору 4-го блоку Чорнобильської АЕС та руйнації його захисних оболонок відбувся потужний викид радіоактивних речовин у довкілля, який, за підрахунками різних авторів, становив до 13 Ексабекерелів (10<sup>18</sup>) радіонуклідів. Близько 200 радіоактивних ізотопів елементів переміщувались на відстані у тисячі кілометрів від ЧАЕС і в травні 1986 року спостерігались в усіх країнах північної півкулі, на акваторіях Тихого, Атлантичного та Північного Льодовитого океанів.

Оцінена колективна доза зовнішнього опромінення населення Прип'яті складає 500 людино-Зв. Оцінена колективна доза зовнішнього опромінення всього населення 30-км зони (за винятком Прип'яті) складає 640 людино-Зв. Щільність випадінь ізотопу 137-Cs чорнобильського походження, яка перевищує 37 кБк на кв. м, зареєстрована на приблизно 48400 кв. км забруднених територій України, де переважно у сільських населених пунктах проживає більш як 1,45 мільйонів жителів. Середні дози зовнішнього опромінення для різних територій оцінені у інтервалі 1.4-15 мЗв для 1986 р., 3.8-40 мЗв для перших 20 років після аварії, та 5.2-55 мЗв для 70-ти річного періоду після аварії.

Навіть через три десятиліття Чорнобильської катастрофи медико-демографічна ситуація на радіоактивно забруднених територіях продовжувала формуватися в умовах триваючої в Україні демографічної кризи. З 1991 р. смертність населення перевищувала народжуваність. У радіоактивно забруднених областях ці негативні зміни відбулися на рік раніше та мали більш виразний характер. Погіршенню демографічної ситуації сприяли соціально-економічна криза, яка розпочалася 1991 р., незадовільне медичне обслуговування, низькі стандарти життя, несприятлива, зокрема внаслідок Чорнобильської катастрофи, екологічна ситуація, політична нестабільність.

Екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи визначають двома головними факторами – опроміненням природних об'єктів та їх радіоактивним забрудненням. Слід виділити два головних джерела опромінення: зовнішнє та внутрішнє. Під час аварії зовнішнє опромінення сягало біологічно небезпечних рівнів практично тільки в межах 30-км зони, де спостерігався складний спектр біологічних

ефектів різного рівня. Значна частина радіоактивного викиду із зруйнованого 4-го блоку осіла в ближній зоні.

За минулі після аварії роки повністю розпались не тільки короткоживучі, а й середньоживучі радіонукліди. Потужність дози зовнішнього опромінення значно, на декілька порядків величин, зменшилася. В навколишньому середовищі залишилися практично тільки довго- та наддовгоживучі радіонукліди цезію, стронцію та трансуранових елементів.

Після аварії на ЧАЕС був реалізований найбільш важкий сценарій за наслідками для сільського господарства України: забруднено більше 5 мільйонів га земель, на яких виробляють продукцію і проживає біля 3 мільйонів людей, втрачена значна кількість великої рогатої худоби. В перші роки після аварії практично припинено діяльність у галузі вівчарства, хмелярства, льонарства, в українському Поліссі вилучено із землекористування територію зони відчуження. Вчені були залучені до планування і організації відповідних контрзаходів із значним запізненням, що істотно знизило ефективність заборонних та організаційних рішень першого періоду.

Прямі збитки (втрата матеріально-майнових комплексів та окремих об'єктів економіки) лише у зоні відчуження на території України становили сумарно 1044 млн. крб. або 1385 млн. доларів США. Прямі затрати України на пом'якшення наслідків Чорнобильської катастрофи за рахунок усіх джерел фінансування за період з 1986 до 1991 року становили близько 6 млрд. доларів США. Однак важко точно визначити розміри непрямих збитків внаслідок невикористання забруднених сільгоспугідь, водних і лісових ресурсів, а також скорочення виробництва електроенергії і, як наслідок, зменшення виробництва товарів, надання послуг. Тягар наслідків Чорнобильської катастрофи був серйозним гальмуючим фактором економічного становлення нашої незалежної держави.

### **3. Формування багатопартійності в Україні**

Україна має історичний досвід створення та функціонування багатопартійної системи: з кінця XIX й до 20-х років XX сторіччя на її території налічували біля 40 різних політичних партій – від крайньо лівого до крайньо правого спрямування. Але з приходом до влади більшовиків відбулася заборона всіх партій, і до середини 20-х років на всій території держави залишилася лише одна партія – правляча партія КПРС.

Процес побудови сучасної багатопартійної системи почався наприкінці 80-х років. Особливості складання багатопартійної системи в Україні:

По-перше, процес здійснювали в умовах, коли розпочалася та постійно продовжувала поглиблюватися економічна криза, результатом якої було різке зубожіння переважної більшості населення країни і його негативного ставлення як до політиків, так і до політики взагалі.

По-друге, перехід до ринкових відносин пов'язаний з різким соціальним розмежуванням суспільства: стара соціальна структура зламана, формування нової ще не закінчено. У багатьох партій, що виникали, фактично була відсутня соціальна база – вони не мали тих верств, класів, інтереси яких могли б представляти на політичній арені.

По-третє, створення політичних партій пов'язане не з інтересами певних верств населення (якою і повинна бути партія у розуміння цього слова), а з долею політично активних і амбіційних особистостей або невеликих соціальних груп (угруповань) з вузькокорпоративними інтересами.

По-четверте, відсутність протягом тривалого часу традиції політичного плюралізму, багатьох прав і свобод, що притаманні демократичному суспільству.

У невеликій за часом історії становлення сучасної багатопартійної системи України можна виділити декілька періодів (етапів):

Перший розпочався наприкінці 80-х років з перебудови демократії і гласності в масштабі всього Радянського Союзу. На цьому етапі в Україні активно розгорнула роботу Українська Гельсінська Спілка, виникла Українська демократична спілка. У 1989 році була створена багаточисленна суспільно-політична організація «Народний рух України» (Рух), що протистояла тоталітаризму, за демократичний розвиток України. Після скасування 6-ї статті Конституції СРСР, що означала кінець монополії на владу однієї партії – КПРС, почався бурхливий процес формування партій в Україні: у Мін'юсті України були зареєстровані Українська республіканська партія, Українська селянська демократична партія, Партія зелених України, Демократична партія України тощо. До кінця 1991 року уже налічувалося 12 партій, з яких 11 (крім КПУ) підтримували суверенітет, ринкові відносини, плюралізм, протистояли комуністичній ідеології.

Другий період пов'язаний з проголошенням незалежності України і тією якісно новою ситуацією, що склалася. В Україні почала формуватися нова політична система суспільства і політичні партії отримали офіційний статус повноцінних, повноправних суб'єктів політичної системи. Хронологічно цей період охоплює термін від грудня 1991 року до початку 1993 року, коли в Мін'юсті було

zareєстровано ще біля 15 партій. Характерною рисою цього періоду було розмежування партій на прихильників політики президента і опозиції щодо нього. Національно-радикальний блок партій висунув тезу «підтримка всенародного обрання Президента України – це підтримка форування незалежної держави», відповідно: «опозиція до президента – це руйнування незалежної держави». Тодішній президент Л. Кравчук значно спростив механізм правового регулювання реєстрації партій: для цього, крім програми та документів про створення, треба додати список з однією тисячою членів партії. Таким чином, було створено правове поле стимулювання малочисленних партій, амбіційних, псевдополітичних лідерів.

Третій період (1993, 1994 роки і до сьогодні) відзначений стрімким зростом кількості партій.

Сучасні політичні партії в державі в залежності від їхніх ідеологічних та політико-соціальних концепцій можна розділити на такі групи: ліві партії (соціалісти); лівий центр (соціал-демократи); центристські партії (ліберали); правий центр (націонал-демократи); праві партії (націонал-радикали).

Характерною особливістю українських партій є їх порівняно чітка географічна зорієнтованість. За розгалуженістю організаційної структури провідні позиції займають партії лівого спрямування, найвища концентрація осередків яких спостерігається у Східному, Південно-Східному, Південному, Центральному регіонах та Криму (до окупації деяких з цих територій).

Осередки партій центристського спрямування поширені насамперед у промислово розвинених регіонах (крім Західного і Північно-Західного). Аграрна партія активно формує свою структуру в сільській місцевості на всій території держави.

Партії національно-демократичного спрямування мають найбільший вплив у Західному, Північно-Західному та Південно-Західному регіонах.

Важливою подією в подальшому розвитку багатопартійності були перші в Україні вибори за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, що відбулися в березні 1998 р. Підтримку електорату одержали тільки 8 партій, представники яких і були обрані депутатами Верховної Ради України. Все це сприяє не тільки структуризації суспільства, а й удосконаленню самої системи української багатопартійності.

#### **4. Проголошення незалежності України. Розгортання державотворчих процесів, розбудова владних структур**

24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради України була прийнята Постанова та Акт проголошення незалежності України. З метою всенародного підтвердження Акту незалежності, сесія вирішила провести 1 грудня республіканський референдум. З 32 млн. громадян, які прийшли на виборчі дільниці, майже 29 млн. (більше 90 %) підтвердили Акт проголошення незалежності. Того ж дня було обрано Президента України. Ним став Леонід Кравчук. 7 грудня у Біловезькій Пущі під Брестом зустрілись лідери трьох держав, які наступного дня підписали угоду. Згідно з цією угодою, СРСР як держава у грудні 1991 р. припинила своє існування, а натомість була створена Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Після розпаду СРСР Україна розпочала процес державного будівництва та інституційної консолідації. Були затверджені нові атрибути держави: власна армія та флот, грошова та банківська система. На державному рівні затверджено гімн та символіку – синьо-жовтий прапор та володимирівський тризуб, як малий державний герб. Незалежність України визнали понад 100 іноземних держав світу.

Процес державотворення в Україні на відміну від інших країн, котрі постали перед аналогічними проблемами в кінці 80-х – на початку 90-х років, відбувався у специфічних умовах і визначався своїми особливостями. Пізнання цього вкрай важливе тому, що по-перше, стають зрозумілими причини сьогочасних проблем нашого розвитку, по-друге, тому, що більш чіткими бачаться шляхи, політичні рішення та економічні важелі, котрі дійсно можуть забезпечити вихід України з економічної кризи та політичної нестабільності, в яких вона перебуває з моменту свого утворення. Наше з вами сьогодення – це період переходу до демократичної, незалежної, правової держави та виборювання права на існування у російсько-українській війні.

Гострота проблем, з якими стикнулася наша держава в перші роки свого існування, поглибленням економічної кризи, катастрофічним падінням промислового та сільськогосподарського виробництва. Водночас зусилля політичного керівництва значною мірою витрачалися не на негайне подолання цих явищ, а на полеміку, міжпартійні чвари і з'ясування стосунків між гілками влади. Як вже зазначалося, українське суспільство, зокрема та його частина, яку ми називаємо політичною елітою, значною мірою було неготове до розбудови незалежної Української держави.

Першочерговим завданням незалежної України було державне будівництво. Проте державотворчі процеси були ускладнені тим, що

тривалий час діяла Конституція УРСР 1978 р., до якої в умовах розбудови постійно вносили поправки (протягом 5 років було внесено близько 200). Закони, які приймали, нерідко суперечили чинній Конституції і принципу законності.

Тільки в 1996 р. Верховна Рада приймає Конституцію України. Прийняття якої завершило період державного становлення, закріпило правові основи незалежної України, яка стала невід'ємною частиною європейського та світового співтовариства.

З прийняттям Конституції було завершено формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є президент, який є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання її Конституції, прав і свобод громадян. Конституція визначає всі основні засади та напрямки внутрішньої і зовнішньої політики України, орієнтири подальшої її розбудови як демократичної, соціальної і правової держави. Остаточено змінено було політичні і соціально-економічні основи нашого суспільства.

Законом України від 17.09.1991 р. назву УРСР було замінено на споконвічну назву держави – Україна. 8 жовтня 1991 р. прийнято Закон «Про громадянство України», яким визначено статус її населення. Громадянство України отримали усі, хто проживав на її території і не був громадянином іншої держави. У листопаді цього ж року було прийнято «Декларацію прав національностей України» і Закон «Про національні меншини в Україні», який зафіксував право кожного народу на розвиток своєї національної мови, культури, відродження історико-культурних традицій тощо. Прийнято також низку законів про розбудову Збройних сил України та її правоохоронних органів.

На початку 1992 р. було затверджено державну символіку України: Державний прапор синьо-жовтого кольору, Герб – тризуб, Державний гімн – «Ще не вмерла України..».

З прийняттям Конституції України було завершено поділ влади на законодавчу (Верховна Рада), виконавчу (Кабінет Міністрів) і судову гілки влади, інститут президентства та місцеве самоврядування. Це був переломний пункт утвердження нашої державності, політичних, економічних і соціальних перетворень: вони набули загальноновизнаного, цілеспрямованого і незрушного характеру.

Якщо перший етап державотворення був пов'язаний з політичним і правовим оформленням української держави, другий – з творенням Конституції України, то нинішній її етап пов'язаний з визначенням довгочасної долі української держави, демократії, її політичної перспективи. Особливо враховуючи особливості воєнного періоду в історії України.

Груднева «помаранчева революція» 2004 р. ознаменувала спонтанну активізацію самовизначення громадян незалежної Української держави, подальше становлення сучасної української політичної (державної) нації, щодо якої останніми роками здійснювали інтенсивні дослідження та суперечки в наукових колах. Як зазначали українські політологи, «помаранчева революція» фактично об'єднала три революції: національно-демократичну, антикорупційну та «революцію мільйонерів проти мільярдерів». Її безперечним досягненням був непередбачуваний злет масової політичної активності та ентузіазму народу.

Вибори 2010 р. – перемогу на них отримав В. Янукович – 48,95 % голосів виборців. Проте вибори відбулись з численними фальсифікаціями. Від самого початку сьогоднішня країна-агресорка підтримувала В. Януковича. Зовнішньо політичний курс України, декларований президентом В. Ющенком був спрямований на євроатлантичну інтеграцію, що дуже непокоїло Кремль. Саме тому Москва вирішила тиснути на Київ, розпалюючи антиукраїнські настрої в Криму та Донбасі. Ще одним важелем тиску на Україну були газові війни. Росія відмовлялась постачати Україні газ, вимагаючи збільшення ціни.

Узурпація влади Партією регіонів, небажання влади здійснювати діалог з опозицією і суспільством та погіршення економічного становища України призвело до глибокої суспільно-політичної кризи. 14 березня 2013 р. у Вінниці опозиційні партії ВО «Батьківщина», УДАР та ВО «Свобода» розпочали масові акції протесту «Вставай, Україно!» проти режиму Януковича. Масові акції відбулись у всіх обласних центрах України.

Важливим етапам в історії незалежної України мав стати Вільнюський саміт східного партнерства 28–29 листопада 2013 р. Але незадовго до цього була зроблена неочікувана для всіх заява: Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. 24 листопада в Києві відбулася велика хода та мітинг на Майдані Незалежності, які зібрали більше ніж 100 тисяч прихильників євроінтеграції. Протести відбулися також у Львові, Луганську та Харкові. Українська діаспора Франції, Німеччини, Швейцарії, Англії та інших держав теж вдалася до протестів. Тим часом в столиці України при підтримці Януковича був створений антимайдан, який охороняли загони «Беркуту». Близько 15:00 на вулиці Грушевського під будинком уряду відбулись зіткнення міліції з мітингувальниками. 25–27 листопада в Києві відбулися перші страйки київських студентів. 28 листопада відбувся загальностудентський страйк. 29 листопада на Євромайдані відбувся великий мітинг, учасники якого виступили із

закликами відставки уряду та дострокових виборів до парламенту. Кривавою виявилася ніч на 30 листопада. Тоді начальник ГУМВС України в Києві віддав наказ про застосування сили у розгоні Євромайдану. Близько 5 ранку «Беркут» «зачищав» Хрещатик застосовуючи силу проти мирних людей, що викликало хвилю обурення в українській громадськості. Ця подія стала переломним моментом у революційних подіях. Поступово протести перетворилися із проєвропейських на антиурядові і стали значно масштабнішими.

#### Основні терміни, поняття, імена

**Перебудова** – політичний курс КПРС, розпочатий у квітні 1985 р., спрямований на оздоровлення суспільно-політичної, економічної та ідеологічної сфер життя.

**Інфляція** – офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золота, срібла, іноземної валюти.

**Бюрократія** – прошарок вищих чиновників у державі.

**Світлична Надія** – правозахисниця, учасниця дисидентського руху; журналістка радіо «Свобода»; ініціатор підготовки до друку першого видання «Палімпсестів» Василя Стуса.

**Урбанізація** – процес зосередження населення в містах, підвищення їх ролі в економічному, культурному житті суспільства.

**Альтернатива** – необхідність вибору між двома можливостями, що взаємно виключають одна одну.

**Госпрозрахунок** – метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною економічною самостійністю підприємств.

**Декларація** – заява від імені парламенту, уряду, партії, урочисте проголошення її важливих положень чи принципів.

**Кравчук Леонід** – політик, секретар ЦК КПУ з питань ідеології, кандидат у члени Політбюро, перший Президент незалежної України.

**Референдум** – спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

**Бюджет** – сукупність прибутків і видатків держави, підприємства або сім'ї за певний період.

**Валовий внутрішній продукт** – узагальнений статистичний показник, що відображає сукупну вартість вироблених товарів і послуг окремої країни у діючих ринкових цінах.

#### Основні дати:

1985 р., квітень – початок «перебудови».

1986 р., 26 квітня – вибух на Чорнобильській АЕС.

1988 р., 7 липня – створення Української Гельсінської Спілки.

1989 р., вересень – створення Народного руху України за перебудову.

1989 р., 28 жовня – схвалення Верховною Радою УРСР закону «Про державний статус української мови».

1990 р., березень – перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР.

1990 р., 29-30 квітня – створення Української республіканської партії на основі Української Гельсінської спілки.

1990 р., 16 липня – ухвалення Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.

1990 р., 23 липня – Головою Верховної Ради УРСР обрано Леоніда Кравчука.

1990 р., 3 серпня – Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

1990 р., 2-17 жовтня – революція на граніті.

1990 р., 23 жовтня – скасування шостої статті Конституції УРСР про керівну роль у суспільстві Компартії.

1991 р., 17 березня – загальносоюзний референдум про збереження СРСР.

1991 р., 24 серпня – ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України.

1991 р., 24 серпня – Акт проголошення незалежності України.

1991 р., 1 грудня – відбувся референдум про незалежність України.

1991 р., 6 грудня – заснування Збройних Сил України.

1992 р., 15 січня – затвердження Верховною Радою України Державного гімну «Ще не вмерла України...»

1992 р., 28 січня – затвердження Верховною Радою України Державного Прапора.

1992 р., 19 лютого – затвердження Верховною Радою України малого гербу держави у вигляді тризуба.

1994 р., 10 липня – обрання Л. Кучми Президентом України.

1995 р. – Україна набуває членство в Раді Європи.

1996 р., 28 червня – ухвалення Конституції України.

1996 р., 1 вересня – запровадження нової національної валюти – гривні.

2004 р., листопад-грудень – помаранчева революція.

2004 р., 8 грудня – прийняття Верховною Радою України законів про політичну реформу.

2004 р., 26 грудня – обрання Президентом України В. Ющенка.

2005 р. – надання українській економіці статусу ринкової.

2008 р. – вступ України до Світової організації торгівлі.

## **ЛЕКЦІЯ 12**

### **Україна в умовах незалежності**

1. Євроінтеграційні процеси в Україні.
2. Початок війни РФ проти України: анексія Криму, збройна агресія на сході України. (АТО/ООС).
3. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну: перебіг основних фаз війни

#### **1. Євроінтеграційні процеси в Україні**

З проголошенням незалежності Україна одразу розпочала євроінтеграційні процеси. А спадкоємці ординців росіяни з усіх сил намагаються втримати нас в азійському просторі.

Уже 30 січня 1992 р. Україна стала членом Нацради з безпеки та співробітництва в Європі (від 1995 – ОБСЄ), а 26 лютого і 16 червня того ж року ратифікувала два ключові документи – Гельсінські угоди та Паризьку хартію для нової Європи, що декларували завершення «ери конфронтації та розколу Європи» та закликали до демократичного і безпечного розвитку. Це була перша європейська структура, членом якої стала Україна.

14 вересня 1992 р. в Брюсселі відбулася перша зустріч Україна – ЄС на найвищому рівні між Президентом України Леонідом Кравчуком та головою Комісії Європейських Співтовариств Жаком Делором, який, зокрема, наголосив, що ЄС буде співпрацювати з Україною, якщо вона підтвердить свій без'ядерний статус.

2 липня 1993 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Основні напрями зовнішньої політики України», у якій, зокрема, декларувався намір України стати членом Європейських Співтовариств (ЄС), а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структур за умови, що це не шкодитиме національним інтересам України. Також декларувався намір укласти з ЄС Угоду про партнерство і співробітництво на шляху до отримання асоційованого, а згодом – повного членства в ЄС. Отже, Україна тоді вперше на законодавчому рівні задекларувала свої євроінтеграційні наміри.

14 червня 1994 р. Україна першою серед пострадянських країн підписала Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС, яка заклала правові основи для інтеграції України до європейських структур. Вона була ратифікована Верховною Радою 10 листопада того ж року, проте через тривалий процес ратифікації державами-членами ЄС, угода набула чинності аж 1 березня 1998 р. Проте, вже 9 листопада 1995 р. Україна набула офіційного статусу повноправного члена Ради Європи, а на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 23 квітня

1996 р. Президент України Леонід Кучма вперше оголосив про бажання України стати повноправним членом Європейського Союзу.

5 вересня 1997 р. в Києві відбувся перший саміт Україна – ЄС, що підтвердив європейський вибір України. Відтоді було проведено 24 чергові та один позачерговий саміт. Останній 24-й черговий саміт був проведений 3 лютого 2023 р. у столиці України. Засідання зазвичай відбувалися за участю Президента України, президентів Європейської Ради та Європейської Комісії. На самітах розглядались двосторонні та міжнародні питання, що становлять взаємний інтерес а також здійснювався загальний нагляд за виконанням двосторонніх угод.

8-9 червня 1998 р. відбулося перше засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС. Україна офіційно заявила про прагнення набути статусу асоційованого членства в Європейському Союзі. 12 червня того ж року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». 23 липня 1999 р. в Києві відбувся третій Саміт Україна – ЄС, на якому Європейський Союз визнав успіхи курсу України на інтеграцію до ЄС та підтвердив намір сприяти вступу України до Світової організації торгівлі (Україна стала 152-м офіційним членом СОТ 16 травня 2008 р.).

Розпочалася робота щодо запровадження зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. 21 серпня 2001 р. Президент України Леонід Кучма навіть перейменував Міністерство економіки на Міністерство економіки та питань європейської інтеграції. Під цією назвою воно проіснувало до травня 2005 р. Проте, у той час, проєвропейські заяви здебільшого не підкріплювалися жодними конкретними діями.

1 травня 2004 р. внаслідок історичного розширення ЄС Україна та Європейський Союз отримали спільний кордон, українці почали активніше вимагати євроінтеграції. Ця тема була і серед вимог Помаранчевого Майдану. У розпал Революції наприкінці листопада – початку грудня 2004 року високий представник ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки Хав'єр Солана тричі відвідував Київ, щоб посприяти проведенню переговорів щодо врегулювання політичної кризи.

13 січня 2005 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію щодо результату президентських виборів в Україні, у якій привітав проведення чесних виборів та закликав Раду ЄС, Єврокомісію та країни-члени ЄС переглянути попередні плани співпраці з Україною і встановити з нею тісніші зв'язки, а також проголосити чіткі перспективи української євроінтеграції, що згодом зможе привести до її повноправного членства в ЄС.

Віктор Ющенко з перших днів свого президентства неодноразово заявляв, що єдиним варіантом для розвитку України є повна економічна та політична інтеграція до ЄС і НАТО. 12 лютого

2005 року Кабінет Міністрів України схвалив План дій «Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства», а 21 лютого його схвалила Рада з питань співпраці Україна – ЄС. 26 липня того ж року Президент України в односторонньому порядку встановив безвізовий режим для громадян держав-членів ЄС. На 9-му саміті Україна – ЄС у Києві Європейський Союз підтвердив свою готовність розпочати консультації щодо укладення нової посиленої угоди з Україною. І вже 23 грудня 2005 р. Рада Європейського Союзу надала Україні статус країни з ринковою економікою. 1 січня 2008 р. набула чинності угода про спрощення оформлення віз, а в жовтні почався діалог щодо встановлення безвізового режиму між Україною та ЄС у довгостроковій перспективі.

9 вересня 2008 р. під час 12-го саміту Україна – ЄС у Парижі сторони досягли домовленості, що нова посилена угода між Україною та ЄС буде називатися Угодою про асоціацію. А 25 листопада 2010 року Європарламент ухвалив резолюцію щодо України, у якій наголосив, що Україна має право подати заявку на членство в ЄС і має європейську перспективу. Вже на 15-му саміті Україна – ЄС у Києві, що проходив 19 грудня 2011 р., було оголошено про завершення переговорів щодо майбутньої Угоди про асоціацію. І коли за майже два роки все було готове до підписання Угоди, 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України на чолі з М. Азаровим розпорядився призупинити підготовку до укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Це призвело до акцій протесту, цю подію вважають поворотним моментом в українській історії, і тому вона відома як Євромайдан.

20 грудня 2014 р. Європейська рада підтвердила готовність ЄС підписати Угоду про асоціацію, як тільки Україна буде до цього готовою. І після Перемоги Революції Гідності, 21 березня 2014 р., у Брюсселі Прем'єр-міністр України А. Яценюк та лідери країн ЄС підписали політичну частину Угоди про асоціацію. А вже 27 червня в Брюсселі у межах саміту ЄС новообраний Президент України Петро Порошенко та лідери країн ЄС підписали її економічну частину. 6 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Верховна Рада України того дня також ухвалила заяву «Про європейський вибір України». А за підсумком року ЄС став головним торговельним партнером України як за експортом, так і за імпортом товарів.

Як і у випадку з Угодою про партнерство і співробітництво, процес набрання чинності положень Угоди про асоціацію був тривалим. 1 січня 2016 р. почалося тимчасове часткове застосування Угоди в частині, що регламентує зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, 17 травня 2017 р. Європарламент та Рада ЄС ухвалили рішення про

безвізовий режим для громадян України, який набув чинності опівночі 11 червня того ж року. І лише 1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС набрала чинності в повному обсязі. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада України 334 голосами внесла поправки до Конституції, які закріпили курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО.

Пришвидшити всі євроінтеграційні процедури щодо вступу України в ЄС змусило російське повномасштабне вторгнення. Зокрема, на рік раніше запланованого, 16 березня 2022 р. Україна була приєднана до єдиної енергосистеми континентальної Європи ENTSO-E, та енергосистеми України і Молдови було повністю синхронізовано з енергомережею континентальної Європи.

28 лютого 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав заявку на вступ України до ЄС. І в рекордні терміни 23 червня 2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. А 14 грудня 2023 р. Рада Європейського Союзу прийняла рішення розпочати переговори щодо вступу України до ЄС. 25 червня 2024 р. перша Міжурядова конференція між Україною та ЄС у Люксембурзі ознаменувала початок фактичних переговорів про членство України в Європейському Союзі. А вже 27 червня було підписано Двосторонню безпекову угоду між Україною і Європейським Союзом, що є ще одним важливим кроком на шляху до майбутнього членства.

## **2. Початок війни рф проти України: анексія Криму, збройна агресія на сході України. (АТО/ООС)**

Із підвищенням внутрішньополітичної напруги в Україні на осінь 2013 р., втручанням з боку росії, причому не тільки шляхом поставок спеціальних засобів для розгону протестів, але й фахівцями зі спецслужб. У листопаді 2014 р. Генеральна прокуратура України заявила, що слідство має інформацію про можливу причетність працівників російських спецслужб до злочинів проти активістів Євромайдану. «Диктаторські закони» від 16 січня 2014 р. також були скопійовані з подібних російських. Повалення режиму В. Януковича означало, що Україна остаточно виходить з орбіти російського впливу, й путін вдався до агресії.

Першою воєнною ціллю росії був Кримський півострів. Тут вже були розташовані російські війська відповідно до двосторонніх угод про базування російського Чорноморського флоту. 27 лютого 2014 р. російські військові без розпізнавальних знаків (у західних та українських ЗМІ вони отримали назву «зелені чоловічки», оскільки росія не визнавала їх своїми військовослужбовцями) заблокували у Сімферополі будівлі Верховної Ради та Ради міністрів. Під дулами автоматів було проведено засідання депутатів Верховної Ради

Автономної Республіки Крим. І вже на 25 травня 2014 р., всупереч українському законодавству, було призначено «референдум» про статус Автономної Республіки Крим. Центральна українська влада не визнала рейдерське захоплення влади у м. Сімферополі. Натомість російська державна дума терміново внесла зміни до порядку приєднання до складу російської федерації нових суб'єктів. Одночасно з політичним переворотом у Криму російські війська розпочали блокування українських військових частин та транспортних шляхів з материкової частини України до півострова. 4 березня 2014 р. В. Путін отримав «згоду» ради федерації рф на застосування регулярних військ на українській території. Натомість українські військові частини на півострові не отримали наказу про збройний опір, адже на той час ще була віра у можливість розв'язання конфлікту політичними методами. Західні партнери України також недооцінили агресивних намірів росії. Відтак час на збройну відсіч був згаяний.

Росія взяла курс на прискорену анексію Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Запланований на 25 травня «референдум» спочатку був перенесений на 30 березня, а згодом на 16 березня. Також було скориговано й запитання «референдуму». У першому варіанті поставили запитання: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність та є у складі України на основі договорів і угод» (так чи ні)?» Однак уже в остаточному варіанті тексту мешканці АРК і м. Севастополя мали здійснити вибір, відповівши на такі запитання:

- «Ви за возз'єднання Криму з росією на правах суб'єкта російської федерації?»
- Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

Кримські татари та патріотично налаштовані мешканці Криму бойкотували «референдум». Непрямим доказом фальсифікації його результатів були показники виборів на півострові у вересні 2014 р., організованих окупаційною владою: була оголошена явка 53,61 % виборців, тоді як у березні вона начебто становила 82,7 %.

Унаслідок окупації десятки тисяч людей були змушені залишити свої домівки і виїхати з півострова. Таким вимушеним мігрантам із Криму Українська держава надає підтримку, а також допомагає в оформленні судових позовів до міжнародних судів проти росії та місцевих колаборантів. На суміжних з окупованим півостровом територіях формується додаткова інфраструктура органів державної влади для полегшення взаємодії з українськими громадянами, що залишаються в Криму, тощо.

Одночасно із подіями у Криму росія намагалася дестабілізувати ситуацію у східних та південних областях України.

Після загарбання Криму росія перейшла до реалізації проекту «новоросія». На початку квітня була організована хвиля вуличних

акцій у Донецьку та Луганську, захоплені адміністративні будівлі. У цих антидержавних виступах брали участь не лише місцеві проросійські агенти впливу, але й безпосередньо російські громадяни, зокрема співробітники російських спецслужб. Водночас змінився характер гасел – вони були відверто антиукраїнськими та сепаратистськими. Було проголошено створення Донецької та Луганської «народних республік». На Луганщині та Донеччині розпочався «експорт» сепаратизму. Із середини квітня 2014 р. загони терористів почали захоплювати адміністративні будівлі в населених пунктах поза обласними центрами (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман тощо) та тероризувати місцеве населення.

У таких умовах 12 квітня 2014 р. в.о. Президента України О. Турчинов оголосив проведення антитерористичної операції (АТО). Проте, як з'ясувалося під час бойових дій, українська система національної безпеки була досить вразливою. Це було зумовлено, насамперед, тим, що безпекові програми систематично недоотримували фінансування протягом останніх двох десятиліть, також були виявлені кадрові прорахунки та інші проблеми. Українським військовим довелося гартувати свою боєздатність безпосередньо під час бойових дій.

Значну роль у протидії терористам відіграли добровольчі батальйони, сформовані з активістів Євромайдану та небайдужих громадян. Саме вони продемонстрували, що українське суспільство здатне до найвищих форм самоорганізації. Небаченого масштабу досягло розгортання волонтерського руху задля підтримки українських військових та внутрішньо переміщених громадян із зони Східного фронту.

У травні 2014 р. російськими спецслужбами та місцевими колаборантами було імітовано «референдуми» щодо «державної самостійності» територій, захоплених російськими військами та терористичними організаціями «ЛНР» («Луганська народна республіка») і «ДНР» («Донецька народна республіка»).

Українська влада повсякчас демонструвала готовність до політичного врегулювання конфлікту. П. Порошенко, Президент України, обраний на позачергових виборах у травні 2014 р., виступив із мирним планом, що передбачав: амністію українським громадянам, непричетним до загибелі військовослужбовців і мирних жителів, та тим, хто не фінансував терористів; створення коридору на українсько-російському кордоні для повернення російських військ і найманців додому; дострокові місцеві вибори, щоб населення обрало місцеві органи влади; децентралізацію влади, гарантії вільного використання мов у регіоні, повагу до права місцевих громад на власні особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції,

здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць.

Керівники терористичних організацій «ЛНР» і «ДНР» відкинули його. Натомість росія розгорнула широкомасштабні поставки озброєння та військової техніки. На українську територію переправлялися російські бойовики, серед яких були представники радикальних націоналістичних організацій та кримінальні елементи. Сепаратисти проходили вишкіл у російських військових таборах. Українські підрозділи опинилися під постійним обстрілом з боку російської території.

Проте навіть в таких умовах на середину серпня 2014 р. українські війська звільнили більшу частину Донбасу, захоплену у квітні-травні російськими військовими підрозділами і терористами.

24 серпня 2014 р. розпочався наступ російських військ і терористів на півдні Донецької області. Вони захопили прикордонне місто Новоазовськ і загрозували захопити Маріуполь та «пробити» транспортний коридор до Кримського півострова. Українська армія була виснажена, та попри це все ж готова і здатна до визволення Донбасу від російських військ і терористів. Однак для розгортання повномасштабних бойових дій з регулярною російською армією вона не мала достатнього озброєння.

5 вересня 2014 р. у Мінську був підписаний протокол про припинення вогню: утворювалася 30-кілометрова зона розмежування, контроль українсько-російського кордону забезпечувався фахівцями ОБСЄ. Порушуючи перемир'я, бойовики постійно атакували позиції українських підрозділів. Особливо запеклі бої точилися за Донецький аеропорт. Українські військові виявили настільки велику стійкість, що терористи припустили, що воюють не з звичайними людьми, а з «над людьми». Захисників Донецького аеропорту в Україні з великою шаною називають «кіборгами».

Не припиняло тиснути на росію і міжнародне співтовариство, посилюючи санкції проти країни-агресора. Такий тиск призвів до падіння цін на російську нафту, яка була і залишається основним джерелом їхньої економіки. Як наслідок –

погіршення економічного становища в росії. Росія опинилася в міжнародній ізоляції та була виключена з «великої вісімки».

Однією з найболючіших трагедій першого періоду російсько-української війни були бої за Іловайськ Донецької області, які тривали з 6 до 29 серпня 2014 р. й увійшли в історію під назвою «Іловайський котел». За офіційними даними Генпрокуратури, у «Іловайському котлі» загинули 366 військовослужбовців. Поранені – 429. Зникли безвісти – 84. 254 воїни загинули безпосередньо під час відходу 29 серпня. Ці цифри не враховують загиблих з добровольчих підрозділів МВС, вони звільняли Іловайськ разом з арміями.

З лютого 2015 р. на Східному фронті продовжуються позиційні бої. 30 квітня 2018 р. Президент України П. Порошенко підписав указ «Про затвердження рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», яким вводиться в дію рішення Ради національної безпеки і оборони. Глава держави також підписав наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії російської федерації на території Донецької та Луганської областей». Згідно з наказом, з 14:00 30 квітня 2018 року розпочато операцію Об'єднаних сил (ООС). Крім того, Президент підписав наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про затвердження положення про Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ». ООС діяла з 30 квітня 2018 р. до 24 лютого 2022 р., була спрямована на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України.

24 лютого 2022 року, після широкомасштабного нападу росії на Україну, військові частини та підрозділи, що брали участь в ООС, утворили угруповання Об'єднаних сил, у складі якого є оперативно-тактичні угруповання «Схід» і «Північ» та частини безпосереднього підпорядкування. Угруповання ОС разом з іншими силами і засобами, що беруть безпосередню участь у сучасних бойових діях на сході і півдні країни, підпорядковані командувачу Сил оборони України (станом на березень-травень 2022 р. – генерал-лейтенанту С. Наєву). У червні 2022 р. угруповання було переформатоване в кілька оперативно-тактичних угруповань безпосереднього підпорядкування.

### **3. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну: перебіг основних фаз війни**

Російське вторгнення в Україну (також російська агресія проти України, російсько-українська війна, в російській пропаганді – «спеціальна воєнна операція», «СВО») – відкритий воєнний напад росії на Україну.

24 лютого 2022 р. о 3:40 на підконтрольну Україні територію Луганської області зайшла перша колона російських танків, що було початком повномасштабного вторгнення росії в Україну. О 5 годині ранку цього самого дня президент російської федерації офіційно оголосив про «спеціальну операцію», основною метою якої названо «демілітаризацію та денацифікацію України», а формальними приводами було визначено:

- а) необхідність зупинити просування НАТО на схід;
- б) загрозу від створення Заходом на території України «анти-росії», яка претендує на російські території;

в) потребу «захистити від українських націоналістів народні республіки Донбасу, які звернулися до росії з проханням про допомогу».

З цього моменту розпочалась чергова фаза російсько-української гібридної війни, розв'язаної ще у 2014 р. – фаза повномасштабного російського вторгнення, під час якої воєнно-політичне керівництво РФ вирішило силовим способом ліквідувати українську державність. Цей період можна умовно умовно поділити на кілька етапів.

**Перший етап:** повномасштабне вторгнення та провал російського бліцкригу (24 лютого – квітень 2022 р.).

Масований наступ російських військ на територію України розпочався одночасно з кількох напрямків: північ – Київська, Сумська та Чернігівська області; схід – Донецька, Луганська та Харківська області; південь – із окупованого Криму на Херсон – Миколаїв – Запоріжжя – Маріуполь. Практично на всіх напрямках ЗСУ чинили активний опір окупантам, які за підтримки авіації рухались колонами бронетехніки, як на параді, головними автошляхами та були налаштовані на стрімкий прорив.

Реагуючи на російську агресію, з метою максимальної мобілізації сил та організації опору повномасштабному вторгненню, президент В. Зеленський, Верховна Рада, Кабінет Міністрів України та інші найвищі органи управління ухвалили низку важливих рішень, ключовими серед яких були: Укази Президента України «Про загальну мобілізацію», «Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача»; затвердження ВР України Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»; Рішення РНБО України «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України» тощо.

Потужний і підступний удар російської агресії достойно зустріли не лише ЗСУ, а й усе українське суспільство. Повномасштабне вторгнення стимулювало активізацію волонтерського руху, участь у якому була для пересічних українців не лише формою та засобом виявлення своєї громадянської позиції, а й способом долучитися до відстоювання незалежності держави.

Центральною подією зазначеного періоду була битва за Київ (24 лютого – 1 квітня). У планах путінського бліцкригу однією з ключових цілей було швидке захоплення столиці України. Такий стратегічний крок, за задумом російського воєнно-політичного керівництва, мав забезпечити виконання низки головних завдань: дестабілізувати та блокувати діяльність критично важливих центрів політичної та економічної влади; створити умови для усунення від важелів управління політичного та військового керівництва України; деморалізувати і пригнітити волю і здатність ЗСУ та українського суспільства до активного і організованого опору; створити

можливості для діяльності проросійсько налаштованих сил; змінити владу в Україні до моменту реакції на російське масштабне вторгнення інертних в ухваленні рішень світового співтовариства та міжнародних організацій. Саме тому на північному напрямку від території Білорусі та росії на Київ війська агресора мали 12-кратну перевагу.

Відповідно до планів російського командування, технічно захоплення Києва було розраховане на швидкий, неочікуваний комбінований удар сухопутних військ, авіації та десанту, що був спрямований на стрімкий прорив до центру міста та зайняття урядового кварталу. Важливу роль в обороні української столиці відіграли бої за Гостомельський аеропорт. Російське воєнно-політичне керівництво, намагаючись підвести ґрунт під формулою «Київ за три дні», спрямувало до Гостомеля понад 30 вертольотів та елітну групу російських військовослужбовців-десантників і спецназу. Їхнє завдання полягало в захопленні аеропорту та створенні повітряного мосту з метою перекидання транспортною авіацією значних збройних сил і техніки для підтримки штурму столиці України. Битва почалася вранці 24 лютого 2022 р. і тривала майже 36 годин. Призовники Національної гвардії України за підтримки артилерійських підрозділів змогли на певний час затримати елітні російські повітрянодесантні війська, а невдовзі їм на допомогу прийшли бійці штурмових механізованих бригад і полку спеціального призначення Сил спеціальних операцій. Героїчні дії українських військових не дозволили росіянам використати аеродром як повітряний міст для швидкого захоплення столиці України.

Неочікувано для ворога підрозділи Сил оборони України героїчними зусиллями зуміли зупинити просування його військ на всіх напрямках: на Правобережжі в районі річок Буча та Ірпінь, на Лівобережжі на рубежі міста Бровари. З метою посилення опору російській агресії вже 24 лютого розпочалася мобілізація до лав Сил територіальної оборони, а також роздача зброї добровольчим формуванням.

Важливу роль у відсічі ворога на північному напрямку відіграла героїчна оборона міст Чернігова та Сум, а на східному – Харкова, які в складних умовах змогли вистояти, що зруйнувало плани окупантів на взяття Києва.

Вже на цьому етапі війни чітко були окреслені особливості бойової роботи української армії. ЗСУ поступалася ЗС РФ за чисельністю особового складу та за кількістю технічних засобів і озброєння. Українські військові з метою перехоплення ініціативи надавали перевагу асиметричним формам і методам боротьби під час бойових зіткнень; виявляли схильність до маневреності, а не до позиційності; широко застосовували БПЛА для виконання різних

бойових завдань; системно та творчо використовували новітні технології тощо. Російські війська зустріли відчайдушний опір ЗСУ та зазнали значних утрат особового складу та техніки.

Серйозною небезпекою на початковій фазі війни на Півдні була загроза з моря, де російське командування з метою ізоляції України від морського узбережжя планувало здійснити висадку десанту в Одеській і Миколаївській областях. Для нейтралізації небезпеки ЗСУ укріпили свою оборону, розгорнувши берегові ракетні дивізіони для протидії десантним кораблям та нанесли потужний удар по технічним засобам ворога: 24 березня 2022 р. знищили великий десантний корабель «Саратов» і завдали значних пошкоджень десантним корабля «цезарь куников» і «новочеркасск», а 14 квітня 2022 р. потопили флагман російського чорноморського флоту ракетний крейсер «москва».

Єдиний напрямок, де російські війська мали певний успіх із перших днів, – південний. Херсон швидко захопили, і лише на підступах до Миколаєва ворог зіштовхнувся із серйозним опором. У складну ситуацію потрапив Маріуполь: під час наступально-штурмових дій противника, що чисельно переважав, на середину березня 2022 р. місто було оточено, але бої продовжувалися. Організатором і ядром українського опору були бійці полку «Азов». Намагаючись остаточно захопити Маріуполь, російські війська почали використовувати проти захисників міста практично весь наявний у них арсенал – від танків та артилерії до авіації. Такі дії агресора призвели до масової загибелі цивільного населення та тотального руйнування міста. За оцінкою ООН, у Маріуполі пошкоджено або зруйновано до 90 % житлових багатоповерхових будинків та до 60 % приватного житла. Прикладом людиноненавистницького ставлення окупантів до цивільного населення міста є смертоносний авіаудар російської авіації по драматичному театру Маріуполя, який завдано 16 березня 2022 р. У середині театру перебували сотні людей, на будівлі був напис «діти», який було чітко видно з висоти польоту.

Наприкінці квітня 2022 р. єдиним місцем спротиву підрозділів ЗСУ в Маріуполі, які героїчно вели оборону, залишався комплекс «Металургійного комбінату «Азовсталь». Але чисельна та технічна перевага була на боці ворога, тому 17 травня Президент України наказав командирам підрозділів Сил оборони України зберегти життя особовому складу. 20 травня українські захисники вийшли з «Азовсталі», а територію комплексу зайняли російські війська. Оборона Маріуполя тривала 86 днів, 82 з яких у повному оточенні.

Отже, вже на початковому етапі російського повномасштабного вторгнення (24 лютого–квітень 2022 р.) було зірвано плани росії щодо швидкої перемоги та блискавичної війни і нейтралізовано ініціативу ворога.

**Другий етап:** стратегічна оборона та підготовка українського контрнаступу (травень–серпень 2022 р.).

Російським військам не вдалося реалізувати свій план блискавичної війни та швидкого захоплення України, відтак війна набула затяжного характеру з тенденцією переходу у «війну на виснаження».

У цей період російські війська суттєво змінили свою тактику: вони більше не намагалися здійснювати глибокі прориви, а почали вести наступальні дії, використовуючи свою перевагу в артилерії, повільно розчищаючи собі шлях масованими артобстрілами. Ворог захопив Кремінну, Попасну, Рубіжне та Світлодарськ. Окупанти були націлені на масштабне оточення військ ЗСУ на Сході. Наприкінці травня збройні сили рф розпочали штурм Северодонецька. Маючи на меті створення оперативного плацдарму на правобережжі ріки Сіверський Донець для оточення територій, що прилягають до Северодонецька та Лисичанська, російські війська здійснили 8 спроб форсування в районі Білогорівки, Дронівки та Серебрянки, які закінчилися для них невдало, зі значними втратами в особовому складі та техніці. Намагаючись переломити ситуацію, ворожі збройні сили почали застосовувати тактику масованого артилерійського вогню. Наприкінці червня українські війська з метою уникнення оточення здійснили вимушений відступ з Северодонецька, а на початку липня – з Лисичанська. Утім, героїчна оборона Северодонецька та Лисичанська, активні дії ЗСУ на Авдіївському, Новопавлівському та Лиманському напрямках зумовили значні втрати в лавах російської армії як у живій силі, так і в техніці, що не дало їм змоги розвинути успіх.

У період з травня до червня 2022 р. активізувався рух опору на окупованих територіях Запорізької, Херсонської, Луганської та Донецької областей. Формами дій українських партизан були диверсійна та розвідувальна діяльність, атаки на окупантів і колаборантів, розклеювання листівок із закликами до опору російській агресії.

Важливою подією цього періоду війни було відновлення контролю ЗСУ над островом Зміїний. Це суттєво ускладнило дії російського флоту; фактично зробило неможливою висадку тактичного морського десанту в Одеській та Миколаївській областях; сприяло розблокуванню українських морських портів і виконанню «зернової угоди».

Отже, на другому етапі російського повномасштабного вторгнення (травень –серпень 2022 р.) ворог перегрупувався, змінив тактику ведення бойових дій, сконцентрував основні зусилля на виході до адміністративних кордонів Донецької та Луганської областей не полишаючи план подальшої окупації територій України.

Українські війська бачили основну мету, на цьому етапі війни, в тому, щоб зберігати свої сили, готуватися до контрнаступальної операції, максимально наносити удари по живій силі та техніці противника.

**Третій етап:** перший український контрнаступ (вересень – грудень 2022 р.).

Основні бойові дії відбувалися на Сході (Харківська, Луганська, Донецька області) та Південному Заході (східна частина Миколаївської, південно-східна частина Херсонської, західна частина Запорізької областей). Особливості цього періоду війни: скорочення лінії фронту (виведення російських військ із правого берега Дніпра); втрата агресором стратегічної ініціативи в бойових діях, значні втрати орога в живій силі та техніці, часті зміни в командному складі; юридичне оформлення анексії тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської, Херсонської і Запорізької областей України; здійснення часткової мобілізації в РФ та мобілізації населення на тимчасово окупованих територіях України; посилення терору проти мирного населення окупованих областей.

ЗСУ 5 вересня неочікувано для ворога розпочали наступальну операцію у Харківській області, що фактично призвело до обвалу російського фронту на цьому напрямку. У результаті швидкої та масштабної атаки в Слобожанському операційному районі просування українських військ склало до 145 км, було звільнено до 11500 кв. км окупованої території та визволено близько 500 населених пунктів. Контрнаступальні операції ЗСУ в Харківській і Херсонській областях були фактично першими масштабними оперативними успіхами українських військ з весни 2022 р. Від окупації звільнено значні території; визволено Херсон; ворог утратив основну логістичну лінію постачання північного флангу фронту (Вовчанськ–Бурлук–Куп'янськ); деокупація Ізюма суттєво ускладнила можливості російського наступу на Донбасі. На Херсонському напрямку противник був змушений відійти за Дніпро. Станом на грудень 2022 р. Сили оборони України звільнили близько 54 % території, захопленої з початку повномасштабного вторгнення.

На цьому етапі важливими воєнно-психологічними факторами війни були пошкодження вибухом у жовтні 2022 р. Кримського моста та атака українськими дронами кораблів Чорноморського флоту, що перебували на стоянці в Севастопольській бухті.

Отже, на третьому етапі російського повномасштабного вторгнення (вересень–грудень 2022 р.), ЗСУ провели контрнаступальну стратегічну операцію: спочатку на Харківському напрямку, а потім, досягнувши успіху, нанесли удар на Херсонському. Під час операції деокуповано значну частину українських земель; знищено велику кількість живої сили та техніки противника. Надзвичайно важливо, що в процесі контрнаступу Сили оборони

України на певний час перехопили стратегічну ініціативу у веденні бойових дій.

**Четвертий етап:** позиційна війна зі спробами російського наступу (січень–травень 2023 р.)

Реакцією росії на успішне проведення Харківської та Херсонської наступальних операцій ЗСУ було: виведення військ із Херсона, що значно скоротило лінію фронту. На цьому етапі в основі планів кремля було два завдання – остаточне оволодіння територіями Донецької та Луганської областей і втримання під своїм контролем тимчасово окупованих частин Херсонської та Запорізької областей. Саме тому основні зусилля російських військ були зосереджені на Куп'янському, Лиманському, Бахмутському, Авдіївському та Новопавлівському напрямках.

Наприкінці січня 2023 р. росія розпочала наступ з півночі на південь від Луганщини до Донеччини. Масовані штурмові атаки російські війська намагалися здійснювати насамперед у районах Вугледара, Мар'їнки, Авдіївки, Бахмута, вважаючи, що окупація цих міст відкриває шлях до центральної та західної частини Донбасу, який є одним із найважливіших для економіки регіоном України. Одночасно ворог активізувався і на Луганщині, де намагався прорвати оборону позицій ЗСУ в околицях Кременної, Сватового та Білогірівки. Масштабне поповнення лав російської армії живою силою та технікою зумовило захисну тактику ЗСУ, яка в цей час була спрямована на стримування російських атак і виснаження їх наступального потенціалу, запасу боєприпасів.

Знаковими були оборона Бахмута, Соледара, Вугледара та Авдіївки. У результаті запеклих боїв 25 січня 2023 р. російські війська, спираючись на перевагу в авіації, ракетних військах та артилерії, змогли захопити Соледар. Однак ворог зазнав суттєвих утрат. Бої під Вугледаром, названі найбільшою танковою битвою за всю війну, які не дали захопити місто ворогом.

Складною була ситуація навколо Бахмута. Навіть у разі успіху це не давало противнику серйозних переваг для подальшого наступу. Але, намагаючись виконати наказ вищого керівництва щодо цілковитого захоплення Донецької області, російські війська, зазнаючи значних утрат, продовжували штурмувати Бахмут. До березня 2023 р. спроби російського наступу не досягли суттєвого прогресу в Бахмуті та загрузли в українській обороні під Авдіївкою та Вугледаром.

На зазначеному етапі російсько-української війни в Південно-Західній операційній зоні відбувалися позиційні бої, під час яких противник намагався не допустити просування ЗСУ на лівий берег р. Дніпро; забезпечити контроль над акваторіями Азовського та північно-східної частини Чорного морів; накопичити резерв для

наступу на Запорізькому напрямку. За оцінками експертів, російські війська діяли на цій ділянці фронту за формулою «підготовка до оборони з можливістю переходу в наступ». Ще однією особливістю четвертого етапу протистояння були намагання сил противника поєднувати спроби наступальних бойових дій з масованими ракетними ударами по об'єктах критичної інфраструктури України.

Отже, на четвертому етапі російського повномасштабного вторгнення (січень–травень 2023 р.) розпочалася позиційна війна. Характерними рисами російсько-українського фронту в цей час були висока динамічність бойових зіткнень, локальність наступальних дій, значний рівень виснаження сил для обох сторін, що брали участь у протистоянні. Певною мірою на перебіг війни вплинула затримка надходження в Україну окремих видів західного озброєння, передусім бронетехніки і боєприпасів, що стримувало можливості контратакувальних дій ЗСУ.

**П'ятий етап:** другий український контрнаступ (від червня 2023 р.)

Український контрнаступ розпочався на південному сході в п'яти напрямках 04 червня 2023 р. Намагаючись протидіяти ЗСУ, окупанти вже 6 червня підірвали греблю Каховської гідроелектростанції. Терористичний акт, який скоїла росія, мав на меті виконання кількох завдань: недопущення проведення наступу українських військ і звільнення окупованих територій на лівобережній частині Херсонської області; зменшення кількості можливих варіантів і напрямків контрнаступу ЗСУ та звуження їх географії; зниження морального духу Сил оборони України та українського суспільства; вивільнення необхідних резервів для їх перекидання на Запорізький і Бахмутський напрямки; відволікання частини сил і ресурсів українських військ на ліквідацію техногенної катастрофи.

Розпочавши контрнаступ, Збройні сили України пішли розвідкою боєм, що мало на меті зондування та випробування міцності російської оборони. Саме тому українське командування віддало перевагу не масштабному, масованому, одиночному удару, а використало тактику невеликих за масштабом, але численних «уколів» по всій довжині фронту.

Під час контрнаступу Збройних сил України дедалі відчутнішими були гострий дефіцит сил і засобів прикриття з повітря українських військ від дій ворожої військової авіації та безпілотників. Ще однією серйозною проблемою для ЗСУ – була необхідність подолання значної кількості мінних полів супротивника, які мали високу щільність. Негативно впливала на контрнаступ і відсутність бойового досвіду в частині військових формувань. Перебіг українського контрнаступу ускладнювався і дуже стриманою позицією союзників, особливо США, у сфері постачання зброї, яка знайшла вияв у обіцянках, а не в

реальному та своєчасному постачанні літаків F-16 та далекобійних ракет ATACMS.

За цих обставин головнокомандувач ЗСУ В. Залужний кардинально змінив тактику ведення контрнаступу: не вводив у бій резерви, а скоротив інтенсивність атак, почав активніше наносити удари по логістиці ворога та посилив процес знищення російської артилерії – як польової, так і реактивної під час контрбатареїної боротьби.

У результаті українським воїнам вдалося лише за червень 2023 р. знищити рекордну кількість ворожої техніки: 688 ворожих артилерійських систем, що еквівалентно десяти російським артилерійським бригадам, а саме артилерія складає 90 % усієї вогневої могутності ворога в цій війні.

На початку липня 2023 р. Сили оборони України активно проводили наступальні операції з метою звільнення окупованих армією РФ територій країни на фронті довжиною понад 1200 км у п'яťох областях – Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській та Харківській.

У протистоянні з ворогом Сили оборони України демонстрували винятковий героїзм і самопожертву. За 500 днів повномасштабної російсько-української війни майже 50 тис. українських воїнів відзначені державними нагородами, 298 українців і українок отримали найвище звання – Героя України.

На початку осені інтенсивність бойових дій на лінії російсько-українського фронту залишалася високою. Українські Збройні сили сконцентрувалися для наступальних дій на Маріупольському та Мелітопольському напрямках, метою яких був вихід на рубежі Азовського побережжя (Бердянськ, Маріуполь) та Криму (Токмак, Мелітополь). На початку жовтня російські війська в черговий раз спробували перехопити ініціативу та, сконцентрувавши ударний кулак, 10 жовтня розгорнули операцію проти Авдіївського укріпрайону. Для порівняння: довжина фронту Авдіївського напрямку більш, ніж удвічі менша, ніж Бахмутського (20 км проти 50 км), а концентрація живої сили більша – якщо кількість російських сил під Бахмутом від 20 до 50 тис. особового складу, то під Авдіївкою станом на кінець жовтня 2023 р. зосереджено понад 40 тис., тобто 2 тис. бійців на кілометр фронту.

Своєрідною відповіддю Сил оборони України на спроби росії перехопити ініціативу на Авдіївському напрямку була активізація дій ЗСУ на Херсонському напрямку, де 16–17 жовтня відбулося перекидання українських збройних формувань на лівий берег Дніпра в районі Антонівського залізничного мосту з метою створення плацдармів для подальшого наступу.

У жовтні 2023 р. на перебіг збройного протистояння в російсько-українській війні почав суттєво впливати комплекс зовнішніх факторів: нездатність/неготовність ЄС виконати зобов'язання щодо постачання снарядів в Україну; передача Росії Північною Кореєю стратегічно важливого озброєння для війни з Україною; затримка/невизначеність, пов'язана із допомогою від США; нейтральна позиція стосовно російсько-української війни значної частини світової спільноти.

Таким чином, контрнаступ Сил оборони України, що розпочався в червні 2023 р. внаслідок різних причин розгортався повільніше від міжнародних та суспільних очікувань, але українські війська протягом тривалого часу володіли стратегічною ініціативою та поетапно здійснювали планові наступальні дії. Особливість українського контрнаступу полягала в його значній складності для практичної реалізації: з одного боку, це зумовлено глибокоешелонованою обороною, численними мінними полями, домінуванням ворога в повітрі, переважанням супротивника в особовому складі та техніці, з іншого боку, – вже не було ефекту несподіванки.

У весняно-літній період 2024 року сторони демонстрували різні підходи. Україна була послаблена відсутністю американської допомоги, що застрягла в Конгресі, а також мала проблеми з поповненням ЗСУ через зволікання із законом про мобілізацію. Відбулося також перезавантаження керівного складу української армії. Росія натомість змогла, хоч і з великими втратами, але взяти важливий український форпост біля Донецька – Авдіївку, і після нетривалої паузи продовжила наступ відразу на кількох напрямках. Атаки росіяни вели в напрямку Покровська, Часового Яру, Куп'янська, Лиману, Сіверська, Вугледара, Курахового. Крім того, вони спрямовували зусилля, щоб «зрізати» український плацдарм в Кринках на Херсонщині і відбити території біля Роботиного на Запоріжжі. Кремль відкрив ще два фронти. У травні російські війська вторглися на Харківщину біля Вовчанська і Липців, а у червні – почали наступ в бік Торецька на Донеччині. Але щодо того, наскільки успішним був цей наступ і чи досяг стратегічних цілей, думки опитаних ВВС Україна військових експертів розділились. Щоправда, думки співпадають в одному аспекті – осінь 2024 може стати вирішальною в російсько-українській війні.

За період весни і літа 2024 р. російським військам не вдалося захопити жодного великого українського міста, але вони змогли просунутися на 35 км вглибину на Покровському напрямку, на 9-10 км – на Торецькому, а також покращили свої позиції біля Вугледара і Курахового. Проте, все це не можна вважати стратегічним успіхом.

Основне місце цих зусиль на вересень 2024 р. – Покровськ. Російська армія змогла наблизитися до цього міста на відстань 10 км. Військова активність сторін на фронті триває.

Успіхом українського війська у весняно-літній період 2024 р можна вважати втримання фронту на фоні дефіциту людей і зброї. Сили оборони змогли стримати російський наступ на Харківщині, що розпочався 10 травня, і не допустили стрімкого просування вглиб території. За майже чотири місяці боїв біля Вовчанська і Липців успіхи рф тут мінімальні, лінія фронту майже не рухається.

Саме в цей період український ОПК зміг наростити обсяги виробництва далекобійних дронів. За кількістю і регулярністю їхнього застосування Україна навіть змогла перегнати Росію. Під удари БПЛА майже щодня потрапляють об'єкти російської оборони, військові аеродроми, нафтобази та нафтопереробні комплекси.

Головною подією літа був український наступ на Курську область, що почався 6 серпня. Ця операція була неочікуваною для ворога, продуманою українським командуванням, стрімкою і вже досягла певних результатів у військовому значенні. Аналітики називають Курську операцію подією, яка «змішала всі карти росіянами». Попри військовий ризик, Курськ успішно змінив наратив війни.

#### Основні терміни, поняття

**Євроінтеграція України** – це процес зближення України з Європейським Союзом як на рівні законів, так і на рівні правил та звичаїв, що існують у суспільстві. Мета – вступ України до ЄС.

**РНБО** – Рада національної безпеки і оборони України.

**ЄС** – Європейський Союз.

**АТО** – антитерористична операція на Донбасі.

**ООС** – Операція Об'єднаних Сил.

**Сепаратизм** – прагнення окремих груп населення на відокремлення частини держави і створення на її основі власної держави. Як правило, таку діяльність фінансують спецслужби іноземних держав, часто за безпосередньої участі держав-виконавців.

**Російсько-українська війна** – російська збройна агресія проти України (з 2014 р.).

**БПЛА** – безпілотний літальний апарат.

#### Основні дати:

##### **2013 рік:**

- листопад 2013 – лютий 2014 рр. «Революція гідності»;
- 21 листопада – початок Революції Гідності. Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;
- 24 листопада – великий мітинг на Майдані Незалежності. Перші сутички із міліцією;

- 30 листопада – перший силовий розгін мітингувальників;
- 1 грудня – півмільйонне Всеукраїнське народне віче на Майдані Незалежності. Захоплення КМДА і Будинку профспілок;
- 8 грудня – «Марш мільйонів»;
- 22 грудня – створення загальнонаціональної організації Всеукраїнське об'єднання «Майдан».

#### **2014 р.:**

- 16 січня – прийняття Верховною Радою «Диктаторських Законів»;
- 19-22 січня – криваві сутички між мітингувальниками і «Беркутом»;
- 22-27 січня – захоплення Державних Адміністрацій в областях України;
- 28 січня – Верховна Рада України скасувала «диктаторські закони 16 січня»;
- 29 січня – Верховна Рада ухвалила законопроект щодо амністії учасників акцій протесту;
- 18-20 лютого – пік Революції. Криваві сутички в центрі Києва, підпал Будинку профспілок та смерть багатьох Євромайданівців («Небесна Сотня»);
- 20 лютого – Верховна Рада прийняла постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України»;
- з 23 лютого 2014 р. – Кримська криза, початок відкритої фази російської агресії проти України;
- 27 березня 2014 р. – Генеральна асамблея ООН прийняла резолюцію на підтримку територіальної цілісності України та про визнання недійсним «референдуму» в Криму;
- вересень 2014 р. – Підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС).

#### **2017-2024 рр.**

- 6 квітня 2017 р. – Європейський парламент проголосував за надання громадянам України безвізового режиму. З 11 червня почав діяти безвіз;
- 30 квітня 2018 р. – завершення антитерористичної операції в Донбасі і старт Операції Об'єднаних Сил (ООС);
- 24 лютого 2022 р. – повномасштабне вторгнення російських військ на територію України.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                             |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ПЕРЕДМОВА.....                                                                                                                              | 3  |
| ЛЕКЦІЯ 1. Стародавня історія та культура України.....                                                                                       | 4  |
| 1.1. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія та культура України».....                                                            | 4  |
| 1.2. Хронологічні рамки давньої історії. Особливості залюднення українських земель .....                                                    | 7  |
| 1.3. Найдавніше населення території сучасної України .....                                                                                  | 9  |
| ЛЕКЦІЯ 2. Утворення та розвиток Київської Держави.<br>Політична роздробленість Київської держави.<br>Галицько-Волинська держава .....       | 14 |
| 2.1. Східні слов'яни в VI–IX ст .....                                                                                                       | 14 |
| 2.2. Утворення держави з центром у Києві. Політика перших князів.....                                                                       | 17 |
| 2.3. Піднесення та розквіт Русі (кінець X – середина XI ст.).....                                                                           | 21 |
| 2.4. Політична роздрібненість Давньої Русі.<br>Причини та наслідки .....                                                                    | 24 |
| 2.5. Утворення та піднесення Галицько-Волинського князівства .....                                                                          | 27 |
| ЛЕКЦІЯ 3. Українські землі у складі Литви та Польщі .....                                                                                   | 32 |
| 3.1. Україна у складі Великого князівства Литовського.....                                                                                  | 32 |
| 3.2. Суспільно-політичне становище українських земель під владою Польщі .....                                                               | 37 |
| 3.3. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств.....                                                                              | 38 |
| 3.4. Люблінська та Берестейська унії .....                                                                                                  | 40 |
| ЛЕКЦІЯ 4. Українські землі у складі Речі Посполитої.<br>Національно-визвольна війна середини XVII ст.<br>Українські землі у роки Руїни..... | 47 |
| 4.1. Виникнення українського козацтва.....                                                                                                  | 47 |
| 4.2. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.....                                                                                     | 50 |
| 4.3. Велика Руїна. Причини та наслідки .....                                                                                                | 58 |
| ЛЕКЦІЯ 5. Правобережні та Лівобережні українські землі у XVIII ст. ....                                                                     | 65 |
| 5.1. Гетьманщина початку XVIII ст. Діяльність гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика .....                                                 | 65 |
| 5.2. Тимчасове відновлення автономії України.<br>К. Розумовський. ....                                                                      | 72 |

|                                                                                                                   |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 5.3. Українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Гетьманщини і зруйнування Запорозької Січі .....     | 74  |
| 5.4. Особливості розвитку української культури .....                                                              | 76  |
| <b>ЛЕКЦІЯ 6. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст.</b> ..... | 81  |
| 6.1. Загальна характеристика становища українських земель в кін. XVIII поч. XIX ст.....                           | 81  |
| 6.2. Економічний розвиток та суспільно політичний рух в Україні в першій пол. XIX ст.....                         | 83  |
| 6.3. Україна в другій половині XIX ст.....                                                                        | 87  |
| 6.4. Українське культурне відродження XIX ст. ....                                                                | 93  |
| <b>ЛЕКЦІЯ 7. Українські землі у першій світовій війні. Українська революція</b> .....                             | 99  |
| 7.1. Україна в роки Першої світової війни.....                                                                    | 99  |
| 7.2. Початок української революції. Діяльність Центральної Ради .....                                             | 104 |
| 7.3. Діяльність урядів П. Скоропадського та Директорії .....                                                      | 110 |
| 7.4. Національно-культурна політика Центральної Ради та П. Скоропадського .....                                   | 114 |
| <b>ЛЕКЦІЯ 8. Україна в 20-30-х роках XX століття</b>                                                              |     |
| 8.1. Політика більшовиків в Україні 20- ті рр. НЕП .....                                                          | 119 |
| 8.2. Радянська модернізація України в 30-40-х рр.: завдання, методи, результати .....                             | 122 |
| 8.3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-40-ві рр. («відродження» та «розстріляне відродження») .....     | 130 |
| <b>ЛЕКЦІЯ 9. Україна в роки Другої світової війни. Українська культура воєнної доби</b> .....                     | 134 |
| 9.1. Початок Другої світової війни. Возз'єднання українських земель.....                                          | 134 |
| 9.2. Окупація України військами фашистської Німеччини. Окупаційний режим та Рух Опору в Україні .....             | 137 |
| 9.3. Визволення України від нацистської окупації. Наслідки та уроки Другої світової війни .....                   | 141 |
| 9.4. Українська культура воєнної доби.....                                                                        | 143 |
| <b>ЛЕКЦІЯ 10. Україна в другій половині 40-х – першій половині 80-х років XX століття</b> .....                   | 149 |
| 10.1. Україна у повоєнний період .....                                                                            | 149 |
| 10.2. Хрущовська «відлига» в Україні .....                                                                        | 152 |

|                                                                                                               |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 10.3. Розвиток України в період «застою» .....                                                                | 157 |
| ЛЕКЦІЯ 11. Поглиблення кризи тоталітаризму в СРСР.                                                            |     |
| Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності                                                           |     |
| України (1985-1991 рр.).....                                                                                  | 166 |
| 1. Перебудова. Причини, суть та наслідки.....                                                                 | 166 |
| 2. Аварія на Чорнобильській АЕС. Героїзм<br>пожежних-ліквідаторів .....                                       | 169 |
| 3. Формування багатопартійності в Україні.....                                                                | 172 |
| 4.Проголошення незалежності України. Розгортання<br>державотворчих процесів, розбудова владних структур ..... | 175 |
| ЛЕКЦІЯ 12. Україна в умовах незалежності.....                                                                 | 180 |
| 1. Євроінтеграційні процеси в Україні .....                                                                   | 180 |
| 2. Початок війни РФ проти України: анексія Криму, збройна<br>агресія на сході України. (АТО/ООС).....         | 183 |
| 3. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну:<br>перебіг основних фаз війни .....                 | 187 |

*Навчальне видання*

**Світлана КОСЯК**

# **ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

*Курс лекцій*

Формат 60\*84/16. Папір офсетний. Шрифт Cambria.

Обл.-вид. арк. 12. Ум. друк. арк. 12,6.

Замовлення № 28.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

м. Черкаси, вул. Онопрієнка, 8.